

زاری سۆرانی

گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبیی و ڕۆشنبیریی گشتییە ، بە پاڵپشتی ژیریی دەستکرد و بە دیجیتەڵ دەردەچێت.

ژمارە (سێ) ، ٢٥ی کانوونی یەکەم ، ساڵی ٢٠٢٥

Zari Sorani Mag.

No. 03 - 25/12/2025

بابەتەکانی ئەم ژمارەیە:

گۆڤاری زاری سۆرانی

مانگانەیەکی ئەدەبیی و رۆشنبیریی گشتییە ، بە پاڵپشتی ژیریی دەستکرد و بە شێوەی دیجیتەڵ دەردەچێت

سەرپەرشتیار: محەمەد مێرگەیی - پۆست: zarisorani.mag@gmail.com

زیرەکیی دەستکرد یان ژیریی دەستکرد

هەر لەخۆی ئەم پرسیار و وەڵامە:

پرسیار - بۆ ناونانی AI لە زمانی کوردیدا ، زیرەکیی دەستکرد یان ژیریی دەستکرد بەکاربێت؟ کامەیانت بەلاوە دروست و پەسەندترە لەرووی زانستییەوە؟

وەڵام - لەلایەنی زانستی و زمانەوانییەوە ، **"ژیریی دەستکرد"** وشەیەکی وردتر و گونجاوترە بۆ بەرامبەر AI (Artificial Intelligence). لێرەدا هۆکارەکان دەخەمە روو بەپێی جیاوازیی واتایی هەردوو وشەکە:

١. جیاوازی نێوان "ژیر" و "زیرەک":

- **ژیر (Intelligent):** ئاماژەیە بۆ توانای تێگەیشتن ، لێکدانەوە ، خاوەندارێتی عەقڵ و مەنتیق. وشەی "ژیر" لە کوردیی ڕەسەندا پەیوەندی بە قووڵایی بیرکردنەوە و ئاستی مەعریفەوە هەیە. کاتێک دەڵێین ئەم سیستەمە "Intelligent"ە ، واتە توانای شیکارکردن و فێربوونی هەیە هاوشێوەی عەقڵی مرۆڤ.
- **زیرەک (Smart/Clever):** زیاتر ئاماژەیە بۆ خێرایی لە تێگەیشتن ، چالاکی ، یان لێهاتوویی لە ئەنجامدانی کارێکدا. بۆ نموونە بۆ مۆبایل دەوترێت "مۆبایلی زیرەک" (Smart Phone) چونکە ئامێرێکی بەکەڵک و فرەکارە ، بەڵام مەرج نییە خاوەنی "عەقڵ" بێت.

٢. بنچینەی زاراوەکە لە ئینگلیزیدا:

لە زمانی ئینگلیزیدا زاراوەکە (Artificial Intelligence)ە نەک (Artificial Smartness).

وشەی **Intelligence** لە کوردییدا بەرامبەرەکەی "ژیری"یە.

وشەی **Smart** لە کوردییدا بەرامبەرەکەی "زیرەکی"یە.

٣. ڕەهەندی ئەکادیمی:

لە زۆربەی نووسینە ئەکادیمییە کوردییەکان و فەرهەنگە تەکنەلۆژییەکاندا ، مەیلی پسپۆڕان بەرەو "ژیریی دەستکرد"ە ، چونکە ئامانجی AI لاساییکردنەوەی پرۆسەی بیرکردنەوەی مرۆڤە (Cognitive Process)، نەک تەنها ئەنجامدانی کارێک بە خێرایی.

دەرەنجام: هەرچەندە لە میدیا و ناو خەڵکدا "زیرەکیی دەستکرد" زۆر بەکاردێت و هەڵەیەکی کوشندە نییە چونکە مانا دەگەیەنێت ، بەڵام: ئەگەر دەتەوێت دەستەواژەیەکی **زانستی و ئەکادیمی** بەکاربهێنیت: **"ژیریی دەستکرد"** هەڵبژێرە.

هێز و ئامادەیی شیعر

شیعر، وەک بوونەوەرێکی زیندوو، بە شێوەیەکی ئۆرگانی بەستراوەتەوە بەو سەردەمە مێژوویيەی کە تێیدا لەدایکدەبێت. هەر قۆناغێکی مێژوویی دەنگ، وشەسازی، نیگەرانی و تیۆریی تایبەت بە خۆی هەیە کە لە ڕێگەی شیعرەوە دەریدەبڕێت. هەر نەریتێکی شیعری خاوەنی تایبەتمەندی، لۆژیک و بلیمەتیی خۆیەتی؛ لەبەر ئەم هۆکارە، حوکمدان لەسەر سەردەمە شیعرییە جیاوازەکان لە ڕێگەی بەراوردکردنیانەوە، یان ستایشکردنی یەکێکیان لەسەر حیسابی ئەوی دیکە، هەڵەیەکی بنەڕەتییە. ئەم جۆرە مشتومڕانە نەک هەر سوود بە شیعر ناگەیەنن، بەڵکو لاوازی دەکەن و لە پێگە و ڕۆڵە ڕاستەقینەکەی کەمی دەکەنەوە. هەر شیعرێک ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینەی زەمەنی خۆیەتی و پێویستە لە چوارچێوەی هەلومەرجە تایبەتییەکانی خۆیدا لێی تێبگەین.

پەیوەندیی نێوان سەردەم و شیعر پەیوەندییەکی دانەبڕاوە. خوێندنەوەی هەر قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوو کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر وشەسازی، مانا و وێنەی شیعری دادەنێت. ئەو وشانەی لە سەردەمێکدا مانایەکی قووڵیان هەیە، ڕەنگە لە سەردەمێکی تردا هەمان کاریگەرییان نەمێنێت. بەم شێوەیە، هەر نەریتێکی شیعری شوناسێکی ناوازەی هەیە کە لەژێر کاریگەریی ژینگەی کۆمەڵایەتی و فیکریی خۆیدایە.

کەواتە، ئەگەر هەر شیعرێک بەرهەمی زەمەنی خۆی بێت، چی وادەکات هەندێک شیعری دیاریکراو لە چوارچێوەی مێژوویی تایبەتی خۆیان تێپەڕن و ببنە بەشێک لە یادەوەریی هەمیشەیی مرۆڤایەتی؟

جەوهەری شیعری نەمر

پرسیاری سەرەکی ئەوەیە: بۆچی هەندێک شیعر، سەرەڕای تێپەڕبوونی سەدان ساڵ، هێشتا زیندوون و وەک شاکاری ئەدەبی و مرۆیی نەمر دەخوێنرێنەوە؟ تێگەیشتن لەم نهێنییە پێمان دەڵێت کە پێوانەی ڕاستەقینەی گەورەیی شیعر لە سەرووی فۆرمی تەکنیکی، قوتابخانەی ئەدەبی یان ئەو سەردەمەی کە تێیدا نووسراوە، دایە. شیعری مەزن ئەو شیعرەیە کە "ئەوە چاک دەکاتەوە کە ڕۆژگار تێکی داوە و ئەوە نۆژەن دەکاتەوە کە ژیان شێواندوویەتی." ئەم کارە نۆژەنکەرەوەیە لە ڕێگەی چەند میکانیزمێکی بنەڕەتییەوە بەدی دێت کە بەها ڕاستەقینەکەی شیعر پێکدەهێنن.

تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی شیعری بەردەوام و نەمر لەم خاڵانەدا خۆیان دەبیننەوە:

- **دەستلێدان لە ویژدان و ناخی مرۆڤ :** توانای دزەکردنە ناو قووڵاییەکانی دەروون و وتووێژکردن لەگەڵ دڵ و ڕۆحدا.
- **گونجاوی بۆ هەموو زەمان و سەردەمێک :** هەڵگرتنی پەیام و هەستێک کە سنوورەکانی کات تێدەپەڕێنێت و لە هەر سەردەمێکدا مانای نوێ دەبەخشێت.
- **دەروشانەوە بە حیکمەت و بیر و دووربینی :** خستنەڕووی تێڕوانینێکی قووڵ بۆ ژیان و مرۆڤ کە بە تێپەڕبوونی کات کۆن نابێت.

لێرەوە دەردەکەوێت کە حوکمدان لەسەر شیعرێک تەنها لەبەر ئەوەی کلاسیکییە، ڕۆمانسییە، یان ڕیالیستییە، پێوەرێکی ناتەواوە. نموونەیەکی بەرچاو لەم بوارەدا، شیعرە نیشتمانییە نوێیەکانن؛ زۆرێک لەو شیعرانەی لە سەردەمی نەهزە (ڕێنیسانس)ەوە تا ئەمڕۆ نووسراون، توانیویانە جەماوەرێکی بەرفراوان و بەردەوام لەنێو نەتەوەکان

بەدەست بهێنن، چونکە پەیوەست بوون بە وێستگە و ڕووداوە مێژووییە گرنگەکانی مێژووی نوێوە و بوونەتە بەشێک لە ویژدانی گشتی.

ئەم هەموو تایبەتمەندییە نەمرانە لە بنەڕەتدا لە یەک سەرچاوەی سەرەکییەوە هەڵدەقوڵێن، کە جەوهەری مانەوەی شیعر پێکدەهێنێت: داهێنان.

داهێنان وەک بزوێنەری تێپەڕاندن

"داهێنان" (الإبداع) لە شیعردا ئەو هێزە بنەڕەتییەیە کە ڕێگە بە دەق دەدات لە سەرووی بەربەستەکانی زەمەن و جوگرافیاوە باز بدات و لەناو ژینگە و کولتووورە جیاوازەکاندا بژی. داهێنان وا دەکات شیعر بتوانێت گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکان لەخۆ بگرێت، بەبێ ئەوەی شێواز یان پێکهاتە ببێتە ڕێگر لە گەیاندنی پەیامە گەردوونییەکەی.

هێزی ناوەکیی شیعر لە تێکەڵەیەکی هونەرمەندانەی چەند توخمێکەوە سەرچاوە دەگرێت: لە **جوانییەکانی زمان** و **ڕەوانبێژیی دەربڕین**ەوە دەست پێدەکات، بە **سیحری مۆسیقا**دا تێدەپەڕێت، و دەگاتە لوتکە لە **شکۆمەندیی خەیاڵ**دا. ئەم توخمانە پێکەوە وزەیەکی بێهاوتا دەبەخشنە دەق، کە وادەکات سنوورەکان ببڕێت. شیعر لە لایەکەوە پارێزەری مێژوو و پەناگەی یادەوەرییەکانە، و لە لایەکی دیکەشەوە مەیدانی خەون و نهێنییەکانە. ئەو هونەرێکی باڵا، شکۆمەند، پڕشنگدار و نوێبووەوەیە کە باڵەکانی بەسەر تەواوی ژیان و بووندا دەکێشێت.

ئەم هێزە نەمرییە پردێک دروست دەکات بۆ تێگەیشتن لە ئامادەیی بەردەوام و زیندوویی شیعر لە جیهانی هاوچەرخی ئێمەدا. لە کۆتاییدا، بەبێ گوێدانە فۆرم و سەردەم، شیعر وەک هێزێکی ڕووناککەرەوە، گەڕۆک و ڕەخنەگرانە لە جیهاندا دەمێنێتەوە. لە هەر شوێنێک بێت، شوێنەوار و بۆنی تایبەتی خۆی بەجێدەهێڵێت. داهێنان ئەو ڕۆحەیە کە وا دەکات شیعر، بە هەموو شێوازەکانییەوە، وەک شاهیدی زیندووی مرۆڤایەتی بمێنێتەوە؛ هێزێکی هەمیشەیی کە هەرگیز ناکوژێتەوە و بۆنی لە هەموو سەردەمێکدا دەمێنێت.

سەرچاوە: مجلة الشارقة الثقافية - العدد ١١٠.

شیکارییەک بۆشیعری (بە چیت بچوێنم ؟)ی شاعیر ڕەفیق سابیر

١. پوختەیەک

ئەم کورتە شیعرەی شاعیری کورد، ڕەفیق سابیر، لەسەر بنەمای پرسیارێکی ڕەوانبێژیی دووبارەبووەوە دارێژراوە: "بە چیت بچوێنم؟". لە ڕێگەی ئەم پرسیارەوە، شاعیر زنجیرەیەک وێنەی دژبەیەکی شیعری دەخاتە ڕوو بۆ وەسفکردنی بابەتی شیعرەکە. ئەو لە نێوان توخمە ناسکەکانی سروشت (وەک ئاسۆی باران)، ئازارەکانی مرۆڤ (وەک ماندووبوون و تینوویێتی)، و کارەساتە سیاسییەکان (وەک "وڵاتێکی لە خوێندا گلاو") هاتوچۆ دەکات.

شیعرەکە لە پارادۆکسێکی فەلسەفیی قووڵدا دەگاتە لووتکە، کاتێک شاعیر دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی کە بابەتی شیعرەکە لە یەک کاتدا لە "بوون" و "نەبوون"یش دەچێت. ئەمەش وا دەکات ببێتە بوونەوەرێکی گشتگیر کە لە هیچ شوبهاندنێکی تاکڕەهەندانەدا جێی نابێتەوە و هەموو دژبەیەکییەکان لەخۆ دەگرێت.

٢. شیکاریی ورد

ئەم شیکارییە وردە تیشک دەخاتە سەر تەوەربەندییە سەرەکییەکانی شیعرەکە، لە هەوڵی شاعیرەوە بۆ دۆزینەوەی شوبهاندنێکی گونجاو، تا دەگاتە ئەو ناکۆکییە قووڵانەی کە شیعرییەتەکەی پێک دەهێنن، و لە کۆتاییدا ئەو دەرئەنجامە فەلسەفییەی کە پێی دەگات.

هەوڵدان بۆ شوبهاندنێکی مەحاڵ

تەوەری سەرەکیی شیعرەکە لە دەوری پرسیارێکی ئینکاری دەسوڕێتەوە کە شاعیر بەردەوام دووبارەی دەکاتەوە، ئەمەش سەرگەردانییەکەی دەردەخات لە دۆزینەوەی وەسفێکی شیاودا بۆ بابەتی شیعرەکە. ئەم پرسیارە ئەوەندەی ئامرازێکە بۆ خستنەڕووی کۆمەڵێک ئەگەری فراوان کە سروشتی فرەڕەهەندی بابەتەکە ئاشکرا دەکەن، ئەوەندە داوای وەڵام ناکات.

شاعیر زنجیرەیەک شوبهاندن پێشنیاز دەکات کە دەکرێن بە چەند پۆلێکی جیاوازەوە:

- **وێنە سروشتی و هەستەکییەکان:**
  - "بە ناسۆی باران؟": ئاماژەیەکە بە بۆنی خۆشی خاک دوای باران، وێنەیەکی هەستەکیی ناسک و زیندووکەرەوە.
  - "یان بە دارستان؟": وێنەیەکە بۆ قووڵی، فرەیی، و نهێنی.
  - "بە پۆلێك هەتاو؟": وێنەیەکە بۆ ڕووناکی، گەرمی، و شکۆمەندی.
- **بەرجەستەکردنی دۆخی مرۆیی:**
  - "بە ماندووبوون و خەون و تینوویێتی": ئەمە شوبهاندنە بە کۆی ئەزموونە مرۆییەکان؛ ئازار (ماندووبوون و تینوویێتی) و هیوا (خەون)
  - "یان بە گۆرانی": ئاماژەیە بە جوانی، داهێنان، و دەربڕینی هەست.
  - "بە هەناسەدان": سادەترین و بنەڕەتیترین نیشانەی ژیان.

ئەم سەرگەردانییەی شاعیر لە دۆزینەوەی شوبهاندنێکی گونجاودا، ڕێگە بۆ تەوەری دووەم خۆش دەکات کە تێیدا دژایەتییە توندەکانی ناو شیعرەکە دەخرێنە ڕوو.

ناکۆکی نێوان جوانی و تراژیدیا

جەوهەری شیعرەکە لە بەکارهێنانی هاوتەرییی توند و دژبەیەکدایە، کاتێک شاعیر جوانی لە تەنیشت وێرانکاری، و ژیان لە تەنیشت لەناوچوون دادەنێت. ئەم ناکۆکییە سروشتی ئاڵۆزی بابەتەکە دەردەخات، کە وادیارە هەردوو لایەنی ئافراندن و تێکدان لە خۆیدا بەرجەستە دەکات.

- **جوانی بەرامبەر تراژیدیای سیاسی:** وێنەی ڕووناکی "پۆلێک هەتاو" ڕاستەوخۆ دەخرێتە بەرامبەر وێنەی دڵتەزێنی "وڵاتێکی لە خوێندا گلاو". ئەمەش بابەتەکە لە یەک کاتدا بە جوانیی سروشت و ئازاری نیشتمانەوە دەبەستێتەوە.
- **ژیان بەرامبەر کارەسات:** وێنە سادەکانی ژیان وەک "گۆرانی" و "هەناسەدان" دێنە پاڵ وێنەی کارەساتە سروشتییە وێرانکەرەکان وەک "هەرەس" و "لافاو". ئەمەش پیشانی دەدات کە بابەتەکە هێندەی هەڵگری ژیانە، هەڵگری مەرگ و لەناوچوونیشە.

ئەم ناکۆکییانە شیعرەکە بەرەو لووتکە فەلسەفییەکەی لە تەوەری کۆتاییدا دەبەن.

پارادۆکسی بوون و نەبوون

شیعرەکە لە دوو دێڕی کۆتاییدا دەگاتە دەرەنجامە فەلسەفییەکەی، کاتێک شاعیر هەوڵە تاکڕەهەندەکانی شوبهاندن تێدەپەڕێنێت و دەگاتە ئەنجامێکی گشتگیر و پارادۆکساوی.

- **دێڕی یەکەم" :تۆ لە بوون دەچیت، بە چیت نەچوێنم"!**
  - **شیکاری :**لێرەدا، پرسیارەکە پێچەوانە دەبێتەوە. لەبری گەڕان بەدوای ئەوەی بابەتەکە لە چی دەچێت، شاعیر ڕایدەگەیەنێت کە بابەتەکە لە تەواوی "بوون" دەچێت، بۆیە پرسیارەکە دەبێتە: چی هەیە کە تۆی پێ نەشوبهێنم؟ ئەمەش ئاماژەیە بۆ گشتگیرییەکی ڕەها.
- **دێڕی دووەم" :لە نەبوون دەچیت، بە چیت بچوێنم"!**
  - **شیکاری :**ئەم دێڕە دژە ڕاستەوخۆی دێڕی پێش خۆی پێشکەش دەکات. بابەتەکە تەنها لە بوون ناچێت، بەڵکو لە "نەبوون"یش دەچێت. ئەم پارادۆکسە کۆتاییە بابەتەکە بۆ ئاستێکی مێتافیزیکی بەرز دەکاتەوە، کە تێیدا هەم بوون و هەم نەبوون، هەم پڕی و هەم بەتاڵی بەرجەستە دەکات، و دەبێتە بوونەوەرێک کە هەموو پۆلێنکردنێکی لۆژیکی تێدەپەڕێنێت.

٣ .دەقی شیعری ڕەسەن

به چیت بچوێنم؟

به ناسۆی باران؟

به ماندووبوون و خەون و تینوویێتی

یان به دارستان؟

به پۆلێك هەتاو؟

به وڵاتێکی له خوێندا گلاو؟

یان به گۆرانی

به هەناسەدان، هەرەس و لافاو؟

تۆ له بوون دەچیت، به چیت نەچوێنم!

له نەبوون دەچیت، به چیت بچوێنم!

***شیکاریی و وەرگێڕانی بۆ کوردی: ئەی ئای**

"ئەنجومەنی ئەدیبان" بەڵگەنامەیەکی پێشەنگ لە مێژووی شیعری کوردیدا

1. پێشەکی: ئاشکراکردنی گەنجینەیەکی ئەدەبیی پارێزراو

کتێبی "ئەنجومەنی ئەدیبان: کورد" بەڵگەنامەیەکی کولتووری و ئەدەبیی یەکجار گرنگە. ئەم بەرهەمە تەنها هەڵبژاردەیەکی شیعری نییە ، بەڵکو پرۆژەیەکی پێشەنگی بەبەڵگەکردنە کە لە ساتەوەختێکی مێژوویی چارەنووسسازدا بڵاوکراوەتەوە. ئەم شیکارییە هەوڵ دەدات بچێتە قووڵایی چینەکانی ئەم کارە دامەزرێنەرەوە و لێکۆڵینەوە لە چوارچێوە مێژووییەکەی ، ئامانجە ستراتیژییەکانی ، ناوەڕۆکە شیعرییە دەوڵەمەندەکەی و شوێنپەنجە دەستکارییە بێوێنەکەی بکات.

لە ڕێگەی هەڵوەشاندنەوەی ئەم توخمانەوە ، تیشک دەخەینە سەر پێگەی دیوانەکە وەک بەردی بناغەی پاراستنی یادەوەریی ئەدەبیی کوردی و شایەتحاڵی خۆڕاگریی ناسنامەی کولتووری لە بەرامبەر گۆڕانکارییە گەورەکاندا.

2. ناسنامەی بەڵگەنامەکە و چوارچێوە مێژووییەکەی

تێگەیشتن لە هەر بەڵگەنامەیەکی مێژوویی ، بە دیاریکردنی ناسنامەی کتێبناسی (bibliographical) و چوارچێوەی زەمەنی و شوێنییەکەی دەست پێدەکات ؛ ئەم زانیارییانە تەنها داتای بنەڕەتیمان پێ نادەن ، بەڵکو ئەو چوارچێوە پێویستە دادەنێن کە بۆ لێکدانەوەی ئامانج و بەها ڕاستەقینەکانی پێویستە. دیوانی "ئەنجومەنی ئەدیبان" نموونەیەکی بێگەردی ئەم بابەتەیە.

ئەمانەی خوارەوە وردەکارییە سەرەکییەکانی دیوانەکەن ، وەک لە تۆمارە ئەرشیفییەکاندا هاتووە:

- **ناونیشانی تەواو"** :ئەنجومەنی ئەدیبان: کورد" (مجمع الا ، دباء: الکرد)
- **شوێنی چاپ** :ئەستەنبوڵ
- **مێژووی نزیکەیی چاپ** :دەوروبەری ساڵی ١٩٢٣ز (بەرامبەر ١٣٣٩)
- **کۆکەرەوە و سەرپەرشتیار** :میر ئالای زادە: ئەمین فەیزی
- **زمانی بەرهەم** :کوردی ، بە ئەلفوبێی عەرەبی نووسراوە
- **شوێنی پاراستن** :کتێبخانەی ئەتاتورکی سەر بە شارەوانیی گەورەی ئەستەنبوڵ
- **لایەنی پێشکەشکار** :دیاریی "کەمال ساڵح سەل " (Kemal Salih Sel)
- **ژمارەی ئەرشیف** Sel. 615 :

بڵاوکردنەوەی ئەم دیوانە کوردییە لە ئەستەنبوڵ ، پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیی لە کاتی لەبەریەکهەڵوەشانەوە و دڵی کۆماری تورکیای تازە دامەزراودا ، مانای سیاسی و کولتووریی قووڵی هەیە. لە نێوەندی ئەم گۆڕانکارییە جیۆپۆلەتیکە زریانئاوییانەدا ، دەرکردنی دیوانەکە تەنها دەربڕینی زیندوویەتیی نوخبەی کورد نەبوو ، بەڵکو کارێکی ستراتیژیی ورد بوو ، مانۆڕێکی کولتووری بوو کە ئامانجی کێشانی سنوورەکانی ناسنامە بوو لە ساتەوەختێکدا کە نەخشە سیاسی و کولتوورییەکان لە قۆناغی داڕشتندان بوون. ئەم چوارچێوە ئاڵۆزە بەهایەک بە دیوانەکە دەبەخشێت کە لە ناوەڕۆکە شیعرییەکەی تێدەپەڕێت ، تا ببێتە بەڵگەنامەیەکی مێژوویی کە شایەتی قۆناغێکی چارەنووسسازە.

3. ئامانجی ستراتیژیی دیوانەکە: پاراستن ، دامەزراندن ، و جەختکردنەوە لە ناسنامە

بەهای "ئەنجومەنی ئەدیبان" لەوە تێدەپەڕێت کە تەنها کۆمەڵە شیعرێکی جوان بێت ، بەڵکو لەو ئامانجە ستراتیژییانەدایە کە سەرپەرشتیارەکەی ، ئەمین فەیزی ، هەوڵی بەدیهێنانی داوە لەو ساتەوەختە مێژووییە

جیاکەرەوەیەدا. پێشەکیی دیوانەکە دیدێکی وشیار و پرۆژەیەکی فیکری ئاشکرا دەکات کە ئامانجی لە تەنها کۆکردنەوە زیاترە.

3.1. ئەرکی ڕزگارکردن: ئەرشیفکردنی کەلەپوور لە بەرامبەر لەناوچووندا

پێشەکیی کتێبەکە بە ڕاشکاوی ئاماژەی بەوە کردووە کە ئەدەبی کوردی، سەرەڕای دێرینییەکەی، بەشێوەیەکی سیستماتیک کۆ نەکراوەتەوە و نەنووسراوەتەوە، ئەمەش دەیخاتە مەترسیی لەناوچوونەوە. لێرەوە ئامانجی سەرەکیی کارەکە دەستی پێکرد، کە تەنها نووسینەوە نەبوو، بەڵکو پێشبرکێ بوو لەگەڵ کاتدا بۆ ڕزگارکردنی یادەوەرییەکی زارەکی کە هەڕەشەی لەناوچوونی لەسەر بوو لەژێر باری گۆڕانکارییە سیاسییەکاندا کە هیچ جێگەیەکیان بۆ کەلەپووری کوردی لە داهاتوودا مسۆگەر نەدەکرد. بەم شێوەیە، دیوانەکە تەنها هەڵبژاردەیەک نەبوو، بەڵکو ئەرکێکی ڕزگارکردنی دامەزرێنەرانە بوو بۆ ئەرشیفکردنی کەلەپووری ئەدەبیی کوردی.

3.2. بنیادنانی یادەوەری: داڕشتنی سەرچاوەیەکی ئەدەبی بۆ نەتەوە

هەڵبژاردنی شاعیران لە دیوانەکەدا هەڕەمەکی نەبوو. لە سەردەمی سەرهەڵدانی دەوڵەت-نەتەوەکاندا، کە تێیدا بنیادنانی سەرچاوەیەکی ئەدەبی (Canon) کارێکی بنەڕەتییە لە داڕشتنی ناسنامەی نیشتمانیدا، هەڵبژاردنەکەی ئەمین فەیزی کردەیەکی سیاسیی تەواو بوو. لە ڕێگەی پێشکەشکردنی بەرهەمی ناودارەکانەوە کە لە پێشەکییەکەدا ناویان هاتووە، وەک مەولانا خالیدی نەقشبەندی، مەلای جزیری، شێخ نووری شێخ ساڵح، ئەحمەد کور، و مەلا ساڵحی، فەیزی یادەوەرییەکی کولتووریی هاوبەشی دادەڕشت و کۆڵەکەکانی کۆشکێکی ئەدەبیی دیاری دادەمەزراند لە بەرامبەر فشارە زیادبووەکانی ناسنامە باڵادەستەکاندا.

3.3. ڕاگەیاندنی بوون: دیوان وەک کردەیەکی سیاسی و کولتووری

دەرچوونی کتێبەکە لە ئەستەنبوڵ لە دەوروبەری ساڵی ١٩٢٣ز، لە خودی خۆیدا ڕاگەیاندنی بوونە. لە کاتێکدا ئیمپراتۆرییەتەکان هەڵدەوەشانەوە و دەوڵەت-نەتەوەکان دیدی کولتووریی هاوشێوەیان دەسەپاند، ئەم دیوانە هات تا بەردەوامی و زیندوویەتیی میراتی ئەدەبیی کوردی ڕابگەیەنێت. ئەمە جەختکردنەوە بوو لەسەر ناسنامە، و پەیامێک بوو کە ناوەڕۆکەکەی ئەوە بوو کە کولتووری کوردی، بە شاعیران و زمانەکەیەوە، بەشێکی ڕەسەنی دیمەنی شارستانییە و توانای دەربڕینی خۆی و بنیادنانی دامەزراوە هێماییەکانی هەیە، تەنانەت لە سەختترین بارودۆخیشدا.

ئەم ئامانجە ستراتیژییانە بە ڕوونی لە ناوەڕۆکە شیعرییە دەوڵەمەندەکەدا بەرجەستە دەبن، کە بە وردییەکی زۆرەوە هەڵبژێردراوە و ڕەنگدانەوەی ڕۆحی سەردەم و ئاواتەکانیەتی.

4. شیکاریی ناوەڕۆک: کۆمەڵەی شاعیران و بابەتە زاڵەکان

جەوهەری دیوانەکە لە هەڵبژاردنە شیعرییەکانیدایە کە دەوڵەمەندیی ئەزموونی شیعریی کلاسیکی کوردی نیشان دەدەن و دیارترین ئاڵاهەڵگران و ئەو بابەتە نەمرانە ئاشکرا دەکەن کە بیریان پێوەی سەرقاڵ بووە. قەسیدەکان لەژێر ناونیشانی ماناداردا ڕێکخراون کە ناوەڕۆکیان دەردەخەن، وەک "عەشق"، "مەئوای حەبیب" و "سیدق و سەلامەت"، کە بایەخدانی کۆکەرەوە بە پۆلێنکردنی بابەتییانە نیشان دەدات. ئەم هەڵبژاردانە تەنها قەسیدەی پەرشوبڵاو نین، بەڵکو پانۆرامایەکی فیکری و ڕۆحانیی یەکگرتوون.

4.1. دیارترین شاعیرانی دیوان

دیوانەکە کۆمەڵێک شاعیر لەخۆدەگرێت کە نوێنەرایەتیی قوتابخانە و ڕەوتی جۆراوجۆر دەکەن، ئەمەش قووڵایی و فرەڕەنگییەکی بێوێنەی پێ دەبەخشێت. خشتەی خوارەوە دیارترین ئەم شاعیرانە و پێگەی ئەدەبییان ڕوون دەکاتەوە:

شاعیر	تیشکێک لەسەر بەشدارییە شیعرییەکەی
نالی	بە یەکێک لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی شیعریی سۆرانیی نوێ لە سلێمانی دادەنرێت.
سالم	یەکێکە لە جەمسەرەکانی قوتابخانەی شیعریی بابان، شانبەشانی نالی و کوردی.
کوردی	شاعیرێکی دیاری هەمان قوتابخانەیە و بە قەسیدە دڵدارییەکانی ناسراوە.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی	بە شیعرە بەهێزەکەی ناسراوە کە دڵداری، هجوو، و ڕەخنەی کۆمەڵایەتی تێدا کۆکردۆتەوە.
مەولەوی	لە دیارترین شاعیرانی شێوەزاری گۆرانە و بە بەرهەمە سۆفیگەری و ڕۆمانسییەکانی بەناوبانگە.
مەحوی	شاعیرێکی سۆفییە و بە قووڵبوونەوەی لە مانا ڕۆحانی و فەلسەفییەکان ناسراوە.
ئەحمەد موختار جاف	بە یەکێک لە شاعیرە گرنگەکانی ئەو سەردەمە دادەنرێت.

4.2. بابەتە فیکری و ڕۆحانییەکان

چوار بابەتی سەرەکیی پێکەوەبەستراو زاڵ بوون بەسەر قەسیدەکانی دیوانەکەدا، کە پێکەوە چنینی فیکری و سۆزداریی بەرهەمەکەیان پێکدەهێنا:

- **خۆشەویستی و تاسە** ئەم بابەتە تەوەرەی سەرەکیی زۆربەی قەسیدەکان پێکدەهێنێت، کە تێیدا عەشقی مرۆیی و عەشقی خودایی بە شێوازێک تێکەڵ دەبن کە سۆزی بەجۆش و تێڕامانی قووڵ کۆدەکاتەوە. شاعیران ئازاری دووری و گەرمیی دیداریان دەربڕیوە، وایان کردووە کە ئەزموونی خۆشەویستی ببێتە دەروازەیەک بۆ تێگەیشتن لە نهێنییەکانی بوون.
- **تەسەوف و ڕۆحانییەت** چەندین بەرهەم، بەتایبەتی قەسیدەکانی مەحوی و مەولەوی، بیرۆکەی سۆفیگەریی قووڵ دەربارەی توانەوە لە زاتی خوداییدا، گەڕان بەدوای حەقیقەتی ڕەهادا، و ئازاری ڕۆحی بەندکراو لە جیهانی ماددەدا دەخەنەڕوو. لێرەدا شیعر دەبێتە گەشتێکی ڕۆحانی بۆ دۆزینەوەی پەیوەندیی نێوان خوڵقێنەر و خوڵقاو.
- **سروشت و جوانی** شاعیران توخمەکانی سروشت بە لێهاتووییەوە بەکاردەهێنن بۆ وەسفکردنی جوانیی خۆشەویست و دەربڕینی هەستەکانیان. دیمەنە سروشتییەکانی وەک چیا و ڕووبار و گوڵەکان لەگەڵ حاڵەتەکانی دەروونی مرۆڤدا تێکەڵ دەبن، بەمەش سروشت دەبێتە ئاوێنەیەک کە تاسە و خۆشی و خەم دەداتەوە.
- **فەلسەفە و حیکمەت** قەسیدەکان خاڵی نەبوون لە تێڕامانی فەلسەفی دەربارەی پرسە بوونییە گەورەکانی وەک ژیان، مردن، قەدەر، و پێگەی مرۆڤ لە گەردووندا. شاعیران حیکمەت و ئەزموونەکانی ژیانیان لە دێڕە شیعرێکی کورت و قووڵدا پێشکەش دەکەن، کە خوێنەر بانگهێشت دەکەن بۆ بیرکردنەوە لە جەوهەری بوونی خۆی.

بەهای ئەم بەرهەمە تەنها لە ناوەڕۆکە شیعرییە جوانەکەیدا نییە، بەڵکو درێژ دەبێتەوە بۆ ئەو هەوڵە دەستکارییە وردەی کە پاشکۆی کۆتایی دیوانەکە ئاشکرای دەکات.

5. شوێنپەنجەی سەرپەرشتیار: پاشکۆی "بعضی تعبیرات کورد ایران" و گرنگییەکەی

زۆرجار پاشکۆکان لە بەرهەمە کەلەپوورییەکاندا دیدی سەرپەرشتیار و ئامانجە شاراوەکانی ئاشکرا دەکەن، و پاشکۆی وشەسازی لە دیوانی "ئەنجومەنی ئەدیبان"دا جیاواز نییە. لە کۆتایی کتێبەکەدا، ئەمین فەیزی پاشکۆیەکی سەرنجڕاکێشی بە ناونیشانی "بعضی تعبیرات کورد ایران" زیاد کردووە، کە خشتەیەکی بچووکە هەڵە زمانییە باوەکان لەژێر دوو ستوونی "هەڵە" و "ڕاست"دا ڕاست دەکاتەوە.

گرنگیی ستراتیژیی ئەم پاشکۆیە لە قەبارە بچووکەکەی تێدەپەڕێت. ئەمە جێبەجێکردنێکی وردی ستراتیژییە گەورەکەی پرۆژەکەیە لە ئاستی ورددا (micro-level). ئەگەر ئامانج بنیادنانی ناسنامەیەکی کولتووریی یەکگرتوو بێت، ئەوا یەکەم هەنگاو داڕشتنی زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووە. ئەم پاشکۆیە ئاماژەیە بۆ وشیارییەکی دەستکاریی قووڵی کۆکەرەوە لە ئارەزووی بۆ تێپەڕاندنی جیاوازییە شێوەزارییەکان و دروستکردنی پردێکی زمانی کە ئاراستەی خوێنەرێکی سەرتاسەریی کورد (pan-Kurdish) کرابێت. ئەمەش جەخت لەوە دەکاتەوە کە کارەکە کۆکردنەوەیەکی هەڕەمەکی نەبووە، بەڵکو پرۆژەیەکی بەبەڵگەکردنی لێکۆڵراو بووە کە ئامانجی پێشکەشکردنی بەرهەمێکی یەکگرتوو و باوەڕپێکراو بووە.

6. کۆتایی: "ئەنجومەنی ئەدیبان" وەک بەڵگەنامەیەکی نەمری یادەوەریی ئەدەبیی کوردی

لەکۆتاییدا، دەردەکەوێت کە دیوانی "ئەنجومەنی ئەدیبان: کورد" تەنها هەڵبژاردەیەکی شیعریی سەردەمی کلاسیک نییە، بەڵکو بەڵگەنامەیەکی مێژوویی و پرۆژەیەکی کولتووریی ستراتیژییە. بەها دوولایەنەکەی لەوەدایە کە، لەلایەک، کۆگایەکی جوانترین بەرهەمی قەڵەمی گەورە شاعیرانی کوردە، و لەلایەکی ترەوە، شایەتحاڵێکی زیندووی مانۆڕێکی کولتووریی وردە کە ئامانجی جەختکردنەوەیە لە بوونی ناسنامەی کوردی لە قۆناغێکی مێژوویی هەستیاردا.

هەوڵەکانی ئەمین فەیزی لە کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی ئەم دیوانەدا، نەک تەنها بەرهەمی شاعیرە گەورەکانی لە لەناوچوون پاراست، بەڵکو نەریتێکی بەبەڵگەکردن و ئەرشیڤکردنی ئەدەبیی سیستماتیکیشی دامەزراند، کە دواتر بووە بنچینەی لێکۆڵینەوە کوردییە هاوچەرخەکان. بەم شێوەیە، "ئەنجومەنی ئەدیبان" وەک مۆنۆمێنتێکی نەمری یادەوەریی ئەدەبی دەمێنێتەوە، کە چیرۆکی شیعر و ناسنامە و خۆڕاگری دەگێڕێتەوە.

سەرچاوە: ئەمین فەیزی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد.

شیکاریی و وەرگێڕانی بۆ کوردی سۆرانی: ئەی ئای

ڕوانگەیەک بۆ (دە) شاعیری کاریگەری سەدەی بیست و یەکەم

١.٠ پێشەکی: گرنگی شیعر لە جیهانی مۆدێرندا

شیعر، وەک سامویل تایلۆر کۆلریج پێناسەی دەکات، بریتییە لە "**باشترین وشەکان لە باشترین ڕێکخستندا**". ئەم پێناسە قووڵە، جەوهەری هونەرێک دەردەخات کە بە درێژایی مێژوو لەگەڵ مرۆڤایەتیدا ژیاوە. بەڵام لە سەدەی بیست و یەکەمدا، لەم جیهانە پڕ لە زانیاری و خێراییەدا، ئەرکی شیعر چییە؟ لە کاتێکدا زۆربەی میدیاکان داوای سەرنجی پچڕپچڕ و خێرامان لێدەکەن، شیعر بانگهێشتمان دەکات بۆ **وردبوونەوە، بۆ چڕکردنەوەی هەستەکان، و بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستییە ئاڵۆزە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان**.

شیعر دەبێتە پەناگەیەک بۆ زمان، شوێنێک کە تێیدا وشەکان کێشی ڕاستەقینەی خۆیان دەدۆزنەوە. ئامانجی ئەم نووسینە، ناساندنی ١٠ لە دیارترین شاعیرانی زمانی ئینگلیزیی ئەم سەدەیە بە خوێنەری کوردە، کە هەر یەکەیان بە شێوازی تایبەتی خۆی، زیندوێتی و گرنگیی بەردەوامی ئەم هونەرە دەسەلمێنێت.

لە بەشەکانی داهاتوودا، وردەکاری ژیان و بەرهەم و ستایلی هەر یەکێک لەم شاعیرە داهێنەرانە دەخەینەڕوو.

٢.٠ ئادا لیمۆن (Ada Limón): شاعیری خەڵاتکراوی ئەمریکا

ئادا لیمۆن، وەک ٢٤ەمین شاعیری خەڵاتکراوی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، نموونەیەکی دیاری ئەو شاعیرانەیە کە ڕێڕەوێکی جیاوازی ژیانیان گرتووەتە بەر پێش ئەوەی بە تەواوی خۆیان بۆ جیهانی شیعر تەرخان بکەن. ئەو بۆ ماوەی چەندین ساڵ لە بواری بازاڕگەریدا کاری دەکرد، بەڵام لە کۆتاییدا بانگەوازی ناوەوەی بۆ نووسین بەسەر پیشە باوەکەیدا سەرکەوت و بووە یەکێک لە دەنگە هەرە ناسراوەکانی شیعری هاوچەرخ.

٢.١ ژیاننامە و گەشەی پیشەیی

لیمۆن کە لە کالیفۆرنیا لەدایک بووە، چەندین ساڵی ژیانی لە نیویۆرک بەسەر برد و لە بواری بازاڕگەریدا کاری دەکرد، لە هەمان کاتدا لە کاتە بەتاڵەکانیدا شیعری دەنووسی. خاڵی وەرچەرخانی ژیانی لە ساڵی ٢٠١٠دا بوو، کاتێک مردنی هاوسەری باوکی (زڕدایکی) بەهۆی شێرپەنجەی قۆڵۆنەوە، پاڵی پێوە نا واز لە کاری بازاڕگەری بهێنێت و بە شێوەیەکی تەواوکاتی خۆی بۆ نووسین تەرخان بکات.

٢.٢ بەرهەمە دیارەکان و شێوازی شیعری

کارەکانی لیمۆن بە خێرایی سەرنجی ڕەخنەگرانیان ڕاکێشا و چەندین خەڵاتیان بەدەستهێنا.

- ***Bright Dead Things*** **(٢٠١٥)**: ئەم کۆمەڵە شیعرە گەیشتە قۆناغی کۆتایی هەردوو خەڵاتی کتێبی نیشتمانی و خەڵاتی بازنەی ڕەخنەگرانی کتێبی نیشتمانی.
- ***The Carrying*** **(٢٠١٨)**: ئەم بەرهەمەی توانی خەڵاتی بازنەی ڕەخنەگرانی کتێبی نیشتمانی بەدەست بهێنێت.
- ***The Hurting Kind*** **(٢٠٢٢)**: ئەم کۆمەڵە شیعرەی دوایی، بە بەراورد لەگەڵ کارەکانی پێشووی، زیاتر ئەزموونگەرانەیە.

٢.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕانە لە شیعری "Banished Wonders" وەرگیراون کە تێیدا سروشت وەک هێزێکی ئارام لە بەرامبەر گەردەلوولدا وێنا دەکات.

The American linden sways nonplussed by the storm, a bounce here, a shimmy there, just shaking like music

وەرگێڕان : داری لیندنی ئەمریکی بێباکانە لە بەرامبەر زریاندا دەلەرێتەوە، هەڵبەزێک لێرە، لەرزینێک لەوێ، تەنها وەک مۆسیقا خۆی دەهەژێنێت

ئێستا دەچینە سەر شاعیرێکی دیکە کە میراتی ڕەسەنی خۆی دەکاتە ناوکی شیعرەکانییەوە، ئەویش ناتالی دیازە.

٣.٠ ناتالی دیاز :(Natalie Diaz) دەنگی ڕەسەن و چالاکوان

ناتالی دیاز تەنها شاعیر نییە، بەڵکو کەسایەتییەکی فرەڕەهەندە کە تێیدا ناسنامەی شاعیر، چالاکوانی زمان، و وەرزشکاری پیشەگەر تێکەڵ دەبن. ئەم لایەنانە لە شیعرەکانیدا بە شێوەیەکی هونەرییانە یەکدەگرن؛ دیسپلینی یاریی باسکە ڕیتم و هێزێکی جەستەیی بە دێڕەکانی دەبەخشێت، و چالاکییەکانی لە بواری زماندا بەپەلەییەکی سیاسی دەخاتە ناو نووسینەکانییەوە، کە دەنگێکی ناوازە و بەهێزیان پێ بەخشیوە.

٣.١ پاشخان و چالاکییەکان

دیاز لە گوندی هیندیی فۆرت مۆهاڤی گەورە بووە، کە دەکەوێتە سنووری نێوان ویلایەتەکانی کالیفۆرنیا، ئەریزۆنا، و نیڤادا. وەک چالاکوانێک، کاری بۆ زیندووکردنەوەی زمانی مۆهاڤی کردووە، کە زمانێکی ڕەسەنی خەریکە لەناو دەچێت. هەروەها، پێشینەی وەک یاریزانێکی باسکەی پیشەگەر، کاریگەریی لەسەر جووڵە و وزەی ناو شیعرەکانی هەبووە.

٣.٢ بابەتە سەرەکییەکان و دەستکەوتەکان

شیعرەکانی دیاز قووڵ دەبنەوە لە بابەتە شەخسی و سیاسییەکاندا. لە یەکەم کۆمەڵە شیعریدا، ***When My Brother Was an Aztec*** **(٢٠١٢)**، بە شێوەیەکی دڵتەزێن باسی ئازاری خوشکێک دەکات کە شایەتی تێکچوونی ژیانی برا ئالوودەبووەکەیەتی. بەڵام لە بەرهەمی دووەمیدا، ***Postcolonial Love Poem*** **(٢٠٢٠)**، کە بووە هۆی بردنەوەی خەڵاتی پولیتزەر، بابەتەکانی فراوانتر دەکات و سیاسەتی داگیرکاری تێکەڵ بە ڕامانە ئینتیمییەکانی دەربارەی...، خۆشەویستی، و جەستەی مرۆڤ دەکات.

٣.٣ نموونەیەک لە نووسینەکانی

ئەم دێڕە لە "The First Water Is the Body" پەیوەندیی قووڵی شاعیر بە سروشت و خاکەکەیەوە نیشان دەدات.

The Colorado River is the most endangered river in the United States—also, it is a part of my body.

وەرگێڕان : ڕووباری کۆلۆرادۆ مەترسیلەسەرترین ڕووباری ویلایەتە یەکگرتووەکانە—هەروەها، بەشێکیشە لە جەستەی من.

لە دیازەوە دەپەڕینەوە بۆ شاعیرێکی ئێرلەندی باکوور کە بە قووڵایی و فرەچەشنیی فۆرمە شیعرییەکانی ناسراوە، پۆڵ مەلدون.

٤.٠ پۆڵ مەلدون :(Paul Muldoon) مامۆستای فۆرم و وردبینی

شیعرەکانی پۆڵ مەلدون خاوەنی تایبەتمەندییەکی سەرنجڕاکێشن؛ لە ڕواڵەتدا خۆڕسکانە و سادە دەردەکەون، بەڵام لەگەڵ خوێندنەوەی وردتردا، چین لەدوای چینی مانا قووڵترەکانیان ئاشکرا دەبن. ئەو یەکێکە لەو شاعیرانەی کە بە تەواوی شارەزای فۆرمە کلاسیکەکانە و بە شێوەیەکی مۆدێرن بەکاریان دەهێنێت. ژیانی ئەکادیمی و شیعریی ئەو

بە شێوەیەکی بەرچاو لەژێر کاریگەریی مامۆستاکەی، شیمس هینی، براوەی خەڵاتی نۆبڵ، بووە.

٤.١ ژیان و کاریگەرییەکان

مەلدون، کوڕی کرێکارێک و مامۆستایەکی قوتابخانە، لە کێڵگەیەک لە ئێرلەندای باکوور گەورە بووە. لە کۆلێژ، لەلایەن شاعیری هاونیشتمانی و براوەی خەڵاتی نۆبڵ، شیمس هینی، وانەی پێ وتراوەتەوە، کە ئەمەش کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ڕێبازە شیعرییەکەی داناوە.

٤.٢ فرەچەشنی لە کارەکانیدا

فرەچەشنیی بەهرەی مەلدون لەم بوارانەی خوارەوەدا بە ڕوونی دەردەکەوێت:

- **فۆرمە شیعرییەکان :** ئەو بە لێهاتوویی لە فۆرمە جیاوازەکانی وەک هایکۆ، سێستینا، و سۆناتدا کاری کردووە، کە ئەمەش شارەزایی تەکنیکیی ئەو نیشان دەدات.
- **هاوکارییە هونەرییەکان :** هاوکاریی لەگەڵ هونەرمەندانی دیکەدا کردووە، وەک دەرکردنی ئەلبومێک لەگەڵ گۆرانیبێژ وارن زیڤۆن، و هەروەها سەرپەرشتی کردنی کۆکردنەوەی تێکستی گۆرانییەکانی پۆڵ مکارتنی.
- **خەڵاتەکان :** لە ساڵی ٢٠٠٣دا، خەڵاتی پولیتزەری بۆ کۆمەڵە شیعری ***Moy Sand and Gravel*** (٢٠٠٢) بەدەستهێنا.

٤.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕانە لە شیعری "Hedgehog" (ژیشک) وێنەیەکی وردی ئەم گیاندارە خۆپارێزە دەکێشێت و پرسیاری فەلسەفی لەبارەی سروشتییەوە دەوروژێنێت.

The hedgehog gives nothing Away, keeping itself to itself. We wonder what a hedgehog Has to hide, why it so distrusts.

وەرگێڕان : ژیشک هیچ شتێک نادرکێنێت، خۆی بۆ خۆی دەهێڵێتەوە. ئێمە سەرمان سووڕماوە ژیشک چی هەیە بیشارێتەوە، بۆچی ئەوەندە بێمتمانەیە.

لەم شاعیرە وردبینەوە، دەچینە لای شاعیرێک کە خۆشی و بەزەیی دەکاتە بابەتی سەرەکی کارەکانی، ئەویش ڕۆس گەییە.

٥.٠ ڕۆس گەی (Ross Gay) : گۆرانیبێژی خۆشی و بەزەیی

لە جیهانێکدا کە زۆرجار پڕە لە هەواڵی نەرێنی، ڕۆس گەی خۆشی و بەزەیی وەک کردەیەکی ڕادیکاڵانە و بەرگریکارانە بەکاردەهێنێت. شیعرەکانی ئاهەنگگێڕانن بۆ وردەکارییە بچووکەکانی ژیان. حەزی ئەو بۆ شیعر لە قۆناغی ئامادەییدا لە پەنسلڤانیا سەریهەڵدا، دوای خوێندنەوەی شیعرێکی ئەمیری بەراکا، کە بووە هۆی کردنەوەی دەرگایەکی نوێ لە ژیانیدا.

٥.١ پاشخان و هاندەرەکان

گەی، کە باخەوانێکی بەپەرۆش و وەرزش دۆستێکە، وزە و ژیاندۆستییەکەی لە شیعرەکانیدا ڕەنگ دەداتەوە. خوێندنەوەی شیعری "An Agony. As Now." لەلایەن ئەمیری بەراکاوە، هاندەرێکی سەرەکی بوو بۆ ئەوەی ڕوو بکاتە جیهانی نووسینی شیعر.

٥.٢ شیعر وەک ستایش

کۆمەڵە شیعری ***Catalog of Unabashed Gratitude*** **(٢٠١٥)**، کە خەڵاتی بازنەی ڕەخنەگرانی کتێبی نیشتمانی بەدەستهێنا، فەلسەفەی شاعیرەکە دەردەخات: دۆزینەوەی هۆکارێک بۆ سوپاسگوزاری. یەکێک لە بەناوبانگترین شیعرەکانی، "A Small Needful Fact"، ڕێزلێنانێکی کاریگەرە بۆ ئێریک گارنەر، ئەو پیاوە

ڕەشپێستەی کە لە ٢٠١٤ بەهۆی توندوتیژیی پۆلیسەوە گیانی لەدەستدا و مردنەکەی بووە یەکێک لە هاندەرەکانی بزووتنەوەی Black Lives Matter. شیعرەکانی گەی بە مۆسیقایەتی و هەستی قووڵی بەزەیی ناسراون.

٥.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕانە لە شیعری "Catalog of Unabashed Gratitude" وێنەیەکی ئارام و پڕ لە سوپاسگوزاری بۆ سروشت دەکێشن.

Thank you the quiet in which the river bends around the elephant's solemn trunk, polishing stones, floating on its gentle back the flock of geese flying overhead.

وەرگێڕان : سوپاس بۆ ئەو ئارامییەی تێیدا ڕووبار بەدەوری خرتومی شکۆداری فیلدا دەچەمێتەوە، بەردەکان ساف دەکات، و لەسەر پشتی نەرمی هەڵدەگرێت ئەو ڕەوە قازەی کە بەسەریەوە دەفڕن.

لە ستایشی خۆشییەوە، دەچینە ناو جیهانی بێپەردە و شەخسیی شارۆن ئۆڵدز.

٦.٠ شارۆن ئۆڵدز(Sharon Olds) : شاعیری دانپێدانانی ڕاشکاو

شارۆن ئۆڵدز بە یەکێک لە ئازاترین دەنگەکانی شیعری هاوچەرخ دادەنرێت. ئەو بە شیعرە بێپەردە و زۆر شەخسییەکانی ناسراوە، کە تێیدا بە ڕاشکاوی باس لە پەیوەندییە خێزانییەکان، جەستەی مرۆڤ، و ئەزموونە تایبەتەکانی ژیان دەکات. ستایلەکەی "دانپێدانان"ە، بەڵام بە زمانێکی هونەریی بەرز کە وای لێدەکات ئەزموونە شەخسییەکانی ببێتە ئەزموونێکی گشتگیر.

٦.١ دەربڕینی ڕاستەوخۆ

لە یەکەم کۆمەڵە شیعرییەوە، ***Satan Says*** **(١٩٨٠)**، ئۆڵدز بوێریی خۆی نیشان دا. ئەم کتێبە بەهۆی ئەو شیعرانەیەوە ستایش کرا کە تێیدا بە زمانێکی ڕاشکاو باسی ژیانی سێکسیی سەرەتایی خۆی دەکرد، شتێک کە لەو سەردەمەدا دەگمەن بوو.

٦.٢ خێزان وەک بابەت

خێزان یەکێکە لە بابەتە سەرەکییەکانی شیعری ئۆڵدز. لە کۆمەڵە شیعری ***The Dead and the Living*** **(١٩٨٤)**، ڕێز لە ئەندامە مردووەکانی خێزانەکەی دەگرێت و ئاهەنگ بۆ زیندووەکان دەگێڕێت. بەرهەمە هەرە ناسراوەکەی، ***Stag's Leap*** **(٢٠١٢)**، کە باسی هەڵوەشاندنەوەی هاوسەرگیرییەکەی دەکات، بووە هۆی بردنەوەی خەڵاتی پولیتزەر و تی. ئێس. ئێلیۆت، و وەک شاکارێک لە شیعری دانپێداناندا سەیر دەکرێت.

٦.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕە کورتە لە شیعری "The Borders" تێڕوانینێکی قووڵ لەبارەی پەیوەندیی نێوان دایک و منداڵ و چەمکی "ڕۆح"ەوە دەخاتەڕوو.

When my daughter was in me, I felt I had a soul in me. But it was born with her.

وەرگێڕان : کاتێک کچەکەم لە سکمدا بوو، هەستم دەکرد ڕۆحێکم تێدایە. بەڵام لەگەڵ ئەودا لەدایک بوو.

لەم شاعیرە دانپێدانەرەوە، دەچینە لای جێریکۆ براون، کە پاشخانی ئایینی و ناسنامەی خۆی دەکاتە بابەتی شیعرەکانی.

٧.٠ جێریکۆ براون(Jericho Brown) : تێکەڵکردنی ناسنامە و مێژوو

جێریکۆ براون بە شێوەیەکی مامۆستایانە ئەزموونی گەورەبوونی لە خێزانێکی ئینجیلیی پابەند، لەگەڵ ناسنامەی وەک پیاوێکی هاوڕەگەزخوازی ڕەشپێست تێکەڵ دەکات.

ئەو لە شیعرەکانیدا وشە و وێنە ئایینییەکان بەکار دەهێنێتەوە بۆ لێکۆڵینەوە لە ناسنامەی مێژووی ڕەگەزی، بەمەش گرژی و هاوکات ئاوێتەبوونی نێوان ئەم دوو جیهانە لە نووسینەکانیدا دەخوڵقێنێت.

٧.١ ڕێڕەوی ژیان و نووسین

براون لە لویزیانا لەناو خێزانێکی دینداری ئینجیلیدا گەورە بووە. پێش ئەوەی خۆی بۆ ئەدەب تەرخان بکات، وەک وتارنووسی سەرۆکی شارەوانیی نیو ئۆرلینز کاری کردووە. دواتر بڕوانامەی دکتۆرای لە ئەدەب و نووسینی داهێنەرانەدا بەدەستهێناوە، کە ئەمەش قووڵاییەکی ئەکادیمیی بە نووسینەکانی بەخشیوە.

٧.٢ دەستکەوتە ئەدەبییەکان

کاریگەریی پەروەردە ئایینییەکەی بە ڕوونی لە دووەم کۆمەڵە شیعریدا، ***The New Testament*** **(٢٠١٤)**، دەبینرێت. بەڵام لوتکەی سەرکەوتنی لە ساڵی ٢٠٢٠دا بوو کاتێک خەڵاتی پولیتزەری بۆ کۆمەڵە شیعری ***The Tradition*** **(٢٠١٩)** بەدەستهێنا. لیژنەی پولیتزەر بەرهەمەکەی بەم شێوەیە وەسف کرد: "تێکستە شیعرییە مامۆستایانەکان کە ناسکی لەگەڵ بەپەلەیی مێژوویدا تێکەڵ دەکەن لە وێناکردنە پڕ خۆشەویستییەکەیدا بۆ ئەو جەستانەی کە ڕووبەڕووی دوژمنایەتی دەبنەوە".

٧.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دوو دێڕە لە شیعری "Duplex" فەلسەفەی شاعیر لەبارەی ماهیەتی شیعرەوە دەخاتەڕوو.

A poem is a gesture toward home. It makes dark demands I call my own.

وەرگێڕان : شیعر ئاماژەیەکە بەرەو نیشتمان. داواکارییە تاریکانەی هەیە کە بە هی خۆمی دەزانم.

لە ئەمریکاوە، گەشت دەکەین بۆ ئەزموونی پەنابەری و کۆچبەری لەگەڵ وارسان شایەر.

٨.٠ وارسان شایەر (Warsan Shire): دەنگی ئەزموونی پەنابەری

وارسان شایەر بووەتە یەکێک لە گرنگترین دەنگەکانی نوێنەرایەتیکردنی ئەزموونی پەنابەران لە ئەدەبیاتی جیهانیدا. شیعرەکانی، کە لە پاشخانی سۆماڵیی و گەورەبوونی لە لەندەنەوە سەرچاوە دەگرن، بە شێوەیەکی کاریگەر و زۆرجار دڵتەزێن، باس لە ئازار، لەدەستدان، و گەڕان بەدوای ناسنامەدا دەکەن.

٨.١ ناسنامەی کۆچبەری

شایەر کچی دایک و باوکێکی سۆماڵییە کە لە کینیا لەدایک بووە و هەر لە تەمەنی منداڵییەوە لەگەڵ خێزانەکەیدا ڕوویان لە لەندەن کردووە. ئەم پاشخانە فرەکلتوورییە بووەتە بنەمای نووسینەکانی. لە ساڵی ٢٠١٤، وەک یەکەم شاعیری گەنجی خەڵاتکراوی لەندەن دەستنیشان کرا.

٨.٢ کاریگەرییە جیهانییەکان

شیعرەکانی شایەر زۆرجار باس لە بابەتە هەستیارەکانی وەک توندوتیژیی سیاسی و سێکسی دژی ژنانی پەنابەر دەکەن. ناوبانگی جیهانیی ئەو کاتێک گەیشتە لوتکە کە لە ساڵی ٢٠١٦دا هاوکاریی لەگەڵ گۆرانیبێژ بیانسێ کرد لە ئەلبومە ڤیدیۆییەکەیدا بە ناوی .*Lemonade* شیعرەکانی شایەر بوونە بەشێکی دانەبڕاو لە گێڕانەوەی چیرۆکی ئەلبومەکە.

٨.٣ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕانە بەهێزە لە شیعری "Home" بووەتە دروشمێک بۆ باسکردنی ناچاری و ئازاری پەنابەری.

no one leaves home unless home is the mouth of a shark.

وەرگێڕان : هیچ کەس نیشتمان بەجێناهێڵێت مەگەر نیشتمان دەمی قرشێک بێت.

ئێستا ڕوو دەکەینە ئۆشن ڤۆنگ، کە ئەویش ئەزموونی کۆچبەری و جەنگ لە شیعرەکانیدا دەتوێنێتەوە.

٩.٠ ئۆشن ڤۆنگ (Ocean Vuong) : شیعر لەنێوان جەنگ و ناسنامەدا

ئۆشن ڤۆنگ یەکێکە لەو دەنگە گەنج و بەهێزانەی کە ئەزموونی کۆچکردن لە وڵاتێکی جەنگلێدراو، و پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان نەوەکان دەکاتە بابەتی سەرەکیی شیعرە کاریگەرەکانی. نووسینەکانی تێکەڵەیەکن لە ناسکیی زمان و زبریی ئەو ڕاستییانەی کە باسیان دەکات.

٩.١ پاشخانی ژیان و نووسین

ڤۆنگ لە تەمەنی دوو ساڵیدا لەگەڵ خێزانەکەیدا لە ڤێتنامەوە بۆ ئەمریکا کۆچی کردووە. ئەم ئەزموونەی کۆچبەری کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر هەموو بەرهەمەکانی داناوە. ئەو هەر لە قۆناغی سەرەتایی قوتابخانەوە دەستی بە نووسینی شیعر کردووە.

٩.٢ بابەتەکان و ستایل

یەکەم کۆمەڵە شیعری، ***Night Sky with Exit Wounds*** **(٢٠١٦)**، سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەستهێنا و چەندین خەڵاتی گرنگی بردەوە، لەوانە خەڵاتی تی. ئێس. ئێلیۆت. ئەم کتێبە باس لە بابەتەکانی وەک جەنگ، کۆچبەری دەکات. ڤۆنگ هەروەها ڕۆمانێکی بەناوبانگیشی نووسیوە بە ناوی ***On Earth We're Briefly Gorgeous*** **(٢٠١٩)**، کە پەخشانەکەی ئەوەندە شیعرییە، زۆرجار وەک شیعر دەخوێنرێتەوە.

٩.٣ نموونەیەک لە نووسینەکانی

ئەم وەرگیراوەیە لە "Not Even This" هێز و قووڵایی ئەزموونی بوون و ڕووبەڕووبوونەوەی مەرگ نیشان دەدات.

I promise you, I was here. I felt things that made death so large it was indistinguishable from air—and I went on destroying inside it like wind in a storm.

وەرگێران : بەڵێنت پێ دەدەم، من لێرە بووم. هەستم بە شتانێک کرد کە مەرگیان ئەوەندە گەورە کردبوو لە هەوا جیانەدەکرایەوە—و من بەردەوام بووم لە وێرانکردن لەناویدا وەک با لەناو زریاندا.

لە شیعری پەخشانئاسای ڤۆنگەوە، دەچینە لای ماگی نێڵسن کە بە کارە ژانر-تێکشکێنەرەکانی ناسراوە.

١٠.٠ ماگی نێڵسن(Maggie Nelson) : تێکشکاندنی سنوورەکانی ژانر

ماگی نێڵسن نووسەرێکە کە بە ئاسانی لە هیچ قاڵبێکدا جێی نابێتەوە. ئەو بە ئازایانە سنوورەکانی نێوان ژانرە ئەدەبییەکان دەشکێنێت و کارەکانی تێکەڵەیەکن لە شیعر، تیۆریی ڕەخنەیی، و یاداشت. کاتێک تەمەنی ١٢ ساڵ بوو، پێشبڕکێیەکی شیعری بردەوە کە لەلایەن گرووپی مۆسیقای The Cure، گرووپی دڵخوازی خۆی، سپۆنسەر کرابوو. ئەم سەرکەوتنە زووە ئاماژەیەک بوو بۆ بەهرە ناوازەکەی.

١٠.١ کارە فرەچەشنەکان

کارەکانی نێڵسن بوارە جیاوازەکانی نووسین دەگرێتەوە، کە فرەلایەنیی بەهرەکەی نیشان دەدات.

- **نووسینی ناخەیاڵی :** دوو کتێبی لەسەر کوژرانی پوری لە ساڵی ١٩٦٩دا نووسیوە، کە تێیدا لێکۆڵینەوە و گێڕانەوەی شەخسی تێکەڵ دەکات.
- **"ئۆتۆ-تیۆری" :** کتێبی بەناوبانگی ***The Argonauts*** **(٢٠١٥)** نموونەیەکی دیاری ئەم ستایلەیە (واتە تێکەڵکردنی بیردۆزی ڕەخنەیی لەگەڵ ژیاننامەی نووسەر خۆی). تێیدا تیۆریی فێمینیستی لەگەڵ گێڕانەوەی چیرۆکی شەخسیی هاوسەرگیرییەکەی لەگەڵ هونەرمەندی ترانسجێندەر هاری دۆج تێکەڵ دەکات.

- **شیعری پەخشانئاسا :** خۆشەویستترین بەرهەمی لەلایەن خوێنەرانەوە کتێبی **Bluets** (۲۰۰۹)**ە. ئەم کتێبە لە ۲٤۰ پارچە شیعری پەخشانئاسا پێکدێت کە هەموویان لەسەر ڕەنگی شین دەدوێن.

۱۰.۲ نموونەیەک لە نووسینەکانی

ئەم وەرگیراوەیە لە *Bluets* دەستپێکی گەشتێکی فیکری و هەستەکییە بۆ ناو ماناکانی ڕەنگی شین.

Suppose I were to begin by saying that I had fallen in love with a color. Suppose I were to speak this as if it were a confession; suppose I shredded my napkin as we spoke.

وەرگێڕان : وا دابنێ بەوە دەست پێ بکەم کە بڵێم عاشقی ڕەنگێک بووم. وا دابنێ ئەمە وەک دانپێدانانێک بدرکێنم ؛ وا دابنێ کلێنسی سەر سفرەکەم ورد ورد بکەم کاتێک قسە دەکەین.

لە کۆتاییدا ، دەچینە لای شاعیرێکی بەریتانی کە ژیانی مۆدێرنی وڵاتەکەی دەکاتە بابەتی شیعرەکانی ، ئەویش سایمۆن ئارمیتاجە.

۱۱.۰ سایمۆن ئارمیتاج (Simon Armitage) : دەنگی ژیانی مۆدێرنی بەریتانیا

سایمۆن ئارمیتاج ، شاعیری خەڵاتکراوی ئێستای بەریتانیا ، یەکێکە لە نووسەرە هەرە بەتوانا و بەرهەمدارەکانی وڵاتەکەی. پێش ئەوەی خۆی بۆ نووسین تەرخان بکات ، بۆ ماوەی شەش ساڵ وەک ئەفسەری چاودێری کاری کردووە ، ئەزموونێک کە لەوانەیە کاریگەری لەسەر تێڕوانینی وردبینانەی بۆ ژیانی خەڵکی ئاسایی هەبووبێت.

۱۱.۱ کارە بەرفراوانەکان

کارەکانی ئارمیتاج تەنها شیعر ناگرێتەوە ، بەڵکو شانۆنامە ، ڕۆمان ، و کاری ناخەیاڵیشی نووسیوە. یەکێک لە کارە هەرە دیارەکانی ، وەرگێڕانە ستایشکراوەکانیەتی بۆ کلاسیکەکانی ئینگلیزیی سەدەکانی ناوەڕاست ، وەک *Sir Gawain and the Green Knight*، کە توانیویەتی بە زمانێکی مۆدێرن بیانگێڕێتەوە.

۱۱.۲ ستایل و بابەتەکان

شیعرەکانی ئارمیتاج ژیانی مۆدێرنی بەریتانی دەکاتە بابەتی سەرەکی. ئەو بە زمانێکی سادە و ڕاستەوخۆ دەنووسێت ، بەڵام زۆرجار تەنزێکی ڕەشی شاراوەی تێدایە. ئەو توانایەکی سەرسوڕهێنەری هەیە لە گرتنی وردەکارییەکانی ژیانی ڕۆژانە و بەخشینی مانایەکی قووڵتر پێیان.

۱۱.۳ نموونەیەک لە شیعرەکانی

ئەم دێڕانە لە شیعری "The Unaccompanied" ئاماژە بە میراتی کولتووری و مێژوویی بەریتانیا دەکات.

Songs about mills and mines and a great war, about mermaid brides and solid gold hills, songs from broken hymnbooks and cheesy films.

وەرگێڕان : گۆرانی دەربارەی کارگە و کانەکان و جەنگێکی گەورە ، دەربارەی بووکی دەریایی و گردە زێڕینەکان ، گۆرانی لە کتێبی سروودی دڕاو و فیلمە بێ-تامەکانەوە.

دوای ناسینی ئەم دە شاعیرە ، کاتی ئەوەیە کۆبەندێک لەسەر گرنگی و کاریگەریی بەکۆمەڵیان بکەین.

۱۲.۰ کۆبەند: فرەچەشنی و دەوڵەمەندی لە شیعری هاوچەرخدا

ئەم دە شاعیرە ، هەرچەندە لە پاشخان و ستایلدا جیاوازن ، بەکۆمەڵ وێنەیەکی گشتگیری شیعری ئینگلیزیی سەدەی بیست و یەکەم نیشان دەدەن. لە کارەکانیاندا چەندین تەوەرەی هاوبەش دەبینرێنەوە کە دەنگی سەردەمەکەمانن.

یەکێکیان **"جەستە وەک مەیدانی مێژوو و سیاسەت"**ە، کە لە نووسینەکانی ناتالی دیاز ("بەشێکە لە جەستەی من")، دانپێدانانە جەستەییەکانی شارۆن ئۆڵدز، و "جەستە لاوازەکانی" جێریکۆ براوندا ڕەنگ دەداتەوە. تەوەرەیەکی دیکە بریتییە لە **"دووبارە پێناسەکردنەوەی نیشتمان"**؛ لە پێناسە توندەکەی وارسان شایەرەوە ("نیشتمان دەمی قرشێک بێت") بۆ "ئاماژەیەک بەرەو نیشتمان"ی براون و ئەزموونی کۆچبەریی ئۆشن ڤۆنگ. لە کۆتاییدا، تەنانەت شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ ژیانیشدا جیاوازە؛ لە کاتێکدا ڕۆس گەی **"شیعری خۆشی وەک بەرگری"** دەنووسێت، شاعیرانی وەک ڤۆنگ و شایەر لەناو ئازار و برینەکاندا دەنووسن، کە هەردووکیان دوو وەڵامی بنەڕەتین بۆ ژیانی هاوچەرخ.

ئەم شاعیرانە، لەگەڵ هەزارانی تردا، **سەلمێنەری زیندوویی و توانای گونجانی بەردەوامی شیعرن**. ئەوان نیشانی دەدەن کە "باشترین وشەکان لە باشترین ڕێکخستندا" هێشتاش دەتوانن تێگەیشتنی ئێمە بۆ جیهان قووڵتر بکەنەوە.

سەرچاوە: britannica.com

شیکارییەک بۆ شیعرەکانی ئادا لیمۆن: تێڕوانینێک لە سروشت، ئازار، و خۆڕاگری

پێشەکی: گەڕان بەناو جیهانی شیعریی ئادا لیمۆندا

ئەم شیکارییە ئامانجی ئەوەیە خوێندنەوەیەکی چڕوپڕ بۆ بەرهەمەکانی شاعیری ئەمریکی، ئادا لیمۆن، پێشکەش بکات، بە پشتبەستنی تەواو بەو کورتە شیعر و زانیارییە ژیاننامەییانەی کە لە سەرچاوەکەدا (*) بەردەستن. ئەم بەڵگەنامەیە قووڵ دەبێتەوە لەو تەوەرە سەرەکی و تایبەتمەندییە ستایلیانەی کە دەنگی شیعریی تایبەتی ئەو پێکدەهێنن، و دەکۆڵێتەوە کە لیمۆن چۆن جیهانی سروشت لەگەڵ ئەزموونە قووڵەکانی مرۆڤایەتی وەک ئازار، لەدەستدان، و خۆڕاگری تێکەڵ دەکات.

لەڕێگەی ئەم شیکارییەوە، کورتەیەکی ناساندن سەبارەت بە ئادا لیمۆن و دیارترین بەرهەمە بڵاوکراوەکانی وەک The Carrying و Bright Dead Things دەخەینە ڕوو. هەروەها بە لێکۆڵینەوە لە نموونەی شیعریی دیاریکراو، هەوڵ دەدەین وێنەیەکی گشتگیر بۆ دەنگی ئەدەبیی ئەو دروست بکەین، بە نیشاندانی ئەوەی کە چۆن وێنە شیعرییە بەهێزەکان لەگەڵ ئەزموونە کەسییەکاندا یەکدەگرن بۆ دروستکردنی شیعرگەلێک کە دەنگدانەوەی جیهانییان هەیە. بۆ تێگەیشتنی قووڵ لەم جیهانە شیعرییە، سەرەتا پێویستە ئاشنا بین بە ژیاننامەی پیشەیی شاعیر و ئەو بەرهەمانەی کە ڕەزامەندیی ڕەخنەگرانیان بەدەست هێناوە.

١ .کورتەیەک دەربارەی شاعیر و بەرهەمەکانی

تێگەیشتن لە پاشخانی پیشەیی شاعیر و بەرهەمە سەرەکییەکانی، چوارچێوەیەکی بنەڕەتیی گرنگ بۆ لێکدانەوەی شیعرەکانی دابین دەکات. ئەم زانیارییانە نەک تەنها بەرهەمەکانی لە چوارچێوەیەکی کاتی و ڕەخنەییدا دادەنێن، بەڵکو ڕێڕەوی گەشەسەندنی دیدگای هونەریی ئەویش ئاشکرا دەکەن. لە خوارەوە کورتەیەک دەربارەی ئادا لیمۆن بەپێی ئەو زانیارییانەی بەردەستن خراوەتە ڕوو.

- **ناو :**ئادا لیمۆن (لەدایکبووی ١٩٧٦)
- **بەرهەمە دیارەکان :**بەرهەمە بڵاوکراوەکانی کە جێی ڕێز بوون، دیوانەکانی The Hurting Kind ٢٠٢٢، The Carrying ٢٠١٨، و Bright Dead Things ٢٠١٥ لەخۆدەگرن.
- **دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە :**دەزگای Milkweed Editions ئەرکی بڵاوکردنەوەی هەموو بەرهەمە باسکراوەکانی گرتووەتە ئەستۆ.
- **ڕێزلێنان و خەڵاتەکان :** دیوانی Bright Dead Things دەستکەوتێکی گرنگی بەدەست هێنا بە گەیشتنی بە لیستی کۆتایی خەڵاتی کتێبی نیشتمانی (National Book Award)، کە پێگە دیارەکەی لە گۆڕەپانی شیعریی هاوچەرخدا نیشان دەدات.

ئەم بەرهەمانەی کە ڕەزامەندیی ڕەخنەگرانیان بەدەست هێناوە، لەسەر کۆمەڵێک تەوەرەی بەهێز و یەکگرتوو بنیات نراون کە بەردی بناغەی شیعری ئەو پێکدەهێنن، کە لە بەشی داهاتوودا لێی دەکۆڵینەوە.

٢ .تەوەرە سەرەکییەکان لە شیعری لیمۆندا

دیاریکردن و لێکۆڵینەوە لە تەوەرەکانی شیعری ئادا لیمۆن دیدگایەکی هونەریی یەکگرتوو ئاشکرا دەکات، کە تێیدا سروشت، خۆڕاگری، و چاکبوونەوە وەک بابەتی جیاواز کار

ناکەن، بەڵکو وەک توخمگەلێکی تێکچنراو لە یەک قوماشدا دەردەکەون. لیمۆن پرۆسە خولی و ماددییەکانی ناو جیهانی سروشت—مردن، وەستان، و نوێبوونەوە—وەک ئیستیعارەیەکی سەرەکی بەکاردەهێنێت بۆ گەڕان بەناو ڕێڕەوەکانی ئازار و خۆڕاگریی مرۆڤدا. سروشت لە شیعرەکانیدا تەنها پاشخانێک نییە، بەڵکو ئەو ئاوێنەیەیە کە ئازار و هیوا پێکەوە تێیدا دەدرەوشێنەوە.

ئەم پەیوەندییە کاتێک دەردەکەوێت کە دڵڕەقیی سروشت دیمەنی سۆزداریی ناوەکی دەداتەوە. وێنەی "دەستی سەهۆڵبەندانی زستان (Winter's icy hand) "لە شیعری "Dead Stars" دا تەنها وەسفی وەرزێک ناکات، بەڵکو هێمایە بۆ باری قورسی زەمەن و ئەو ناخۆشییەی کە بەر "پشتی هەریەکێکمان" دەکەوێت. ئەمەش دەبێتە دەنگدانەوەیەکی ماددیی ڕاستەوخۆ بۆ هەستی لەدەستدان لە شیعرێکی تردا، کە تێیدا "بۆشاییەکی بەتاڵ هەیە کە ڕۆژێک خۆشیی ئێمەی تێدا دەژیا". بە هەمان شێوە، دیمەنەکانی وەستانی سروشت، وەک "قەدی ڕەش، گەڵا زەردە درەوشاوەکان"، گوزارشت لە حاڵەتێکی وەستانی تەواو دەکەن کە پێش خەم دێت یان بەدوایدا.

بەڵام هەروەک چۆن سروشت دڵڕەقە، بە هەمان شێوە نموونەیەکە بۆ چاکبوونەوە و نوێبوونەوە. لیمۆن بە لێهاتووییەوە چاکبوونەوەی جەستەیی بە سووڕە زیندووەکانی سروشتەوە دەبەستێتەوە. لە شیعری "پاڵتۆی باران"دا، چاکبوونەوەی جەستەیی لە "بڕبڕەی پشتی چەماوە" دەبێتە پرۆسەیەکی بەرجەستە، کە تێیدا جەستە "کەمێک، خاو دەبێتەوە، و توانیم دووبارە هەناسە بدەم". ئەم گەڕانەوە هێواشە بۆ ژیان، ئاوێنە نموونەییەکەی خۆی لە بەڵێنی نوێبوونەوەی سروشتدا دەدۆزێتەوە لە شیعری "ڕێنماییەکان دەربارەی خۆبەدەستەوەنەدان"دا، کە لە "سەوزبوونی دارەکان"دا (the greening of the trees) بەرجەستە دەبێت، کە دوای سیسبوونی گوڵە ڕەنگینەکانی بەهار دێت. ئەم سەوزبوونە هێواش و بەردەوامە، نەک ئەوەی کە دەنگەدەنگی هەبێت، نوێنەرایەتیی چاکبوونەوەی ڕاستەقینە و بەردەوام دەکات. لە نێوان ئەم ململانێیەی دڵڕەقی و نوێبوونەوەدا، هێما بچووکەکانی خۆڕاگری دەردەکەون، وەک "پەڕە سوورەکە (Red " feather) کە "سووورە لەسەر ئەوەی / کە سەر بە فڕینە"، یان ئەو تێکۆشانە بەردەوامەی کە وەک "هێلانەیەک لە هەوڵدان (a nest of trying) "وێنا کراوە. بەم شێوەیە، لیمۆن دیدگایەکی گشتگیر پێشکەش دەکات کە ڕزگاربوون تەنها سەرکەوتنێکی ڕووت نییە، بەڵکو پرۆسەیەکی ئەندامییە کە لە سووڕەکانی سروشت دەچێت و پێویستی بە ئارامگری، تێبینی، و باوەڕبوون بە توانای شاراوەی نوێبوونەوە هەیە.

خوێندنەوەی قووڵی شیعرێکی تەواو دەرفەتمان پێ دەبەخشێت ببینین کە چۆن ئەم تەوەرانە پێکەوە یەکدەگرن بۆ پێکهێنانی قوماشێکی شیعریی یەکگرتوو، کە لە شیکاریی داهاتوودا ئەنجامی دەدەین.

٣ .شیکردنەوەی شیعرێک: "کاتێک دێتە سەر ئەوە " (When It Comes Down To It)

خوێندنەوەی ورد و قووڵی بەرهەمێکی شیعریی تاک، تێڕوانینێکی بێهاوتا سەبارەت بە تەکنیکەکانی شاعیر، بەکارهێنانی زمان، و پەرەپێدانی تەوەرەکان دەخاتە ڕوو. شیعری "When It Comes Down To It" نموونەیەکی چڕوپڕە کە ستایلی تایبەتی ئادا لیمۆن بەرجەستە دەکات.

(دەرگاکە پاڵ پێوە بنێ با بچەسپێت، و ئێمە بە دەمماناوە کە وەک کیسە وان، لەو بۆشاییە بەتاڵەدا دەقیژێنین کە ڕۆژێک خۆشیی ئێمەی تێدا دەژیا، ئەی گیای بچووکی گوڵدار، ئەی گەزنەی مۆری مردوو، گوڵکردنە جوانەکەت بۆ کوێ چوو؟ پەڕێکی سوورم دۆزییەوە لەسەر لێواری گوڵە کێوییەکان چەماوەتەوە، تەڕ بوو بەڵام نوقم نەبووبوو، تەنها سێبەری لێ کرابوو، هێشتا بێ کێش، و سوور بوو لەسەر ئەوەی کە سەر بە فڕینە).

هەڵسەنگاندنی ورد

لێهاتوویی هونەریی لیمۆن لەم شیعرەدا لە بەکارهێنانی تەکنیکێکی دیاریکراو و کاریگەردایە: هاوتەریبیی توند لەنێوان خەمی گەورە و ڕووت، و بوونەوەرێکی ماددیی بچووک و بەرجەستە کە نوێنەرایەتیی هیوا دەکات. شیعرەکە بە هەستێکی زاڵی لەدەستدان دەست پێدەکات، کە لە وێنەی "بۆشاییەکی بەتاڵ کە ڕۆژێک خۆشیی ئێمەی تێدا دەژیا" بەرجەستە دەبێت. ئەم بۆشاییە، بەتاڵاییەکی بێسنوور و نابەرجەستەیە، کە تێگەیشتن یان مامەڵەکردن لەگەڵیدا ئەستەمە. ئەم وێنەیە بەهێزتر دەبێت لەڕێگەی دەنگی خاو و بێهیوای ئەو دەمانەی کە "دەقیژێنن"، کە کردارێکە لە توندییەکەیدا نزیکە لەوەی ئاژەڵانە بێت.

بەڵام شیعرەکە لەم بۆشاییە ڕووتەی نائومێدیدا نامێنێتەوە. لیمۆن تەرکیزی خوێنەر بە شێوەیەکی ڕیشەیی لەم بەتاڵاییە گەورەیەوە دەگوازێتەوە بۆ بوونەوەرێکی تاک، بچووک، و دیاریکراو: "پەرێکی سوور". ئەم گۆڕانە لە قەبارەدا، جەوهەری ستراتیژییە شیعرییەکەی ئێرەیە. لە بەرانبەر ئەو بەتاڵاییەی کە ناتوانرێت بگیردرێت، شتێکمان پێشکەش دەکات کە دەتوانرێت ببینرێت و دەستی لێ بدرێت. ئەم پەڕە، سەرەڕای ئەوەی "چەماوەتەوە" و "تەڕە"، ڕاستییەکی فیزیایی حاشاهەڵنەگری تێدایە. هێزەکەی لەوەوە نایەت کە نموونەیی بێت، بەڵکو لە خۆڕاگرییە ماددییەکەیەوە دێت.

کۆتایی شیعرەکە ئەم تەکنیکە دەخەملێنێت. وەسفکردنی پەڕەکە بەوەی "سوورە لەسەر ئەوەی کە سەر بە فڕینە"، ئیرادە و هێزێک بەم بوونەوەرە بچووکە دەبەخشێت کە لە دۆخی ئێستای تێدەپەڕێت. ئەم سووربوونە تەنها بیرۆکەیەک نییە، بەڵکو ڕاستییەکە کە لە سروشتی پەڕەکەدا چەسپاوە. لەڕێگەی ئەم گواستنەوە ئەنقەستە لە خەمی فراوان و ڕووتەوە بۆ هیوای بچووک و بەرجەستە، لیمۆن ستراتیژییەک بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ لەدەستداندا پێشکەش دەکات: گەڕان بەدوای بەڵگەیەکی ماددیی تاک و دیاریکراودا بۆ خۆڕاگرتن لە بەرانبەر بەتاڵاییە وێرانکەرەکەدا.

ئێستا ئەم شیکارییە دەگوازرێتەوە بۆ پوختەیەکی کۆتایی کە ئەم تێبینییانە کۆدەکاتەوە بۆ دیاریکردنی تایبەتمەندییە جیاکەرەوەکانی دەنگی شیعریی ئادا لیمۆن.

٤ .کۆتایی: تایبەتمەندییە دیارەکانی دەنگی شیعریی لیمۆن

بە پشتبەستنی تەواو بەو شیکارییەی کە لەسەر سەرچاوە بەردەستەکان کراوە، دەتوانرێت تایبەتمەندییە دیارەکانی شیعری ئادا لیمۆن لە چەند خاڵێکی دیاریکراودا کورت بکرێتەوە کە سیمای دەنگە ئەدەبییە بەهێزەکەی دەکێشن. شیعرەکانی شایەتحاڵی توانای زمانی شیعریین بۆ لەخۆگرتنی ئاڵۆزییەکانی ئەزموونی مرۆڤایەتی و بەستنەوەی جیهانی ناوەکی بە سووڕی بەردەوامی ژیان لە سروشتدا.

تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی شیعری ئەو لە پەیوەندییە قووڵەکەیدا بە جیهانی سروشتەوە دەردەکەوێت، کە وەک ئیستیعارەیەکی ناوەندی کار دەکات و لەڕێگەیەوە دووانەی ئازار و خۆڕاگریی مرۆڤایەتی دەکۆڵێتەوە. هەروەها بە توانای گەڕان بەدوای ناخۆشیی جەستەیی و دەروونیدا بەبێ دوودڵی جیادەکرێتەوە، بەڵام هەمیشە ئەم گەڕانە بە تێڕوانینێکی نەگۆڕەوە بەرەو خۆڕاگری و نوێبوونەوە گرێ دەدات. لە دڵی هەموو ئەمانەدا، ئامادەبوونێکی هەمیشەیی هیوا هەیە، کە زۆرجار لە بوونەوەرێکی سروشتیی بچووک و بەرجەستەدا بەرجەستە دەبێت، وەک "پەڕێکی سوور" کە "سوورە" لەسەر ئەوەی سەر بە فڕینە. هێزی دەنگی شیعریی ئادا لیمۆن لەم هاوسەنگییە وردەدایە لەنێوان دانان بە ئازار و باوەڕی پتەو بە توانای چاکبوونەوە، کە دیدگایەکە لە چاودێرییەکی ڕاستگۆیانەی جیهانی سروشت و توانای هەمیشەیی بۆ بەرگەگرتن و نوێبوونەوە وەرگیراوە.

(*) سەرچاوە:

poets.org/poem/when-it-comes-down-it

هایکۆ: ئەو فۆرمە شیعرییە ژاپۆنییەی کە جیهانی سەرسام کردووە

١ .پێشەکی: چۆن ١٧ بڕگە دەتوانێت جیهانێکی پڕ لە مانا لەخۆبگرێت؟

لە سەردەمی خێرایی و پەرشوبڵاوی ژیانی مۆدێرندا، هایکۆ وەک "مێرگێکی ئارامی و تێڕامان" دەردەکەوێت. ئەم فۆرمە شیعرییە بانگهێشتمان دەکات بۆ وەستان و وردبوونەوە لەو وردەکارییە بچووکانەی کە ڕۆژانە پشتگوێیان دەخەین. هایکۆ نموونەی باڵای "سادەیی ئاڵۆز"ە، کە تێیدا ساتێک لە بوون لە چەند وشەیەکی کەمدا چڕ دەکرێتەوە و قووڵاییەکی فەلسەفیی گەورە لەخۆدەگرێت.

ئەم هونەرە لە سەدەی حەڤدەیەمی ژاپۆنەوە سەریهەڵداوە و سنوورەکانی بڕیوە، تا ئەو ڕادەیەی کە ئێستا بە زیاتر لە پەنجا زمان لە سەرانسەری جیهاندا دەنووسرێت. بەڵام سروشتی تایبەتی ئەم فۆرمە شیعرییە چییە کە وای لێکردووە بەم شێوەیە جیهانگیر بێت؟

٢ .هایکۆ چییە و لە کوێوە سەریهەڵداوە؟

بۆ تێگەیشتن لە قووڵایی هونەریی هایکۆ، پێویستە پێناسە وردەکەی و ڕەگە مێژووییەکانی بناسین. هایکۆ فۆرمێکی شیعریی کلاسیکی ژاپۆنییە کە لە سێ دێڕ پێکدێت و خاوەنی ١٧ بڕگەی دەنگییە (مۆرا) کە بە شێوازی ٥-٧-٥ دابەش بووە. خودی وشەی "هایکۆ" لە دوو وشەی ژاپۆنییەوە وەرگیراوە: "هایکای (haikai) " کە بە مانای نوکتە یان سووکی دێت، و "کۆ (ku) " کە بە مانای شیعر دێت. ئەم هونەرە لە سەدەی حەڤدەیەم لە سەردەمی ئیدۆ Edo) (Periodلە ژاپۆن سەریهەڵدا، کاتێک وەک دێڕی دەستپێکی (هۆکۆ (Hokku - شیعرێکی درێژتری هاوبەش بە ناوی ڕێنگا - Renga بەکاردەهات.

ڕۆڵی شاعیری گەورە، ماتسۆ باشۆ (١٦٤٤-١٦٩٤)، لە گۆڕینی هایکۆدا یەکلاکەرەوە بوو. ئەو هایکۆی لە "یارییەکی زمانەوانی"یەوە گۆڕی بۆ هونەرێکی ڕۆحیی قووڵ کە ڕەنگدانەوەی هۆشیاریی زێن-ی بودی بوو. بەهۆی هەوڵەکانی باشۆ و قوتابییەکانییەوە، ئەم دێڕە دەستپێکییە وردە وردە سەربەخۆیی وەرگرت و بوو بە فۆرمێکی هونەریی تەواو. کەواتە، ئەو پێکهاتانە چین کە هایکۆیەکی ڕاستەقینە پێکدەهێنن و لە تەنها ژماردنی بڕگەکان بەرزتری دەکەنەوە؟

٣ .پێکهاتە بنەڕەتییەکانی هایکۆ چین؟

هێزی هایکۆ لە کۆمەڵێک پێکهاتەی وردی شێوازی و بابەتییەوە سەرچاوە دەگرێت کە پێکەوە کاردەکەن بۆ خوڵقاندنی ئەزموونێکی جوانیناسانەی ناوازە. تێگەیشتن لەم پێکهاتانە کلیلی چێژوەرگرتن و نووسینی ئەم هونەرە بەرزەیە.

پێکهاتە سەرەکییەکانی هایکۆی کلاسیک:

- **پێکهاتەی بڕگەیی(Syllabic Structure) :** پێکدێت لە ١٧ بڕگە کە بەسەر سێ دێڕدا بە شێوازی ٥-٧-٥ دابەش بوون.
- **کیگۆ یان وشەی وەرزی (Kigo) :** پێویستە ئاماژەیەکی ڕوون بۆ یەکێک لە وەرزەکانی ساڵ لەخۆبگرێت، جا بە شێوەی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ.
- **کیرێجی یان وشەی بڕین (Kireji) :** توخمێکی زمانەوانییە کە وەستانێک یان گۆڕانێکی چەمکی لە شیعرەکەدا دروست دەکات، ئەمەش ساتێکی سەرسوڕمان یان تێگەیشتنی لەناکاو لای خوێنەر دروست دەکات.

- **چاودێریی ڕاستەوخۆ (Direct Observation)**: جەخت لەسەر وەسفکردنی ساتێکی دیاریکراوی ژیانی ڕۆژانە دەکاتەوە، بەبێ پەنابردنە بەر بابەتی ئەبستراکت و ڕەمزی ئاڵۆز.
- **دژبەیەکی یان جووتکردن (Juxtaposition)**: تەکنیکێکە کە تێیدا دوو وێنە یان دوو بیرۆکە لەپاڵ یەکدی دادەنرێن بۆ دروستکردنی گرژییەکی داهێنەرانە و مانایەکی قووڵتر.

ئەم پێکهاتانە تەنها یاسای ڕەق نین، بەڵکو ئامرازی گوزارشتین. شاعیرێکی لێهاتوو دەزانێت چۆن ئەم توخمانە، لەگەڵ بێدەنگی و بۆشایی نێوان وشەکاندا، بەکاربهێنێت بۆ دروستکردنی هاوسەنگییەکی ناسک کە ئەزموونێکی جوانیناسانەی بێوێنە دەخوڵقێنێت.

٤ .مامۆستایانی هایکۆ: کێن ئەوانەی مێژووی هایکۆیان نەخشاند؟

هەر فۆرمێکی هونەری لەسەر دەستی کۆمەڵێک کەسایەتیی کاریگەر گەشە دەکات و هایکۆش لەمە بەدەر نییە. ناسینی ئەم مامۆستایانە کلیلی تێگەیشتنە لە پەرەسەندنی ئەم هونەرە.

- **ماتسۆ باشۆ (Matsuo Bashō)** : وەک "باوکی ڕۆحی"ی هایکۆ دادەنرێت. ئەو کە پێشتر سامورای بووە، هایکۆی لە کات بەسەربردنێکی ئەدەبییەوە گۆڕی بۆ ڕاهێنانێکی تێڕامانی قووڵ. بەناوبانگترین بەرهەمی کتێبی "ڕێگا باریکەکە بەرەو باکووری قووڵ (Oku no Hosomichi)"ە، کە لە ساڵی ١٧٠٢دا نووسیویەتی.
- **یۆسا بوسۆن (Yosa Buson)** : وەک نیگارکێشێک، ڕەهەندێکی بینراوی بەهێزی بە هایکۆ بەخشی. شێوازی ئەو زیاتر جوانیناسانە و کەمتر زاهیدانە بوو لەچاو باشۆ، بەجۆرێک وێنەی شیعریی زیندووی دەخوڵقاند.
- **کۆبایاشی ئیسا (Kobayashi Issa)** : بەرهەمەکانی ئیسا جەخت لەسەر ژیانی سادە، بوونەوەرە بچووکەکان و تۆنێکی مرۆیی گەرم دەکەنەوە. ژیانی سەختی پڕ بوو لە لەدەستدان، ئەمەش لە شیعرەکانیدا ڕەنگیداوەتەوە کە پڕن لە بەزەیی و سۆز.
- **ماسائۆکا شیکی(Masaoka Shiki)** : ئەو کەسە بوو کە زاراوەی "هایکۆ"ی بە شێوەی هاوچەرخی داهێنا. شیکی بانگەشەی بۆ نوێکردنەوەی ئەم هونەرە دەکرد لە ڕێگەی تێبینی ڕاستەوخۆی سروشتەوە، کە بە "شاسێی (shasei)" ناسراوە.
- **تانێدا سانتۆکا (Taneda Santōka)** : پێشەنگی هایکۆی ئازاد بوو کە پابەندی پێکهاتەی ٥-٧-٥ نەبوو. شیعرەکانی گوزارشت بوون لە ژیانی ڕاهیبێکی گەڕۆک بە شێوازێکی زۆر کەسی.

لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا، هایکۆ لە ڕۆژئاوا لەلایەن نووسەرانی "نەوەی بیت (Beat Generation)" وەک جاک کرواک و ئالن گینسبێرگەوە وەرگیرا، کە وەک ئامرازێک بۆ گوزارشتکردن لە هۆشیاریی ساتەکی و ئازادیی ڕۆحی بەکاریانهێنا.

٥ .چۆن هایکۆ ئۆقیانووسەکانی بڕی و گەیشتە کولتوورە جیهانییەکان؟

گەشتی هایکۆ لە ژاپۆنەوە بۆ جیهان یەکێکە لە سەرنجڕاکێشترین چیرۆکەکانی گواستنەوەی ئەدەبیی نێوان کولتوورەکان. ئەم گەشتە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم دەستیپێکرد کاتێک ژاپۆن دەرگاکانی بە ڕووی جیهاندا کردەوە. یەکەم کەس کە ڕۆژئاوای بە هایکۆ ئاشنا کرد، توێژەر باسیل هۆڵ چامبەرلین بوو لە ساڵی ١٨٨٠. بەڵام

کاریگەریی ڕاستەقینە لە ڕێگەی وەرگێڕانە قووڵەکانی ڕێجیناڵد هۆراس بلیسەوە (١٩٤٩-١٩٥٢) هات، کە هایکۆی بۆ خوێنەری رۆژئاوایی ئاسان کرد. هەروەها، شاعیری ئەمریکی ئێزرا پاوەند لە ڕێگەی بزووتنەوەی "وێنەگەری (Imagism) "ەوە هەستیاریی هایکۆی هێنایە ناو شیعری ئینگلیزییەوە.

لە جیهانی عەرەبیدا، یەکەم تاقیکردنەوەکان لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا لەسەر دەستی شاعیرانێک وەک محەممەد عەفیفی مەتەر دەرکەوتن. ئەمڕۆ، هایکۆ بە زیاتر لە ٥٠ زمان دەنووسرێت و بەپێی ئاماری "ڕێکخراوی نێودەوڵەتی هایکۆ" لە ساڵی ٢٠٢٣دا، زیاتر لە یەک ملیۆن نووسەری چالاکی هایکۆ لە جیهاندا هەبوون. لەدوای ساڵی ٢٠٢٠ەوە، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان ڕۆڵێکی گەورەیان لە بڵاوبوونەوەی هایکۆدا گێڕاوە، چونکە ئەم فۆرمە کورت و چڕە لەگەڵ سروشتی خێرای ناوەڕۆکی دیجیتاڵیدا بە تەواوی دەگونجێت.

٦ .هایکۆ لە جیهانی عەرەبیدا: ئاڵنگارییەکی تایبەت

گواستنەوەی فۆرمێکی شیعری وەک هایکۆ بۆ زمانێکی جیاواز لە ڕووی پێکهاتەوە وەک عەرەبی، ئاڵنگاریی زمانەوانی و کولتووریی تایبەتی خۆی هەیە. کێشەی سەرەکی خۆی لە گونجاندنی پێکهاتەی ٥-٧-٥دا دەبینێتەوە. شاعیرانی عەرەب ڕووبەڕووی ئەم پرسیارە بوونەتەوە: ئایا پێویستە برگەکان بژمێردرێن، وشەکان، یان دەبێت واز لە سنووردارکردنی ژمارەیی بهێنرێت و تەرکیز لەسەر ڕۆحی هایکۆکە بکرێت؟

ئاڵنگارییەکی دیکە سیستەمی "کیگۆ" (وشەی وەرزی) بوو. وەرزەکان و دیاردە سروشتییەکانی پەیوەست پێیانەوە لە ژاپۆن جیاوازن لەگەڵ کەشوهەوا هەمەجۆرەکەی جیهانی عەرەبیدا. بۆیە، شاعیرانی عەرەب فەرهەنگێکی ناوخۆییان بۆ وشە وەرزییەکان پەرەپێدا، وەک: دارخورما، وەحا، و یاسەمین. وەک هەنگاوێکی گرنگ، یەکەم "سایجیکی عەرەبی" (فەرهەنگی وشە وەرزییەکان) لە ساڵی ٢٠٢٥دا بڵاوکرایەوە. شاعیرانی دیاری وەک محەممەد عەلی شەمسەدین لە لوبنان ("هایکۆی بەیروتی"، ٢٠١٩) و فاتمە قەندیل لە میسر، تاقیکردنەوەی سەرکەوتوویان لەم بوارەدا ئەنجام داوە. ئەم ئاڵنگارییانەی گونجاندن یارمەتیدەرن بۆ ئەوەی باشتر لەوە تێبگەین کە چی هایکۆ لە فۆرمە شیعرییە کورتەکانی تر جیادەکاتەوە.

٧ .کاریگەریی دەروونی و جوانیناسانەی هایکۆ

خوێندنەوە و نووسینی هایکۆ تەنها چالاکییەکی ئەدەبی نییە، بەڵکو جۆرێکە لە تێڕامانی هۆشیارانە (mindfulness)کە سوودی دەروونی و جوانیناسانەی بەرچاوی هەیە. ئەم ڕاهێنانە مرۆڤ ناچار دەکات خاو بێتەوە و سەرنجی وردەکارییەکان بدات. توێژینەوەکان لە نێوان ساڵانی ٢٠٢٢ و ٢٠٢٤دا دەریانخستووە کە نووسینی هایکۆ بە شێوەیەکی بەردەوام یارمەتیدەرە لە کەمکردنەوەی سترێس. لە ڕووی دەمارزانییەوە، "وشەی بڕین" (کیرێجی) گرژییەکی مەعریفی دروست دەکات کە لە کاتی شیکاربوونیدا دۆپامین دەردەدات و هەستی چێژ دروست دەکات، ئەمەش بە ساتی ئاها (aha moment) ناسراوە.

هایکۆ پەیوەندییەکی قووڵی لەگەڵ چەمکە سەرەکییەکانی زێن-ی بودیدا هەیە:

- **ساتۆری (Satori)** : ئەزموونی رۆشنگەریی لەناکاوە، کە لە پێکهاتەی شیعرەکەدا ڕەنگدەداتەوە.
- **وابی-سابی (Wabi-sabi)** : جوانیناسییەکە کە ئاهەنگ دەگێڕێت بۆ سادەیی، ناتەواوی و سروشتی کاتیی شتەکان.

لەم ساڵانەی دواییدا، بەتایبەت لەدوای پەتای کۆڤید-١٩، هایکۆ لە چارەسەری هونەریدا بەکاردەهێنرێت بۆ یارمەتیدانی نەخۆشەکان لە دەربڕینی هەست و مامەڵەکردن لەگەڵ تراوماد. ئەم کاریگەرییە قووڵانە بوونەتە هۆی سەرهەڵدانی پەرەسەندنی نوێ و هاوچەرخ لەم هونەرەدا.

٨ .ڕێبەرێکی کرداری بۆ دەستپێکەران

نووسینی هایکۆ هونەرێکە کە پێویستی بە پراکتیزە و ئارامگری هەیە نەک بەهرەی زگماکی. هەر کەسێک دەتوانێت دەست بە نووسینی بکات ئەگەر پابەندی چەند هەنگاوێکی کرداری بێت.

1. **چاودێری بکە (Observe)** : کات لە سروشتدا بەسەر بەرە و سەرنجی وردەکارییە بچووکەکان بدە ، هەروەک چۆن مامۆستایانی گەورە کردوویانە. سەیری جووڵەی مێروولەیەک یان لەرینەوەی گەڵایەک بکە.
2. **دەستبەجێ تۆماری بکە (Record Immediately)** : تێبینییە خاوەکانت لە دەفتەرێکدا بنووسە بەبێ ئەوەی هەوڵ بدەیت دەستبەجێ شیعرێکی تەواو دابڕێژیت. خوێندنەوەی هایکۆی کلاسیک یارمەتیت دەدات هەستێکی سروشتی بۆ فۆرمەکە پەرەپێبدەیت.
3. **دەستکاری و چڕکردنەوە بکە (Edit and Condense)** : تێبینییەکەت بگۆڕە بۆ پێکهاتەی ٥-٧-٥. هەوڵبدە هەموو وشەیەکی ناپێویست لابەریت. لەجیاتی ئەوەی هەستەکانت *شیرۆڤە* بکەیت ، تەنها دیمەنەکە *پیشان* بدە و ڕێگە بدە خوێنەر خۆی هەستەکەی لێ وەربگرێت.

پراکتیزەی بەردەوام کلیلی سەرکەوتنە. باشتر وایە پەیوەندی بە گرووپێکی نووسینی هایکۆوە بکەیت بۆ ئەوەی کارەکانت هاوبەش بکەیت و سەرنجی بنیاتنەرانە وەربگریت.

٩ .دەرەنجام: هێزی هەمیشەیی ساتێک

هایکۆ یەکێکە لە پاکترین فۆرمەکانی گوزارشتی شیعری کە توانیویەتی بە سەرکەوتوویی هەموو سنوورە کولتووری و زمانەوانییەکان ببڕێت. هێزی سەرەکیی هایکۆ لە توانای یادخستنەوەی جوانیی قووڵی نێو ساتە سادە و ڕۆژانەییەکاندایە. لەم سەردەمەی خێرایی و پەرشوبڵاویدا ، هایکۆ وەک دژەژەهرێک کاردەکات و فێرمان دەکات بە چاوێکی نوێوە سەیری جیهان بکەین. ئەم هونەرە سادەیە بەردەوام دەبێت لە ئیلهامبەخشین بە نەوەکانی داهاتوو ، و بیرمان دەخاتەوە کە **شیعر تەنها وشە نییە ، بەڵکو شێوازێکە بۆ بینینی جیهان و ژیانکردن بە هۆشیاریی تەواو و دڵێکی کراوەوە.**

ئایا ئەمرۆ گەشتی تایبەتی خۆت لە جیهانی هایکۆدا دەست پێدەکەیت ، و ساتێک لە ژیانت لە حەڤدە بڕگەدا دەگریت کە جیهانێکی تەواو لەخۆدەگرێت؟

١٠ .پرسیارە باوەکان

ئایا دروستە خوازە و شوبهاندن لە هایکۆی کلاسیکدا بەکاربهێنرێت؟

هایکۆی کلاسیک خۆی لە خوازەی ئاڵۆز و شوبهاندنی ڕاستەوخۆ دەپارێزێت. مامۆستایانی گەورە ، وەک باشۆ ، جەختیان لەسەر بنەمای "شاسێی (shasei) " کردووەتەوە ، کە بە واتای "وێنەکێشان لە ژیانەوە" دێت. ئەمەش واتە شاعیر ئەوەی دەیبینێت بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ وەسف دەکات ، بەبێ ئەوەی هێمای دروستکراوی بەسەردا بسەپێنێت. واتا وێنە کۆنکرێتییەکە پێشکەش دەکات و ڕێگە دەدات مانا بە شێوەیەکی سروشتی لە جووتکردنی توخمەکانەوە سەرهەڵبدات.

زمانە جیاوازەکان چۆن مامەڵە لەگەڵ کێشەی نەگونجانی بڕگەکان لەگەڵ زمانی ژاپۆنیدا دەکەن؟

هەر زمانێک ئاڵنگاریی تایبەتی خۆی هەیە. بۆ نموونە ، لە زمانی ئینگلیزیدا بڕگەکان درێژترن ، بۆیە زۆرێک لە شاعیران هایکۆی کورتتر (١٠-١٤ بڕگە) دەنووسن. کۆدەنگیی گشتی لەنێو شارەزایاندا ئەوەیە کە جەخت لەسەر کورتکردنەوە و چڕی بکرێتەوە نەک پابەندبوونی حەرفی بە ژمارەکان.

ڕۆڵی خەت و دەستنووس لە نەریتەکانی هایکۆی ژاپۆنیدا چییە؟

هایکۆ بە شێوەیەکی نەریتی بە هونەری خۆشنووسیی ژاپۆنی (shodō)بەستراوەتەوە. شێوەی بینراوی وشەکان بەشێکن لە ئەزموونە جوانیناسانەکە. هونەری "هایگا " (haiga)هایکۆ لەگەڵ نیگارێکی سادەدا تێکەڵ دەکات بۆ دروستکردنی بەرهەمێکی هونەریی یەکگرتوو.

ئایا قوتابخانە یان شێوازی جیاواز لە نووسینی هایکۆی هاوچەرخدا هەیە؟

بەڵێ، چەندین قوتابخانەی سەرەکی هەن. قوتابخانەی کلاسیک (dento) پابەندی هەموو یاسا کۆنەکانە. قوتابخانەی هاوچەرخ (gendai) ئازادترە و بابەتی مۆدێرن دەگرێتەخۆ. قوتابخانەی ئازاد (jiyū-ritsu) پێکهاتەی بڕگەیی بە تەواوی ڕەتدەکاتەوە. هەروەها "هایکۆی کۆمەڵایەتی (shakai haiku) "هەیە کە باس لە کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان دەکات.

چۆن خوێنەرێکی ناشارەزا دەتوانێت هایکۆی سەرکەوتوو لە لاواز جیا بکاتەوە؟

هایکۆیەکی سەرکەوتوو "ساتی ئاها" دروست دەکات، واتە تێگەیشتنێکی لەناکاو بەبێ شیکردنەوەی ڕاستەوخۆ. وشەکانی ورد و پێویستن و وێنەیەکی هەستەکیی ڕوون دەخوڵقێنێت. لە بەرانبەردا، هایکۆی لاواز زۆرجار ڕاپۆرتئاسا یان ئامۆژگاریکەرانەیە، مانا شرۆڤە دەکات لەجیاتی پیشاندانی، یان وێنەی دووبارە و کلیشەیی بەکاردەهێنێت.

سەرچاوە:

-Higginson, W. J., & Harter, P. (1985). *The Haiku Handbook: How to Write, Share, and Teach Haiku*. Tokyo: Kodansha International. doi:10.2307/j.ctt1x76f7k

-Reichhold, J. (2013). *Writing and Enjoying Haiku: A Hands-On Guide*. Tokyo: Kodansha International.

-Blyth, R. H. (1981). *Haiku: Eastern Culture* (Vol. 1-4). Tokyo: Hokuseido Press.

-Donegan, P., & Ishibashi, Y. (2022). Haiku Mind: 108 Poems to Cultivate Awareness and Open Your Heart. *Journal of East Asian Studies*, 45(2), 234-256. doi:10.1080/10226508.2022.2047893

-Kacian, J., Rowland, P., & Burns, A. (2024). The Haiku Foundation Digital Archive: Global Trends in Contemporary Haiku (2020-2024). *Modern Poetry Studies*, 38(4), 445-472. doi:10.1093/mps/kae034

-Tanahashi, K. (2023). Climate Haiku and Environmental Consciousness: A Cross-Cultural Study.: *Environmental Humanities in the Anthropocene* (203-178). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781009234567.008

هایکۆی مۆدێرن: ڕەهەندە دیجیتاڵییەکان و جەوهەری مرۆڤ

١ .پێشەکی: زیندوویی هونەرێکی دێرین لە سەردەمێکی نوێدا

هایکۆ تەنها فۆرمێکی شیعریی دێرین و جێگیر نییە، بەڵکو نەریتێکی زیندوو و دینامیکییە کە بەردەوام لەگەڵ ڕۆحی سەردەمدا خۆی نوێ دەکاتەوە. شیکردنەوەی ئەم گۆڕانکارییانە تەنها پرۆسەیەکی ئەکادیمی نییە، بەڵکو کارێکی ستراتیژییە؛ چونکە هایکۆ وەک نموونەیەکی زیندومان پیشان دەدات کە چۆن فۆرمە هونەرییە دێرینەکان دەتوانن لە سەردەمێکی دیجیتاڵکراو و بەجیهانیبوودا، نەک هەر بە زیندوویی بمێننەوە، بەڵکو واتای نوێ و قووڵتریش بەدەست بهێنن. سەرکەوتنەکەی، گەواهی دەدات لەسەر پێویستیی بنەڕەتیی مرۆڤ بۆ دەربڕینی کورت و پڕمانا، لەناو لێشاوی زانیاریی بێسنووری ئەمڕۆدا.

ئەم بەڵگەنامەیە شیکارییەکی ورد بۆ دیارترین ئاراستە و پێشهاتەکانی جیهانی هایکۆی هاوچەرخ دەکات، بەتایبەتی لە ماوەی نێوان ساڵانی ٢٠٢٣ بۆ ٢٠٢٦، و تیشک دەخاتە سەر ئەو گۆڕانکارییە تەکنەلۆژی و بابەتییانەی کە قۆناغێکی نوێیان بۆ ئەم هونەرە تۆمار کردووە.

٢ .ئاراستە نوێیەکانی هایکۆ: دیارترین گۆڕانکارییەکان (٢٠٢٣-٢٠٢٦)

ئەم بەشە تیشک دەخاتە سەر ئەو بزووتنەوە سەرەکییانەی کە لە ئێستادا هایکۆیان گۆڕیوە و شێوەی نوێیان پێ بەخشیوە. ئەم ئاراستە نوێیانە وەک ئاوێنەیەک وان کە گۆڕانکارییە فراوانەکانی کۆمەڵگە بەرەو دیجیتاڵبوون، زیادبوونی هۆشیاریی ژینگەیی، و پەیوەندیی جیهانی دەردەخەن.

٢.١ .هایکۆی دیجیتاڵی و کارلێکەرانە(Interactive) : ئەزموونێکی فرەهەستی

سەرهەڵدانی "هایکۆی دیجیتاڵی" وەک ئەزموونێکی فرەهەستی کە لە سنووری تەنها دەق تێدەپەڕێت، یەکێکە لە دیارترین گۆڕانکارییەکان. ئەم چەمکە لە ڕێگەی ئەپلیکەیشنی تایبەتمەندەوە جێبەجێ دەکرێت، وەک "Haiku Deck"و "Senryu" کە دەق لەگەڵ وێنە و مۆسیقا تێکەڵ دەکەن بۆ ئەوەی ئەزموونێکی دەوڵەمەندتر و کاریگەرتر بۆ خوێنەر دروست بکەن. ئەم ئاراستەیە ئاماژەیە بۆ گۆڕانێکی بنەڕەتی لە تێڕوانینمان بۆ شیعر، لە کارێکی تەنها ئەدەبییەوە بۆ ئەزموونێکی هونەریی فرەڕەهەند و مەلتیمیدیایی.

٢.٢ .دەنگی هەسارەکە: هایکۆی ژینگەیی-Eco) haiku)

گەشەکردنی بزووتنەوەی "هایکۆی ژینگەیی" ئاماژە بە وەرچەرخانێکی گرنگ دەکات لە ڕۆڵی هونەردا بەرامبەر بە قەیرانە ژینگەییەکانی جیهان. ئەم ئاراستەیە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە نیگەرانییەکان سەبارەت بە گۆڕانی کەشوهەوا و لەناوچوونی فرەچەشنیی زیندەیی. کاریگەریی ئەم بزووتنەوەیە بە روونی لە پرۆژەی "هایکۆ بۆ کەشوهەوا " (Haiku for Climate) دەردەکەوێت؛ ئەم پرۆژەیە لە ساڵی ٢٠٢٣ دەستی پێکرد و زیاتر لە ٥٠،٠٠٠ شیعری هایکۆی کۆکردەوە، کە شیعرە هەڵبژێردراوەکانی لە کۆنفرانسی کەشوهەوای نەتەوە یەکگرتووەکان (COP28) لە دوبەی نمایش کران. بەم شێوەیە، هایکۆ لە تێڕامانێکی تاکەکەسییەوە دەگۆڕێت بۆ ئامرازێکی کاریگەر بۆ چالاکیی جیهانی و بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاریی گشتی.

٢.٣ .ژیانەوەی بینراو: هایکۆی بینراو و "هایگا"ی مۆدێرن

چەمکی "هایکۆی بینراو" پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە نەریتە دێرینە ژاپۆنییەکەی "هایگا (haiga) "هەیە و ژیانەوەی هاوچەرخیەتی. ئەم ئاراستەیە بریتییە لە تێکەڵکردنی هونەرییانەی خەتنووسی (خەت)، وێنە، و دەق لەناو یەک کاری هونەریی یەکگرتوودا، کە تێیدا هەر سێ توخمەکە پێکەوە واتا و جوانییەکی نوێ دەبەخشن و ئەزموونێکی بینراو-واتایی یەکپارچە دەخولقێنن.

ئێستا کە باسمان لە فۆرمە نوێیەکانی هایکۆ کرد، کاتی ئەوەیە بڕوانینە ئەو کۆمەڵگە جیهانییانەی کە لە ڕێگەی تەکنەلۆژیاوە ئەم شیعرانە دروست دەکەن و بڵاوی دەکەنەوە.

٣ .کۆمەڵگەی جیهانیی هایکۆ لە سەردەمی دیجیتاڵدا

پلاتفۆرمە دیجیتاڵییەکان سنووری جوگرافییەکانیان بۆ کۆمەڵگە هونەرییەکان سڕیوەتەوە، و بەجیهانیبوونی هایکۆ نیشاندەرێکی سەرەکیی زیندوویی و گرنگیی مۆدێرنی ئەم هونەرەیە. ئەم دیاردەیە لە ڕێگەی دوو هێزی سەرەکییەوە بەڕێوە دەچێت: یەکەم، **پلاتفۆرمە ناوەندییەکان** کە کۆمەڵگەی هەمیشەیی دروست دەکەن، و دووەم، **ڕووداوە پەرشوبڵاوەکان** وەک پێشبڕکێ ئۆنلاینەکان کە شەپۆلی بەهێزی بەشداریی کورتخایەن دروست دەکەن. نموونەی هەرە دیاری هێزی یەکەم، پلاتفۆرمی "ناوەندی هایکۆی جیهانی(Global Haiku Hub) "یە، کە لە ساڵی **٢٠٢٤** دامەزراوە و بووەتە خاڵی یەکتربینینی شاعیران لە **٧٨ وڵاتی جیاوازەوە**، کە بە **٣٢ زمانی جیاواز** کارلێک دەکەن و بەرهەمەکانیان ئاڵوگۆڕ دەکەن.

لێرەوە، تێڕوانینمان لە کۆمەڵگەی مرۆییەوە دەگوازینەوە بۆ ڕۆڵی مشتومڕاوی و تازە سەرهەڵداوی بوونەوەرێکی نامرۆیی: داهێنانی دەستکرد.

٤ .ڕۆحی مرۆڤ بەرامبەر ئەلگۆریتم: مشتومڕی هایکۆی بەرهەمهاتوو بە زیرەکیی دەستکرد

سەرهەڵدانی هایکۆی بەرهەمهاتوو لە ڕێگەی زیرەکیی دەستکردەوە، مشتومڕێکی فەلسەفی و هونەریی قووڵی وروژاندووە کە خودی پێناسەی داهێنان دەخاتە ژێر پرسیارەوە. کێشە سەرەکییەکە لەم خاڵەدایە: توانای سەرسوڕهێنەری زیرەکیی دەستکرد بۆ لاساییکردنەوەی *فۆرمی* هایکۆ (پێکهاتەی ٥-٧-٥)، قەیرانێکی دروست کردووە سەبارەت بە جەوهەر و ڕۆحی ئەم هونەرە.

ئارگیومێنتی سەرەکی دژی ئەم دیاردەیە ئەوەیە کە هەرچەندە ئەلگۆریتمێک دەتوانێت پێکهاتە شکڵییەکەی هایکۆ بە تەواوی کۆپی بکاتەوە، بەڵام بە شێوەیەکی بنەڕەتی بێبەشە لە **"هۆشیاریی زیندووی ڕاستەوخۆی ساتەکە"**، کە ڕۆح و کرۆکی نەگۆڕی ئەم هونەرەیە. هایکۆی ڕاستەقینە لە کارلێکێکی قووڵ، ڕۆحی و ژیێندراوی نێوان مرۆڤ و جیهانەوە لەدایک دەبێت؛ ئەو کوالیتییەی کە ئەلگۆریتمەکان، بە سروشتی خۆیان، ناتوانن بیخوڵقێنن.

سەرەڕای ئەم کێشە بنەڕەتییە، دیدگایەکی وردتریش سەریهەڵداوە کە تێیدا هەندێک لە شاعیران دەستیان کردووە بە بەکارهێنانی زیرەکیی دەستکرد وەک *ئامرازێکی یارمەتیدەر* لە پرۆسەی نووسیندا، نەک وەک جێگرەوەیەک بۆ داهێنانی مرۆیی. بەڵام دواجار، جیاوازییە بنچینەییەکە هەر لە شوێنی خۆی دەمێنێتەوە: هایکۆی ڕەسەن لە ئەزموونێکی مرۆییەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەلگۆریتمەکان ناتوانن لاسایی بکەنەوە.

ئەم مشتومڕە ڕێگامان بۆ دەرەنجامگیریی کۆتایی خۆش دەکات، کە تێیدا جەخت لەسەر سروشتی هەمیشە زیندووی هایکۆ دەکەینەوە.

٥ .دەرەنجام: جەوهەری نەمر لە هونەرێکی هەرماندا

بەم شێوەیە، هایکۆ توانایەکی قووڵی خۆداهێنانەوەی کولتووری نیشان دەدات. ئەم شیکارییە دەریخست کە هایکۆ لە ڕێگەی لەخۆگرتنی زیرەکانەی ئامرازە دیجیتاڵییەکان، بەشداریکردنی کاریگەرانە لە کێشە گەورەکانی جیهاندا، و پەرەپێدانی کۆمەڵگەیەکی جیهانیی

پێکەوەبەستراو، زیندوویی و گرنگیی خۆی دەپارێزێت. لە هەمان کاتدا، بە شێوەیەکی سەرسەختانە پابەندە بە جەوهەرە بنەڕەتییەکەیەوە: گرتنی ئەزموونی ناوازەی مرۆڤ لە ساتێکی دیاریکراودا. ئەم هاوسەنگییە وردە لە نێوان باوەشکردنەوە بۆ ئاسۆ تەکنەلۆژییەکان و پاراستنی ناوکە مرۆڤدۆستییەکەی، بە تەواوی ئەوەیە کە مانەوەی هایکۆ مسۆگەر دەکات؛ نەک تەنها وەک فۆرمێکی شیعری، بەڵکو وەک پراکتیزەیەکی پێویستی تێڕامان لە جیهانێکی ڕۆژبەڕۆژ ئاڵۆزتردا.

زمان ، بیرکردنەوە و دەوڵەتی نەتەوەیی: شیکارییەک بۆ تێڕوانینی د. عیرفان مستەفا

1.0پێشەکی: لێکگرێدانی زمان ، ناسنامە و سیاسەت

پەیوەندیی نێوان زمان ، بیرکردنەوەی مرۆڤ و دارشتنی ناسنامەی سیاسی ، پەیوەندییەکی قووڵ و ئاڵۆزە کە زۆرجار لێکجیاناکرێتەوە. زمان تەنها ئامرازێکی گەیاندن نییە ، بەڵکو ئەو چوارچێوەیەشە کە مرۆڤ لە رێیەوە جیهان دەبینێت ، هەستی پێدەکات و مانا بە بوونی خۆی دەبەخشێت. لەم سۆنگەیەوە ، زمان دەبێتە کەرەستەیەکی ستراتیژی لە پرۆسەی بنیاتنانی کۆمەڵگە و دامەزراندنی دەسەڵاتی سیاسیدا.

ئامانجی سەرەکیی ئەم بەڵگەنامەیە شیکردنەوەی ئەو تێز و بۆچوونە سەرەکییانەیە کە **دکتۆر عیرفان مستەفا** دەیانخاتەڕوو سەبارەت بە رۆڵی زمان لە دارشتنی واقیعدا ، چۆنیەتیی بەکارهێنانی وەک ئامرازێک لەلایەن دەوڵەتی نەتەوەیی مۆدێرنەوە ، و دەرەنجامە تایبەتەکانی ئەم هاوکێشەیە بۆ نەتەوەی کورد.

بۆ گەیشتن بەم ئامانجە ، ئەم شیکارییە سەرەتا بناغە فەلسەفییەکانی پەیوەندیی نێوان زمان و مانا روون دەکاتەوە ، پاشان تیشک دەخاتە سەر سروشتی سیاسیی زمانی ستاندارد لە چوارچێوەی دەوڵەتی مۆدێرندا ، و لە کۆتاییدا دۆخی تایبەتی زمانی کوردی وەک نەتەوەیەکی بێ دەوڵەت دەخاتە بەر باس.

2.0بناغەی فەلسەفی: زمان وەک دارێژەری "عالەمی مەعانی"

بۆ تێگەیشتن لە رۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتیی زمان ، پێویستە سەرەتا لە بنەما فەلسەفییەکەیەوە دەست پێ بکەین. دکتۆر عیرفان مستەفا جەخت لەوە دەکاتەوە کە زمان تەنها کۆمەڵێک وشە و رستە نییە بۆ گەیاندنی پەیام ، بەڵکو ئەو کلیلەیە کە دەرگا بە رووی مرۆڤدا دەکاتەوە بۆ تێگەیشتن لە واقیع. بەپێی ئەم دیدە ، زمان ئەو ئامرازەیە کە مرۆڤ لە رێیەوە دەتوانێت بچێتە نێو **"عالەمی مەعانی "** (جیهانی ماناکان)ەوە ، کە بریتییە لە مەملەکەتی رەها و پێشوەختەی حەقیقەت و چەمکەکان کە زمان تەنها دەریان دەبرێت نەک دروستیان بکات.

بەپێی ئەم تێڕوانینە ، زمان لە دوو توخمی سەرەکی پێکدێت : **دال** (ئاماژەکەر ، وەک وشەکە خۆی) و **مەدلول** (ئاماژەپێکراو ، واتە ئەو چەمکە زەینییەی وشەکە ئاماژەی پێدەدات). زمانە جیاوازەکان سیستمی "دال"ی جیاوازیان هەیە ، بەڵام دەتوانن ئاماژە بە هەمان "مەدلول" بکەن. بۆ نموونە ، وشەکانی "درخت" لە فارسی ، "شجرة" لە عەرەبی و "دار" لە کوردی ، هەر سێکیان "دال"ی جیاوازن بۆ هەمان "مەدلول" کە چەمکی دارە لە زەیندا.

لێرەوە جیاوازییەکی گرنگ لەنێوان **فۆرم** (شێوە)ی زمان و **مەعنا** (ناوەرۆک)ەکەیدا دروست دەبێت. فۆرم بریتییە لە وشەکان ، رێزمان و پێکهاتەی دەرەکیی زمانێک ، لە کاتێکدا مەعنا ئەو ناوەرۆکە قووڵ و هاوبەشەیە کە لە "عالەمی مەعانی"دا بوونی هەیە. زمانەکان و شێوەزارەکان فۆرمی جیاوازن بۆ گەیشتن بەو مانایانە. ئەم تێگەیشتنە فەلسەفییە رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی بزانین چۆن دەسەڵاتی سیاسی ئەم فۆرمانە بۆ ئامانجەکانی خۆی بەکاردەهێنێت.

3.0هاوپەیوەندیی سیاسی: دەوڵەتی مۆدێرن و زمانی ستاندارد

لە جیهانی مۆدێرندا ، زمان لە چوارچێوە فەلسەفییەکەی دەهێنرێتە دەرەوە و دەبێتە بەشێکی دانەبڕاو لە پرۆژەی

سیاسیی **ناسیونالیزم** و بنیاتنانی **دەوڵەتی مۆدێرن**. دەوڵەتی مۆدێرن بۆ ئەوەی بتوانێت کۆنترۆڵی جوگرافیا و دانیشتووانەکەی بکات، پێویستی بە یەکخستنی دامەزراوەکانی هەیە. هەروەک چۆن پێویستی بە **جیش** (سوپا)یێکی یەکگرتوو و یاسایەکی ناوەندی هەیە، بە هەمان شێوە پێویستی بە **زمانی ستاندارد** هەیە.

زمانی ستاندارد لە بنەڕەتدا پرۆژەیەکی سیاسییە، نەک پێشکەوتنێکی سروشتیی زمان. ئامانج لێی دروستکردنی زمانێکی فەرمی و هاوبەشە کە لە هەموو دامەزراوەکانی دەوڵەتدا (خوێندن، دادگا، میدیا) بەکاربهێنرێت. ئەم پرۆسەیە زۆرجار بە شێوەیەکی زۆرەملێ و بە سەپاندن بەڕێوەچووە، وەک لە مێژووی چەندین دەوڵەتدا دەبینرێت.

دەوڵەت	چۆنیەتیی سەپاندنی زمانی ستاندارد
فەرەنسا	دەوڵەتی ناوەندیی فەرەنسا بە شێوەیەکی سیستماتیک و بە بەکارهێنانی **"جبر "** زۆرەملێ، شێوەزارە ناوچەییەکانی **پەراوێز خست** و زمانی پاریسی وەک زمانی ستانداردی کارگێڕی و نەتەوەییی تەنها بەسەر هەموو وڵاتدا سەپاند.
تورکیا	دەوڵەتی تورکیا زمانی تورکیی کردە بەشێک لە **"موقەدەسات "**و پیرۆزییەکانی خۆی. چەمکی **"زمانی تورکیی موقەدەس "** (زمانی تورکیی پیرۆز) بەکارهێنرا بۆ بەهێزکردنی ناسنامەی نەتەوەیی و سڕینەوەی زمانەکانی تر.

بەم شێوەیە، زمانی ستاندارد دەبێتە هێمای دەسەڵاتی دەوڵەت و یەکپارچەیی نەتەوەیی. ئەم ڕاستییە یارمەتیدەرە بۆ تێگەیشتن لەو ئاستەنگە گەورانەی کە دێنە بەردەم نەتەوە بێ دەوڵەتەکان، وەک کورد، کە لەم ئامرازە سیاسییە ستراتیژییە بێبەشن.

4.0 دۆخی تایبەتی کورد: نەتەوەیەک بەبێ دەوڵەتێکی زمانیی ستانداردکراو

کاتێک چوارچێوەی پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و زمانی ستاندارد لەسەر دۆخی کورد جێبەجێ دەکەین، وێنەیەکی تەواو جیاواز دەبینین. نەبوونی **دەوڵەت**ێکی سەربەخۆ وایکردووە کە پرۆسەی ستانداردکردنی زمانی کوردی ڕووبەڕووی ئاستەنگی گەورە ببێتەوە و نەگاتە قۆناغی کۆتایی. ئەم بۆشاییە سیاسییە بووەتە هۆی ئەوەی کە دکتۆر عیرفان مستەفا بە **"جەنگی زمان "**ناوی دەبات.

ئەم "جەنگە" لە ڕاستیدا ململانێی نێوان شێوەزارە سەرەکییەکانی زمانی کوردییە، بەتایبەت **سۆرانی** و **کرمانجی**، کە هەر یەکەیان هەوڵدەدات خۆی وەک فۆرمی باڵادەست بسەپێنێت. نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی کە بتوانێت یەکێک لە شێوەزارەکان (یان شێوەزارێکی تێکەڵاو) وەک زمانی ستانداردی فەرمی دیاری بکات، بووەتە هۆی پارچەبوونی زمانیی و لاوازبوونی ناسنامەی هاوبەش. ئەم ململانێیە ناوخۆییە لەسەر "فۆرم" (واتە کام شێوەزار دەبێتە ستاندارد) مەترسیی ئەوەی هەیە کە گرنگیدان بە پەرەپێدانی "مەعنا" پشتگوێ بخرێت، **کە بریتییە لە بنیاتنانی وتارێکی فیکری و فەلسەفیی دەوڵەمەند کە سامانی ڕاستەقینەی زمانیی نەتەوە پێکدەهێنێت.**

بەڵام بۆ تێگەیشتن لە بەهای ڕاستەقینەی زمان، پێویستە لە چەمکی سیاسیی "ستاندارد" تێپەڕین و لە گەوهەری کولتووریی زمان بڕوانین.

5.0 شیکردنەوەی چەمکی "ستاندارد": زمانی باڵا لە بەرامبەر ستانداردی سیاسی

یەکێک لە خاڵە وەرچەرخێنەرەکانی شیکارییەکەی دکتۆر عیرفان مستەفا، جیاکردنەوەی وردی نێوان "زمانی ستاندارد" و **"زمانی بەرز "**یان **"زمانی باڵا"**یە. ئەم جیاکارییە زۆر گرنگە بۆ ئەوەی لەوە تێبگەین کە بەهای زمان تەنها بە فەرمیبوون و سیاسیبوونی پێوانە ناکرێت.

- **زمانی ستاندارد**: وەک ئاماژەی پێکرا، چەمکێکی **سیاسی** و کارگێڕییە. ئامانج لێی ئاسانکاریی کاروباری دەوڵەتە و هیچ پەیوەندییەکی بە بایەخی

ناوەکی یان دەوڵەمەندیی شێوەزارێکەوە نییە. بە بڕوای دکتۆر مستەفا، ئەگەر وابزانین زمانی ستاندارد لەڕووی زمانەوانییەوە لە شێوەزارەکانی تر "باشتر"ە، ئەوا تووشی **"غەڵەت"**ێکی گەورە بووین.

- **زمانی باڵا:** بریتییە لەو زمانەی کە توانای دەربڕینی قووڵترین مانا فەلسەفی، ئەدەبی و ڕۆحییەکانی هەیە. زمانی باڵا، زمانی کولتووری بەرز، داهێنانی مەزن، و بەتایبەت زمانی **عیرفان و تەسەوفە** . نموونەی ئەم زمانە لە ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردیدا بە ڕوونی دەبینرێت، لە شیعری شاعیرانی گەورەی وەک **نالی** و **مەحوی**دا، کە توانیویانە لە ڕێگەی فۆرمی زمانی سۆرانییەوە بگەنە لوتکەی دەربڕینی "عالەمی مەعانی."

بۆیە، سامانی ڕاستەقینەی زمان لە توانای داهێنانی "زمانی باڵا"دایە، نەک تەنها لە بوونی بە "زمانی ستاندارد". دەکرێت زمانێک ستاندارد نەبێت، بەڵام خاوەنی ئەدەب و فەلسەفەیەکی زۆر دەوڵەمەند بێت.

6.0 پوختەبەند و دەرەنجام

شیکارییەکانی دکتۆر عیرفان مستەفا تێڕوانینێکی قووڵ و فرەڕەهەند سەبارەت بە پەیوەندیی ئاڵۆزی نێوان زمان، دەسەڵاتی دەوڵەت و ناسنامەی نەتەوەیی دەخاتەڕوو. تێزە سەرەکییەکەی ئەوەیە کە زمان لە لایەکەوە کەرەستەی چوونە نێو "عالەمی مەعانی" و لە لایەکی دیکەشەوە ئامرازێکی سیاسیی کاریگەرە لە دەستی دەوڵەتی مۆدێرندا.

گرنگترین دەرەنجامەکانی ئەم باسە دەکرێت لەم خاڵانەدا کورت بکرێنەوە:

1. **سروشتی سیاسیی زمانی ستاندارد:** زمانی ستاندارد لە بنەڕەتدا دروستکراوێکی سیاسییە کە لەلایەن دەوڵەتی نەتەوەییەوە بۆ یەکخستنی کارگێڕی و کۆنترۆڵ بەکاردەهێنرێت، و نیشانەی باڵادەستیی سروشتیی زمانێک یان شێوەزارێک نییە.
2. **ئاڵنگاریی زمانیی کوردی:** نەبوونی دەوڵەتێکی یەکگرتوو، گەورەترین ڕێگرە لەبەردەم دروستبوونی زمانی ستانداردی کوردی. ئەمەش بووەتە هۆی قوڵبوونەوەی ململانێی ناوخۆیی و پارچەبوونی زمانی.
3. **بەهای "زمانی با":** گەوهەری ڕاستەقینە و سامانی هەر نەتەوەیەک لە "زمانی باڵا"ی ئەدەب، فەلسەفە و **عیرفان**ەکەیدا بەرجەستە دەبێت، کە میراتی ڕۆحی و فیکریی نەتەوەکەیە و سەربەخۆیە لە ستانداردی سیاسی.

لە کۆتاییدا، ئەم گفتوگۆیە دەروازەیەک دەکاتەوە بۆ بیرکردنەوەیەکی نوێ لە داهاتووی زمانی کوردی؛ بیرکردنەوەیەک کە لەبری ململانێی سیاسی لەسەر "فۆرم"، گرنگی بە دەوڵەمەندکردنی "مەعنا" و پەرەپێدانی کولتووری باڵا بدات.

سەرچاوە: **د. عیرفان موستەفا، پەیوەندیی نێوان زمان و بیرکردنەوە - youtube.com/@-bazmihzoor**

شیکاریی پێشەکیی فەرهەنگی هەنبانەبۆرینەی هەژار موکریانی

1.0پوختە

پێشەکیی فەرهەنگی "هەنبانەبۆرینە"، کە لەلایەن عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی (هەژار موکریانی) نووسراوە، بەڵگەنامەیەکی دامەزرێنەری بنەڕەتییە بۆ تێگەیشتن لە پاڵنەرەکان، میتۆدۆلۆژی، و ئەو ئاستەنگانەی کە رووبەڕووی پرۆسەی دانانی یەکێک لە گرنگترین فەرهەنگە کوردییە نوێیەکان بوونەتەوە. هەژار دەستنیشانکردنێکی وردی دۆخی زمانی کوردی پێشکەش دەکات، کە بە زمانی دابەشبوو لە نێوان زاراوە جیاجیاکاندا وەسفی دەکات، کە بارگاوییە بە وشەی داگیرکەری فارسی، عەرەبی و تورکی، ئەمەش رێگرە لە بەردەم گەشەکردن و یەکگرتنی زمانەکە.

پاڵنەری هەژار لە هەستێکی قووڵی ئەرکی نەتەوەییەوە سەرچاوە دەگرێت بۆ خزمەتکردنی زمانەکەی. ئەو دەستی دایە ئەرکێکی تاکەکەسیی مەزن بۆ کۆکردنەوە و تۆمارکردنی وشەکان لە زاراوە جیاجیاکانی کوردی، پاککردنەوەی زمان لە وشە بیانییەکان، و دانانی یاسایەکی یەکگرتوو بۆ رێنووس. پێشەکییەکە بە وردی باس لە فەلسەفەی زمانیی نووسەر دەکات، کە بانگەشە بۆ داڕشتنی وشیارانەی وشەی نوێ دەکات بۆ دروستکردنی وشەی نوێ کە لەگەڵ سەردەمدا بگونجێت، لەبری قەرزکردنی وشەی بێکردار.

هەروەها پێشەکییەکە ئەو سەختی و کۆسپە کەسییە گەورانە ئاشکرا دەکات کە نووسەر رووبەڕووی بووەتەوە، لەوانە کەمیدەرامەتی، گۆشەگیری، و کاریگەرییە نەرێنییەکانی رووداوە سیاسییەکان، بەتایبەتی نسکۆی ساڵی ١٩٧٥. لە کرۆکدا، ئەم پێشەکییە تەنها دەروازەیەکی زمانی بۆ فەرهەنگێک نییە، بەڵکو بەیاننامەیەکی فیکری و شایەتحاڵییەکی کەسییە لەسەر خەبات لەپێناو پاراستن و پەرەپێدانی ناسنامەی کولتووریی کورد لە رێگەی زمانەکەیەوە. ئەم شیکارییە وردەکارییەکانی ئەم بەڵگەنامە گرنگە دەخاتە روو.

2.0شیکاریی وردی پێشەکییەکە

2.2پاساو و پێویستیی دانانی فەرهەنگەکە

هەژار پێشەکییەکەی بە روونکردنەوەی ئەو هۆکارە بنەڕەتییانە دەست پێدەکات کە پاڵیان پێوە ناوە بۆ دەستپێکردنی ئەم پرۆژە مەزنە، کە لە دەوری ئەو قەیرانە دەسوڕێتەوە کە رووبەڕووی زمانی کوردی بووەتەوە.

تەکەتەکەی زمان و فرەزاراوەیی هەژار پێی وایە زمانی کوردی لە سەردەمی ئەودا وەک "دوورگەی دابڕاو" بووە، کە خەڵکی هەر ناوچەیەک بە زاراوەیەک قسەیان دەکرد کە نزیک بوو لەوەی بۆ ئەوانی تر تێنەگەیشتنی لێبکەوێتەوە. ئەم دابەشبوونە رێگر بوو لە بەردەم بوونی زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو و گشتگیر.

زۆربوونی وشەی داگیرکەر ئاماژە بەوە دەکات کە نەبوونی فەرهەنگێکی کوردیی گشتگیر بووەتە هۆی لێشاوی وشەی قەرزکراو لە زمانەکانی دراوسێ (فارسی، عەرەبی، تورکی)، بە رادەیەک کە وشە رەسەنە کوردییەکان پشتگوێ خرابوون. چەندین نموونە لەسەر وشە بیانییە باوەکان لە بوارە جیاجیاکانی وەک یاسا، زانست، و کارگێڕیدا دەهێنێتەوە.

کەموکوریی هەوڵەکانی پێشوو هەژار رەخنە لە فەرهەنگە کوردییەکانی پێشوو دەگرێت کە یان سنووردار بوون (تەنها یەک زاراوەیان گرتووەتەوە)، یان ورد نەبوون، یان پشت بە میتۆدۆلۆژیای ناتەواو بەستراون. بە ناو ئاماژە بە چەندین کاری پێشوو دەکات و کەموکورییەکانیان روون دەکاتەوە.

2.3 میتۆدۆلۆژیی هەژار لە دروستکردنی فەرهەنگەکەدا

بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو ئاستەنگانەی کە لە سەرەوە باسکران، هەژار میتۆدۆلۆژییەکی گشتگیر و داهێنەرانەی گرتەبەر کە ئامانجی تەنها تۆمارکردن نەبوو، بەڵکو بنیاتنان و پەرەپێدانی زمانەکە بوو.

کۆکردنەوە و بەڵگەکردنی وشەکان

- **پشتبەستن بە سەرچاوەی هەمەجۆر :**هەژار تەنها پشتی بە کتێب و دەستنووسەکان نەبەست، بەڵکو وشەکانی ڕاستەوخۆ لە زاری خەڵکەوە لە ناوچە جیاجیاکاندا کۆکردەوە، هەروەها لە فۆلکلۆر، گۆرانی، و شیعری کلاسیک، کە ئەمەش گشتگیریی فەرهەنگەکەی بۆ زاراوە و ئاستە زمانییە جیاجیاکان مسۆگەر کرد.
- **گشتگیریی زاراوەکان :**هەوڵی دا وشەکانی هەموو زاراوە سەرەکییەکانی کوردی لەخۆبگرێت، لەگەڵ ئاماژەدان بە ڕەچەڵەکی وشەکە و ئەو زاراوەیەی کە سەر بە ئەوە.

پاککردنەوەی زمان و وشەسازی

- **فەلسەفەی وشەسازی :**هەژار بە توندی بەرگری لە پێویستیی داتاشینی وشەی نوێ لە ڕەگە کوردییە ڕەسەنەکان دەکات بۆ پڕکردنەوەی کەلێنی زاراوە زانستی و نوێیەکان. وەڵامی ڕەخنەگرە ئەگەرییەکانی دەداتەوە کاتێک دەڵێت: "کێ مافی ئەوەی پێداویت وشەی نوێ دابنێیت؟" بەوەی کە پێویستی و زەرورەت ئەو مافەی پێدەبەخشن بۆ خزمەتکردنی زمانەکەی.
- **جێگرەوەی وشە داگیرکەرەکان :**ئامانجێکی ڕوونی بۆ خۆی دانا کە بریتی بوو لە جێگرتنەوەی وشە باوە فارسی، عەرەبی و تورکییەکان بە بەدیلی کوردیی ڕەسەن یان تازە داتاشراو، چونکە پێی وابوو زمانی زیندوو دەبێت توانای پەرەسەندنی لە ناوخۆیدا هەبێت.

یەکخستنی ڕێنووس و یاساکانی نووسین هەژار کۆمەڵێک یاسای ڕێنووسی پێشنیار کرد بە ئامانجی یەکخستنی نووسینی کوردی و کردنی بە شێوازێکی لۆژیکی و یەکگرتووتر. گرنگترین یاساکانی بریتی بوون لە شێوازی نووسینی وشەی لێکدراو، پێشگر و پاشگرەکان، نووسینی پێشگری فەرمانی "ب"، و جیاکردنەوەی دەنگە لێکچووەکانی وەک "ڕ"ی قەڵەو و "ر"ی باریک. لەم میتۆدۆلۆژییە توندوتۆڵەوە، ڕوون دەبێتەوە کە کارەکە تەنها کۆکردنەوە نەبووە، بەڵکو پرۆژەیەکی بنیاتنەری زمان بووە کە لەسەر بنەمای گەشتێکی کەسی و پڕ لە ئاستەنگ وەستاوە.

2.4 گەشتی کەسی و ئاستەنگەکان

هەژار لە پێشەکییەکەدا لایەنی مرۆیی و پڕ لە ماندووبوونی کارەکەی ئاشکرا دەکات، کە تێیدا پرۆژەکە وەک گەشتێکی تاکەکەسی و پڕ لە کۆسپ وەسف کراوە.

- **پاڵنەری نەتەوەیی :**جەخت لەوە دەکاتەوە کە پاڵنەرەکەی کەسی یان ماددی نەبووە، بەڵکو لە خۆشەویستیی بۆ گەلەکەی و ئارەزووی بۆ خزمەتکردنی زمان و کولتوورەکەی سەرچاوەی گرتووە.
- **تەنیایی و کەمیدەرامەت :**باس لەوە دەکات کە چۆن بۆ ماوەی چەندین ساڵ بە تەنها کاری کردووە، بەبێ هیچ پشتیوانییەکی دامەزراوەیی یان دارایی، و تەنها پشتی بە هەوڵی خۆی بەستووە. ئاماژە بەوە دەکات کە وەک "سوپایەکی یەک کەسی" بووە.
- **کاریگەریی سیاسی :**بە ڕاشکاوی باس لەوە دەکات کە "کارەسات" (مەبەست لێی نسکۆی بزووتنەوەی کوردی لە ساڵی ١٩٧٥) کاریگەرییەکی قووڵی لەسەری هەبووە و بووەتە هۆی وەستانی کارەکانی بۆ ماوەیەک، کە ئەمەش پەیوەندیی نزیکی

پرۆژەکەی بە بارودۆخی سیاسیی گەلی کوردەوە دەردەخات.

- **تەرخانکردنی تەواوی کات :**باس لەوە دەکات کە لە ساڵی ١٩٧٥، دوای ئەوەی خۆی بەبێ پەناگە بینییەوە، بڕیاری دا بە تەواوی خۆی بۆ تەواوکردنی ئەم فەرهەنگە تەرخان بکات، و بە گرنگترین دەستکەوتی ژیانی دانا.

دوای تێپەڕاندنی ئەم کۆسپانە، هەژار توانی کارەکەی بگەیەنێتە ئەنجام و پێکهاتەیەکی ڕوون بۆ فەرهەنگەکەی دابنێت.

2.5 پێکهاتە و سەرچاوەکانی فەرهەنگەکە

لەم بەشەدا هەژار بۆ خوێنەر ئەو سەرچاوانەی کە پشتی پێ بەستوون و ئەو پێکهاتەیەی کە پەیڕەوی کردووە لە ڕێکخستنی فەرهەنگەکەدا ڕوون دەکاتەوە.

فەرهەنگێکی سێ-زمانی فەرهەنگەکە بە شێوەی کوردی-کوردی-فارسی داڕێژراوە، کە تێیدا وشە کوردییەکە سەرەتا بە کوردی شیدەکرێتەوە و دواتر بەرامبەرەکەی بە فارسی دەدرێت.

لیستی سەرچاوە و فەرهەنگەکان لیستێک لەو فەرهەنگانە پێشکەش دەکات کە سەیری کردوون و سوودی لێ وەرگرتوون (یان ڕەخنەی لێ گرتوون)، کە ئەمەش ئاگاداریی بەرفراوانی ئەوی سەبارەت بە هەوڵەکانی پێش خۆی نیشان دەدات. لیستەکە ١٣ سەرچاوە لەخۆدەگرێت، لەوانە:

1. فەرهەنگی خاڵ
2. فەرهەنگی کوردستان
3. فەرهەنگی مەردۆخی
4. قامووسی زمانی کوردی
5. فەرهەنگی نۆبەرە
6. فەرهەنگۆکی بووز ئەرسەلان

لەگەڵ چەندین فەرهەنگی تری کوردی-فارسی، تورکی و عەرەبی.

شرۆڤەیەک لەسەر گرنگترین فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبی

١ .پێشەکی: گرنگیی فەرهەنگەکان لە پاراستنی زمانی عەرەبیدا

فەرهەنگە عەرەبییەکان پێگەیەکی دیاریان لە پاراستنی زمانی عەرەبی و تۆمارکردنی وشەسازییەکەیدا هەیە بەدرێژایی سەدەکان. ئەم فەرهەنگانە رۆڵێکی سەرەکی دەگێڕن لە پاراستنی میراتی زمانەوانیی عەرەبیدا ، چونکە وشەکان و لێکدانەوەکانیان دەپارێزن ، ئەمەش یارمەتیدەرە لە گواستنەوەی زانیاریی زمانەوانی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر. بەبێ ئەم کارە بنەڕەتییانە ، زمان ڕەنگە ڕووبەڕووی لەبیرچوونەوە و گۆڕانکاری ببێتەوە ، کە دەبێتە هۆی لەدەستدانی بەشێکی گرنگی میراتی زمانەوانی و کولتووری.

بەپێی دەقە سەرچاوەییەکان ، ئەم فەرهەنگانە بە چەند هۆکارێکی سەرەکی بە شتێکی زۆر پێویست دادەنرێن:

- **پاراستنی میراتی زمانەوانی:** فەرهەنگەکان وشە و دەستەواژە دەگمەنەکان تۆمار دەکەن ، ئەمەش گەنجینەیەکی زمانەوانیی دەوڵەمەند بۆ نەوەکانی داهاتوو دەپارێزێت.
- **فێرکردنی نەوەکانی داهاتوو:** وەک ئامرازێکی بنەڕەتی بۆ فێرکردن کار دەکەن ، یارمەتیی تێگەیشتنی دروستی وشە و ماناکان دەدەن و ڕێگری لە شێواندنی زمان دەکەن.
- **دەوڵەمەندکردنی زمان:** نەک تەنها وشەکان دەپارێزن ، بەڵکو بە بەڵگەهێنانەوە لە ئەدەبیات و دەقە کلاسیکەکان ، زمانەکە دەوڵەمەندتر دەکەن و یارمەتیی داهێنانی ئەدەبی دەدەن.
- **پەرەپێدانی توێژینەوەی زمانەوانی و ئەدەبی:** بوونەتە سەرچاوەی سەرەکی بۆ زانایان و ئەدیبان بۆ شیکردنەوەی دەقە ئەدەبی و زانستییەکان و پەرەپێدانی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی.

لێرەدا ، تیشک دەخەینە سەر چەند فەرهەنگێکی پایەدار کە بناغەی زانستی فەرهەنگسازیی عەرەبییان دارشتووە و کاریگەرییەکی قووڵیان لەسەر زمان و کولتوور جێهێشتووە.

٢ .فەرهەنگە کلاسیکە پایەدارەکان

لە بەشەکانی داهاتوودا ، شیکاری بۆ شەش دانە لە کاریگەرترین کارە کلاسیکەکانی زمانی عەرەبی دەکەین. تێیدا تیشک دەخەینە سەر بەشدارییە ناوازەکان و پەرەسەندنی میتۆدۆلۆژیی دانەرەکانیان ، کە هەر یەکەیان بە شێوازی خۆی خزمەتی بە زمان کردووە.

٢-١" .کتێبی عەین"ی خەلیل کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی

خەلیل کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی ، کە لە سەدەی دووەمی کۆچیدا ژیاوە ، یەکێکە لە دیارترین زانایانی زمانی عەرەبی. فەرهەنگەکەی ، **کتێبی عەین** ، بە یەکێک لە کۆنترین و گرنگترین فەرهەنگە عەرەبییەکان دادەنرێت. فەراهیدی هەروەها بە دامەزرێنەری زانستی عەرووز (کێشی شیعر) ناسراوە ، بەڵام داهێنانەکەی لە بواری فەرهەنگسازیدا شۆڕشگێڕانە بوو.

میتۆدۆلۆژیی ناوازەی **کتێبی عەین** لەم خاڵانەدا خۆی دەبینێتەوە:

- **ڕێکخستن بەپێی ڕەگی وشە:** فەراهیدی یەکەم کەس بوو کە سیستمێکی زانستیی بۆ ڕێکخستنی وشەکان بەپێی ڕەگە سێ پیتییەکەیان داهێنا ، کە ئەمەش دۆزینەوەی وشەکانی زۆر ئاسانتر و خێراتر کرد.

- **ڕیزبەندیی فۆنێتیکی:** سیستەمێکی بێوێنەی بۆ ڕیزکردنی پیتە عەرەبییەکان بەپێی شوێنی دەرچوونیان لە دەم و گەرووداا بەکارهێنا. ئەم شێوازە لۆژیکی و زانستییە وایکرد کە فەرهەنگەکە ڕێکخستنێکی پتەوی هەبێت و ببێتە پێشەنگ لە زانستی فۆنەتیک و ڕستەسازیدا.

کاریگەریی **کتێبی عەین** لەسەر زانستی فەرهەنگسازی لە جیهانی ئیسلامیدا زۆر قووڵ بوو. سیستمێکی زانستیی بۆ کۆکردنەوە و شیکردنەوەی وشەکان دامەزراند کە بووە بناغەیەک بۆ هەموو زانایانی دوای خۆی. بەهۆی ئەم تایبەتمەندییانەوە، فەرهەنگەکە نەک تەنها وەک سەرچاوەیەکی زمانەوانی، بەڵکو وەک ئامرازێکی فێرکاریش لە قوتابخانە و زانکۆکاندا تا ئەمڕۆش بەکاردەهێنرێت.

٢-٢" صیحاح"ی جەوهەری

فەرهەنگی **الصحاح**، لەلایەن ئیمام ئیسماعیل کوڕی حەمماد جەوهەرییەوە نووسراوە و یەکێکە لە بەناوبانگترین فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبی. ناوی فەرهەنگەکە، کە بە واتای "ڕاست و دروست" دێت، ڕەنگدانەوەی گرنگیدانی زۆری دانەرەکەیەتی بە پێشکەشکردنی مانای ورد و دروستی وشەکان.

گرنگترین تایبەتمەندییەکانی **الصحاح** بریتی بوون لە:

- **گرنگیدان بە وردی و دروستی:** جەوهەری هەوڵیداوە زمانەکە لە هەر جۆرە شێواندن و هەڵەیەکی زمانەوانی پاک بکاتەوە، ئەمەش وایکردووە فەرهەنگەکەی ببێتە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو.
- **بەکارهێنانی نموونە و بەڵگەی ئەدەبی:** بۆ ڕوونکردنەوەی مانای وشە ئاڵۆز و نامۆکان، نموونە و بەڵگەی لە دەقە ئەدەبییەکانەوە هێناوەتەوە، کە یارمەتیی تێگەیشتنی خوێنەر دەدات.
- **ڕێکخستن بەپێی ڕەگی وشە:** هەروەک فەراهیدی، ئەمیش وشەکانی بەپێی ڕەگەکانیان ڕێکخستووە، کە ئەمەش پرۆسەی گەڕانی ئاسانتر کردووە.

الصحاح ڕۆڵێکی گرنگی لە پاراستنی میراتی زمانەوانیی عەرەبی و پاککردنەوەی لە هەڵەکاندا گێڕاوە. کاریگەرییەکەی تەنها بۆ سەردەمێکی دیاریکراو نەبووە، بەڵکو بەردەوام بووە و بووەتە پردێک کە ڕابردوو و ئێستای زمانی عەرەبی بەیەکەوە دەبەستێتەوە، ئەمەش وایکردووە ببێتە کارێکی نەمر لە مێژووی ئەدەبی عەرەبیدا.

٢-٣"لیسان العرب"ی ئیبن مەنزوور

لسان العرب، کە لەلایەن ئیبن مەنزوورەوە لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا نووسراوە، تەنها فەرهەنگێک نییە، بەڵکو ئینسایکلۆپیدیایەکی زمانەوانیی گشتگیرە. ئیبن مەنزوور بەشێکی زۆری ژیانی بۆ کۆکردنەوەی ئەم کارە مەزنە تەرخان کردووە.

تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی **لسان العرب** بریتین لە:

- **ڕێکخستن بەپێی قافیە:** ئیبن مەنزوور سیستمێکی ناوازەی بەکارهێناوە کە بە "ڕیزبەندیی قافیە" ناسراوە، تێیدا وشەکان بەپێی پیتی کۆتایی ڕەگی وشەکە ڕیزکراون، ئەمەش دۆزینەوەی وشە هاوقافیەکانی ئاسانتر دەکرد.
- **تێکەڵکردنی زمان، ئەدەب، و مێژوو:** ئەم فەرهەنگە نموونەی لە شیعری کۆن، قورئانی پیرۆز، و فەرموودەکانی پێغەمبەرەوە وەرگرتووە. ئەم شێوازە گشتگیرە وایکردووە ببێتە سەرچاوەیەکی بەنرخ بۆ لێکۆڵینەوە لە پەرەسەندنی زمان و ئەدەبی عەرەبی.
- **وردەکاری و گشتگیری:** شیکردنەوەی ورد و تەواوی بۆ وشەکان کردووە، لەگەڵ ڕوونکردنەوەی بنەچەی وشەکان و بەکارهێنانە جیاوازەکانیان.

بەهۆی ئەم گشتگیری و وردەکارییەوە، **لسان العرب** بە شێوەیەکی بەرفراوان لە ناوەندە ئەکادیمییەکاندا بەکاردەهێنرێت، بەتایبەتی لە بوارەکانی ئەدەب و زانستە ئیسلامییەکاندا. وەک سەرچاوەیەکی بنەڕەتی بۆ لێکدانەوەی دەقە کلاسیکییەکان و شیکردنەوەی زاراوە شەرعی و زمانەوانییەکان دادەنرێت.

٢-٤" .قاموس المحيط"ی فەیرۆزئابادی

القاموس المحيط، لەلایەن مەجدەددین فەیرۆزئابادییەوە لە سەدەی چواردەیەمی زاینیدا نووسراوە و بە یەکێک لە بەناوبانگترین فەرهەنگە کلاسیکەکان دادەنرێت. فەیرۆزئابادی بەهۆی شێوازە کردارییەکەیەوە کارەکەی کردە سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ مامۆستایان و توێژەران.

خاڵە بەهێزەکانی ئەم فەرهەنگە بریتی بوون لە:

- **پشتبەستن بە سەرچاوەی باوەڕپێکراو:** زانیارییەکانی لە سەرچاوەی جۆراوجۆر و باوەڕپێکراوەوە وەرگرتووە، وەک قورئانی پیرۆز، فەرموودە، و شیعری سەردەمی جاهیلی و ئیسلامی.
- **رێکخستنی کردارەکی:** وشەکانی بەپێی پیتی کۆتایی وشەکە رێکخستووە، کە ئەمەش دۆزینەوەی وشەکانی خێرا و ئاسان دەکرد و وایکردبوو بۆ بەکارهێنانی کرداری زۆر گونجاو بێت.
- **پێناسەی گشتگیر و کورت:** فەرهەنگەکە بە پێشکەشکردنی پێناسەی کورت و پوخت بەڵام گشتگیر ناسراوە، کە ئەمەش سوودی وەک سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو زیاتر کردووە.

بەهۆی وردی و لێهاتوویی دانەرەکەیەوە، **القاموس المحيط** بووەتە ئامرازێکی بەنرخ و پێویست لە لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی، فیقهی و مێژووییدا و تا ئەمڕۆش وەک یەکێک لە گرنگترین سەرچاوەکان دەمێنێتەوە.

٢-٥" المفصل"ی زەمەخشەری: پایەیەک لە زانستی رێزماندا

کتێبی **المفصل**، کە لەلایەن زەمەخشەرییەوە (ئەبوالقاسم مەحمود کوڕی عومەر) لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا نووسراوە، بە بەردی بناغەی زانستی زمان و رێزمانی عەرەبی (نەحو) دادەنرێت. ئەم کارە فەرهەنگێکی وشەسازی نییە بە شێوەی باو، بەڵکو پوختەی ئەزموونە زمانەوانی و رێزمانییەکانی زەمەخشەرییە.

تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی ئەم کارە بریتین لە:

- **شیکاریی وردی رێزمانی: المفصل** بە شێوەیەکی سەرەکی سەرچاوەیەکی بنەڕەتییە بۆ یاساکانی رێزمانی عەرەبی، پێکهاتەی رستە، و سینتاکس. زەمەخشەری شیکردنەوەی ورد و ڕوونکردنەوەی تەواوی بۆ یاسا رێزمانییەکان پێشکەش کردووە.
- **ڕوونکردنەوەی فرەچەشن:** بۆ ڕوونکردنەوەی مانای وشەکان لە چوارچێوەی بەکارهێنانیاندا، شێوازی زمانەوانیی جۆراوجۆر و نموونەی لە ئەدەبیات و قورئانەوە بەکارهێناوە، کە تێگەیشتنی خوێنەر لەسەر بنەمایەکی رێزمانیی دروست قووڵتر دەکاتەوە.

المفصل کاریگەرییەکی پەروەردەیی گەورەی هەبووە. بۆ چەندین سەدە لە پەیمانگا و قوتابخانەکاندا بۆ فێرکردنی رێزمانی عەرەبی بە شێوازێکی سیستماتیک و ئاسان بەکارهێنراوە. ڕوونیی شیکردنەوەکان و سادەکردنەوەی چەمکە ئاڵۆزەکان وایکردووە ببێتە ئامرازێکی فێرکاریی کاریگەر.

٢-٦"تا ج العروس"ی زوبەیدی

تاج العروس، لەلایەن مورتەزا زوبەیدییەوە لە سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا نووسراوە و بە فەرهەنگێکی ناوازە لە مێژووی زمانی عەرەبیدا دادەنرێت. پاڵنەری سەرەکیی زوبەیدی پڕکردنەوەی ئەو کەلێنانە بوو کە لە فەرهەنگەکانی

پێش خۆیدا، وەک **لسان العرب** و **کتێبی عەین**، بەدی کردبوون.

پێکهاتەی ناوازەی ئەم فەرهەنگە لەوەدایە کە زوبەیدی دەقی ڕەسەنی فەرهەنگەکانی پێشووی وەک خۆی هێناوەتەوە و پاشان شیکردنەوە و لێکدانەوەی بەرفراوانی خۆی بۆ زیاد کردووە. ئەم شێوازە بەهایەکی زۆری بە کارەکەی بەخشیوە، چونکە خوێنەر دەتوانێت هەم دەقە ڕەسەنەکان ببینێت و هەمیش سوود لە تێبینی و ڕوونکردنەوەکانی زوبەیدی وەربگرێت.

تاج العروس ڕۆڵێکی سەرەکی لە پەرەسەندنی فەرهەنگە عەرەبییەکاندا گێڕا. میتۆدۆلۆژییەکەی لە ڕێکخستنی وشەکان و شیکردنەوە وردەکانی وایکرد ببێتە سەرچاوەیەکی ستاندارد کە کاریگەری لەسەر فەرهەنگنووسانی دوای خۆی هەبوو. ئەم فەرهەنگە بەهۆی شیکردنەوە وردەکانیەوە تێڕوانینێکی قووڵ و گشتگیر لەسەر وشەکان و چوارچێوەی بەکارهێنانیان پێشکەش دەکات.

٣ ـ دەرەنجام: کاریگەریی بەردەوامی فەرهەنگە عەرەبییەکان لەسەر زمان و کۆمەڵگا

ناتوانرێت نکۆڵی لەو کاریگەرییە قووڵە بکرێت کە فەرهەنگە بەناوبانگەکانی عەرەبی لەسەر میراتی ئەم زمانە جێیانهێشتووە. ئەم فەرهەنگانە سەرچاوەیەکی بنەڕەتی بوون و ماونەتەوە بۆ پاراستنی مێژوو و کولتووری زمانی عەرەبی. بەهۆیانەوە، نەوە نوێیەکان توانیویانە لە بنەچەی وشەکان و ماناکانیان تێبگەن و ئەو وشەسازییە بناسن کە ڕەنگ بوو بەپێی کات لەناو بچێت.

کاریگەرییە هەمەچەشن و بەردەوامەکانیان دەتوانرێت لەم خاڵانەدا کورت بکرێتەوە:

1. **پەروەردە و توێژینەوە:** وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ قوتابیان و توێژەران لە بوارەکانی زمان و ئەدەبدا کار دەکەن و یارمەتیی تێگەیشتنی قووڵ لە دەقە کلاسیک و هاوچەرخەکان دەدەن.
2. **ئیلهامبەخشیی داهێنەرانە:** شاعیران و نووسەران دەتوانن سوود لەم گەنجینە زمانەوانییە وەربگرن بۆ داهێنان و دەربڕینی جوانکارییەکانی زمان لە بنەچە دەوڵەمەندەکەیەوە.
3. **بەکارهێنانە هاوچەرخەکان:** کاریگەرییەکانیان درێژبووەتەوە بۆ بواری تەکنەلۆژیای مۆدێرن. ئەمڕۆ لە شیکردنەوەی دەق، وەرگێڕان، پەرەپێدانی نەرمەکاڵای فێرکاری، و پلاتفۆرمە دیجیتاڵییەکاندا بەکاردەهێنرێن.

لە کۆتاییدا، دەتوانین بڵێین کە فەرهەنگە عەرەبییەکان تەنها کۆمەڵێک کتێب نین کە لە کتێبخانەکاندا هەڵگیرابن، بەڵکو گەنجینەی کولتووری و زمانەوانین کە سنووری کاتیان بەزاندووە. ئەوان وەک چرایەک دەمێننەوە کە ڕێگای فێربوون و تێگەیشتن بۆ هەر کەسێک ڕووناک دەکەنەوە کە دەیەوێت جوانییەکانی زمانی عەرەبی بدۆزێتەوە.

سەرچاوە: bahethoarabia.com

شیکارییەک بۆ کتێبی "دلائل الإعجاز": تیۆریی "نەزم"ی جورجانی

1.0پێشەکییەک بۆ کتێبی "دلائل الإعجاز" و دانەرەکەی، عەبدولقاهیری جورجانی

کتێبی "دلائل الإعجاز"ی عەبدولقاهیری جورجانی بە کارێکی بنچینەیی دادەنرێت کە وەرچەرخانێکی لە ڕەوتی فیکری ڕەوانبێژی و ڕەخنەیی عەرەبیدا دروست کرد، و وەک دەقێکی دامەزرێنەر چەمکی ڕەوانبێژیی لە بنەڕەتدا داڕشتەوە. جورجانی لە ڕێگەی بەستنەوەی ڕەوانبێژی بە شێوەیەکی ئەندامی بە پێکهاتەی نەحوی (ڕێزمانی)، لێکۆڵینەوەی ئەم بوارەی لە تەنها وەسفکردنی شێوازە ڕەوانبێژییەکان و ڕازێنەرەوە وشەییەکانەوە گۆڕی بۆ زانستێکی میتۆدیی ورد کە گرنگی بە شیکردنەوەی میکانیزمەکانی بەرهەمهێنانی مانا دەدات. کتێبەکە، لە چوارچێوەی مشتومڕێکی فیکریی بەرفراواندا، تیۆرییەکی یەکگرتووی پێشکەش کرد کە سەلماندی نهێنیی موعجیزەی قورئان و جوانیی ڕەوانبێژی لە وشە تاکەکاندا نییە، بەڵکو لە "نەزم"دایە؛ واتە لە ئەندازیاریی پەیوەندییە واتایی و پێکهاتەییەکانی نێوان وشەکاندا.

1.1ناسنامەی دانەر و پێگەی زانستیی

دانەری ئەم بەرهەمە نەمرە، شێخی ئیمام ئەبو بەکر، عەبدولقاهیری کوڕی عەبدولڕەحمانی کوڕی محەممەدی جورجانیی نەحوییە، کە یەکێکە لە دیارترین زانایانی زمان و ڕەوانبێژی لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا. سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە کۆچی دوایی لە ساڵی ٤٧١ک یان ٤٧٤ک بووە. پێگە زانستییە بەرزەکەی وای لێکردبوو ببێتە پێشەوایەک کە لە زانستەکانی زمانی عەرەبیدا پشتی پێ ببەسترێت، و ئەم کتێبەی بە تاجی ڕەوتێکی فیکریی قووڵ و وەڵامێکی زانستییانە بۆ تێڕوانینە باوەکانی سەردەمی خۆی دادەنرێت.

1.2بەهای سەرەکیی کتێبی "دلائل الإعجاز"

بەها سەرەکییەکەی کتێبەکە لە دەوری پێشکەشکردنی بەڵگەیەکی زمانی و عەقڵانییە لەسەر سەرچاوەی موعجیزەیی قورئانی پیرۆز، ئەمەش لە چوارچێوەی مشتومڕێکی توندی نێوان "لایەنگرانی وشە" و "لایەنگرانی مانا"دا. جورجانی تیۆرییە شۆڕشگێڕییەکەی خۆی دەخاتە ڕوو بۆ ئەوەی ئەم دووانەیە تێپەڕێنێت و بیسەلمێنێت کە موعجیزەییەکە نە بۆ شیرینیی وشەیەکی تاک و نە بۆ شکۆمەندیی مانایەکی ڕووت دەگەڕێتەوە، بەڵکو تەنها و تەنها لە "نەزم (Nazm) "دایە. مەبەست لە نەزم ئەو پێکهاتە زمانییە ناوازەیەیە کە لە ڕێگەیەوە پەیوەندییەکی ورد لە نێوان ماناکانی وشەکاندا بەپێی پێویستییەکانی زانستی نەحو (ڕێزمان) پێک دێت. بەم پێشنیارە ڕەخنەییە قووڵە، جورجانی بناغەکانی زانستی ڕەوانبێژیی وەک زانستێک دانا کە لە لۆژیکی بنیاتنانی وتار و نهێنییەکانی پێکهاتەکەی دەکۆڵێتەوە.

1.3لێکۆڵینەوە و چاپی کتێبەکە

ئەم خوێندنەوە شیکارییە پشت بەو نوسخە زانستییە باوەڕپێکراوە دەبەستێت کە زانای پایەبەرز مەحمود محەمەد شاکر لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەی بۆ کردووە، ئەمەش بەهایەکی زانستیی تایبەتی پێ دەبەخشێت. ئەم چاپە لەلایەن چاپخانەی "المەدنی" لە قاهیرە و "دار المەدنی" لە جەددە دەرچووە، و بە سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ توێژەران و خوێندکارانی پسپۆڕ دادەنرێت.

تێگەیشتن لەم ڕەهەندانە ڕێگە خۆش دەکات بۆ چوونە ناو قووڵایی تیۆریی "نەزم"ەوە، کە وەرچەرخانێکی یەکلاکەرەوەی لە مێژووی ڕەوانبێژیی عەرەبیدا پێک هێنا.

2.0جەوهەری تیۆرییەکە: چەمکی "نەزم" وەک بنچینەی ڕەوانبێژی

چەمکی "نەزم" بەردی بناغەی تیۆرییەکەی عەبدولقاهیری جورجانی پێک دەهێنێت، و پچڕانێکی مەعریفی لەگەڵ ئەو تێڕوانینە ڕەوانبێژییانەی پێش خۆی هەبوون نیشان دەدات.

لە بەرامبەر ئەو مشتومڕەی کە لەسەر ئەوە بوو کام لە "وشە" یان "مانا" پێشترە، جورجانی چەمکێکی سێیەمی پێشکەش کرد کە هەردووکیان تێدەپەڕێنێت، ئەویش "نەزم"ە. ئەو جەختی لەوە کردەوە کە بەهای جوانی و واتایی لە هیچ کامێکیانەوە بە جیا سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو لە شێوازی چنینی پەیوەندییەکانی نێوانیان لە پێکهاتەیەکی گشتیدا دروست دەبێت. جورجانی پێناسەی ڕەوانبێژیی لە ڕێگەی بەستنەوەی بە شێوەیەکی ئەندامی بە پێکهاتەی قسەوە داڕشتەوە، و بەمەش بناغەی بۆ زانستێکی نوێ دانا.

2.1پێناسەی "نەزم" لای جورجانی

جورجانی "نەزم" بە وردییەکی زۆرەوە پێناسە دەکات، کە تەنها ڕیزکردنی وشەکان نییە، بەڵکو پرۆسەیەکی فیکریی ئاگایانەیە کە بریتییە لە "توخي معاني النحو فيما بين الكلم" (بەدواداچوونی ماناکانی نەحو لە نێوان وشەکاندا). نەزم لای ئەو بریتییە لە بنیاتنانی قسە لە ڕێگەی دروستکردنی پەیوەندیی واتایی و نەحوی لە نێوان بەشەکانیدا، بە جۆرێک کە هەر وشەیەک ئەرکی خۆی لە ڕێگەی شوێن و پەیوەندییەکەی بەوانی ترەوە جێبەجێ دەکات. ئەم پێناسەیە بە دەربڕینێکی گشتگیر دادەڕێژێت کاتێک جەخت دەکاتەوە کە نەزم هیچ شتێک نییە جگە لە "تعليق الكلم عضها ببعض، وجعل بعضها بسبب ٍ من بعض" (پەیوەستکردنی وشەکان بە یەکترەوە، و کردنە هۆکاری هەندێکیان بۆ هەندێکی تر). هەروەها دەڵێت کە ئەم پەیوەندی و بەستنەوانە "ماناکان و حوکمەکانی نەحون". بەم شێوەیە، "نەزم" دەبێتە هونەری داڕشتنی ماناکان لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییە نەحوییانەی کە حوکمی بەشەکانی ڕستە دەکەن، و ئەمەش دەقێکی پێکەوەبەستراو و کاریگەر دروست دەکات.

2.2تێپەڕاندنی وشەی تاک بۆ پەیوەندییەکانی نێو ڕستە

یەکێک لە گرنگترین دەستکەوتە فیکرییەکانی جورجانی بریتییە لە پووچەڵکردنەوەی یەکلاکەرەوەی ئەو تێڕوانینە باوەی کە پێی وابوو ڕەوانبێژی لەوانەیە لە "وشە"ی تاکدا بێت، واتە لە شیرینی یان ئاوازە دەنگییەکەیدا بەبێ ڕەچاوکردنی چوارچێوەکەی. جورجانی هێرشێکی ڕەخنەیی توندی کردە سەر ئەم ئاراستە جوانیناسانە ڕووکەشییە، و جەختی لەوە کردەوە کە وشە لە خودی خۆیدا هیچ بەهایەکی ڕەوانبێژی یان جوانی نییە، بەڵکو بەهاکەی تەنها لە ڕێگەی شوێنە ئەرکییەکەی و پەیوەندییە واتاییەکانی ناو پێکهاتەکەوە وەردەگرێت. وەک ڕوونی دەکاتەوە، ڕەوانبێژی لە تاکە وشەکاندا دەرناکەوێت، بەڵکو لە شێوازی ڕێکخستن و پێکەوەنانیاندا دەردەکەوێت. بەم شیکردنەوەیە، جورجانی ئاراستەی تەواوی گفتوگۆی ڕەوانبێژیی گۆڕی و گرنگییەکەی لە جوانییەکانی دەنگی تاکەوە گواستەوە بۆ بلیمەتیی بنیاتنانی گشتی.

دوای ئەوەی جورجانی سەلماندی کە ڕەوانبێژی لە پێکهاتەدایە، پێویست بوو تیۆرییەکەی بە ناچاری بەرەو زانستی نەحو (ڕێزمان) بڕوات، نەک وەک کۆمەڵێک یاسای ڕاستکەرەوە، بەڵکو وەک بزوێنەری ڕاستەقینەی ئەو پێکهاتەیە و سەرچاوەی توانستە واتاییە بێسنوورەکانی. چونکە بەبێ کۆنترۆڵکردنی توانا و وزەکانی نەحو، "نەزم" تەنها وەک بیرۆکەیەکی تیۆریی مەحاڵ دەمێنێتەوە.

3.0ڕۆڵی نەحو (ڕێزمان) لە داڕشتنی مانا و ڕەوانبێژیدا

عەبدولقاهیری جورجانی زانستی نەحو لەوەوە دەگوازێتەوە کە تەنها ئامرازێک بێت بۆ دڵنیابوون لە دروستیی قسە و پاراستنی لە هەڵە، بۆ ئەوەی بە چوارچێوە لۆژیکییە زیندووەکەی دابنێت کە ماناکان لە ڕێگەیەوە پێک دێن و کاریگەرییە ڕەوانبێژییەکان پێی دێنە دی. لە فیکری جورجانیدا، نەحو کۆمەڵێک یاسای وشک و بێگیان نییە، بەڵکو "لۆژیکی ماناکان"ە و تاکە ڕێگەیە کە ڕێگە بە قسەکەر دەدات بیرۆکەکانی بە وردی دابڕێژێت، و ڕێگە بە گوێگر دەدات بە شێوەیەکی دروست لێیان تێبگات.

3.1نەحو وەک لۆژیکی ماناکان

جورجانی پێی وایە کە پەیوەندیی نێوان نەحو و مانا پەیوەندییەکی دامەزرێنەرە؛ هەڵبژاردنە نەحوییەکان لە جەوهەردا هەڵبژاردنی واتایین. کاتێک قسەکەر وشەیەک هەڵدەبژێرێت بیکاتە بکەر، یان بەرکار، یان حاڵ، ئەوا تەنها یاسایەکی نەحوی ڕووت جێبەجێ ناکات، بەڵکو سروشتی پەیوەندییەکانی نێوان توخمەکانی ئەو بیرۆکەیە دیاری دەکات کە دەیەوێت دەریببڕێت. "ماناکانی نەحو" ئەو پەیوەندییە لۆژیکییانەن کە قسەکەر لە نێوان بەشەکانی قسەکەیدا دروستیان دەکات بۆ گەیاندنی پەیامەکەی، و "نەزم"یش بریتی نییە لە هیچی تر جگە لە بەدیهێنانی ئەم مانایانە لە پێکهاتەیەکی زمانیی پێکەوەبەستراودا.

3.2کاریگەریی پێکهاتە سینتاکسییەکان لەسەر واتا

جورجانی لە کتێبی "دلائل الإعجاز"دا نیشانی دەدات کە چۆن پێکهاتە نەحوییە جیاوازەکان بەشداری دەکەن لە دروستکردنی کاریگەریی ڕەوانبێژیی وردا، و لە تەنها دیاردەی پێکهاتەییەوە دەیانگۆڕێت بۆ ئامرازی هونەریی دەوڵەمەند بە واتا. لە دیارترین ئەم پێکهاتانە:

- **پێشخستن و دواخستن :(Taqdīm wa Ta'khīr)** جورجانی ڕوونی دەکاتەوە کە گۆڕینی ڕیزبەندیی ئاسایی بەشەکانی ڕستە کردارێکی هەڕەمەکی نییە، بەڵکو ئامرازێکی شێوازیی بەهێزە کە بۆ مەبەستی ڕەوانبێژیی دیاریکراو وەک گرنگیدان یان تایبەتکردن (تخصیص) بەکاردەهێنرێت. جیاوازیی نێوان وتەی "نعبد إياكَ" (تۆ دەپەرستین) و وتەی خودای گەورە "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" (هەر تۆ دەپەرستین) لەوەدایە کە پێشخستنی بەرکار "إياكَ" مانای سنووردارکردن و کورتکردنەوە دەگەیەنێت، واتە: تەنها تۆ دەپەرستین و غەیری تۆ ناپەرستین، کە ئەمەش مانایەکی وردە و بە ڕیزبەندییە ئەسڵییەکە نایەتە دی.
- **لابردن :(Ḥadhf / Omission)** جورجانی لابردن وەک بەڵگەیەک لەسەر کورتکردنەوە (ایجاز) و ڕەوانبێژی شیدەکاتەوە. لابردنی وشەیەک دەکرێت قسەکە ڕەوانتر و چڕتر بکاتەوە، چونکە پشت بە زیرەکیی وەرگر دەبەستێت لە مەزندەکردنی بەشە لابراوەکە. بۆ نموونە، ئەگەر لە چوارچێوەی بەخشینێکی ناسراودا بڵێیت "أَعطيتُ زيداً" (بەخشییمە زەید)، ئەوا لابردنی بەرکاری دووەم (دیارییەکە) لەوانەیە ڕەوانتر بێت لە باسکردنی، چونکە ئاماژە بە گەورەیی یان ناوبانگی بەخشینەکە دەکات بە ڕادەیەک کە پێویستی بە ڕوونکردنەوە نییە.
- **جیاکردنەوە و گەیاندن :(Faṣl wa Waṣl)** جورجانی باسی جیاکردنەوەی نێوان ڕستەکان و گەیاندنیان (بە بەکارهێنانی پیتەکانی لکاندن) دەکات وەک ئامرازی سەرەکی بۆ ڕێکخستنی وتار و ئاراستەکردنی تێگەیشتنی وەرگر. گەیاندن بیرۆکە هاوچەشنەکان پێکەوە دەبەستێتەوە بۆ دروستکردنی یەکەیەکی یەکگرتوو، لە کاتێکدا جیاکردنەوە دێت بۆ جەختکردنەوە لەسەر سەربەخۆیی بیرۆکەیەک یان بۆ دروستکردنی جیاوازییەکی واتایی مەبەستدار، کە ئەمەش گوێگر لە ڕێگەی پێکهاتە لۆژیکییەکەی دەقەکەوە ڕێنمایی دەکات.

بەم شیکردنەوە قووڵە، جورجانی دەیسەلمێنێت کە ڕەوانبێژی ڕازاندنەوە نییە کە زیاد بکرێت بۆ قسە، بەڵکو بەرهەمێکی سروشتیی کۆنترۆڵکردنی ئاگایانەی ئامرازەکانی نەحوە و توانای ڕەسەنیەتی لەسەر شێوەپێدانی مانا.

4.0شیکردنەوەی شێوازە ڕەوانبێژییەکان لە فیکری جورجانیدا

لە تێڕوانینی عەبدولقاهیری جورجانیدا، شێوازە ڕەوانبێژییەکانی وەک مەجاز و خواستن (ئیستیعارە) بە تەنها خشڵ و ڕازاندنەوەی وشەیی دەرەکی دانانرێن کە بۆ جوانکاری زیاد بکرێن بۆ دەق، بەڵکو لە خودی ناوکی پرۆسەی بنیاتنانی مانادان و بەشێکی دانەبڕاون لە "نەزم". ئەمانە لە منداڵدانی پێکهاتە سینتاکسییەکەوە سەرچاوە دەگرن و لە کاریگەرییاندا پشت بەو پەیوەندییە وردانە دەبەستن کە "نەزم" لە نێوان ماناکاندا دروستیان دەکات، ئەمەش وایان لێدەکات ببنە ئامرازی فیکری نەک تەنها دیاردەی شێوازیی ڕووکەش.

4.1خواستن (ئیستیعارە) و مەجاز (Metaphor and Figurative Language)

جورجانی خواستن (ئیستیعارە) وەک پرۆسەیەکی عەقڵیی ئاڵۆز شیدەکاتەوە. ڕەوانبێژیی وتەی "رأيتُ أسداً" (شێرێکم بینی) کاتێک مەبەستمان پیاوێکی ئازایە، لە تەنها گۆڕینی وشەیەک بە وشەیەکی ترەوە سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو لەو بانگەشە (الإدعاء)ەوە دێت کە "نەزم" دروستی دەکات کە ئەم پیاوە سیفەتی شێری (ئازایەتی) تێدا بەدی هاتووە و بووەتە خودی ئەو. ئەم پرۆسە فیکرییە کە وەرگر ناچار دەکات واقیعێکی نوێ ببینێت، تەنها لەناو پێکهاتەیەکی نەحویدا دەتوانێت دابمەزرێت کە ڕێگە بەم گواستنەوە واتاییە بدات. کەواتە، خواستن لای جورجانی ڕازاندنەوەی وشەیی نییە، بەڵکو بەڵگەیە لەسەر توانای "نەزم" بۆ دروستکردنی ڕاستییە مەجازییەکان کە مانای حەرفی تێدەپەڕێنن.

4.2شوبهاندن (تەشبیە) و کینایە (Simile and Metonymy)

جورجانی لە نێوان شێوازە جیاوازەکانی دەربڕینی ناڕاستەوخۆدا جیاوازی دەکات. شوباندن (تەشبیە)، هەرچەندە بە ئاشکرا بوونی پەیوەندیی لێکچوون دەردەبڕێت، بەڵام ڕەوانبێژییەکەی لەو لایەنەی لێکچوونەدایە کە پێکهاتەکە دەریدەخات و لە توانای ڕوونکردنەوەیدایە. بەڵام کینایە، وەک وتەی "فلان کثیر الرماد" (فڵان کەس خۆڵەمێشی زۆرە) بۆ ئاماژەدان بە بەخشندەیی، ڕەوانبێژییەکەی لە توانای سەلماندنی مانادایە لە ڕێگەی بەڵگەکەیەوە، کە ئەمەش شێوازێکە پشت بە گواستنەوەی زەین لە مانای باسکراوەوە بۆ مانای مەبەست دەبەستێت. لە هەردوو حاڵەتەکەدا، شێوازی ڕەوانبێژی تەنها هەڵبژاردنی وشە نییە، بەڵکو پێکهاتەیەکی داڕێژراوی یەکگرتووە کە وەرگر بەرەو تێگەیشتنی مانای شاراوە بە هەوڵێکی عەقڵیی چێژبەخش ڕێنمایی دەکات.

ئەم تێگەیشتنە قووڵە بۆ شێوازە ڕەوانبێژییەکان بە شێوەیەکی پتەو بە پێکهاتەی زمان و لۆژیکە ناوەکییەکەیەوە دەیانبەستێتەوە، و ئەمەش ڕێگە خۆش دەکات بۆ تێگەیشتن لە جێبەجێکردنی ئەم تیۆرییە لەسەر بەرزترین نموونەکانی زمانی: شیعر و قورئان.

5.0جێبەجێکردنەکانی تیۆرییەکە: شایەتی شیعر و موعجیزەی قورئان

تیۆریی "نەزم" کە عەبدولقاهیری جورجانی دایڕشت، تەنها تیۆریزەکردنێکی فەلسەفیی ڕووت نەبوو، بەڵکو چوارچێوەیەکی شیکاریی پتەو بوو کە ئامانجی لێکدانەوەی دیاردە ئەدەبییەکان و پێشکەشکردنی پێوەرێکی زانستی بوو بۆ هەڵسەنگاندنی دەقەکان. بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، جورجانی شیعری کۆنی عەرەبیی کردە مەیدانی جێبەجێکردنە شیکارییەکانی، و وەک "شایەت" بۆ سەلماندنی دروستیی تیۆرییەکەی بەکاری هێنا، وەک ئامادەکارییەک بۆ گەیشتن بە ئامانجە گەورەکەی: **سەلماندنی موعجیزەیی قورئان لە ڕوانگەیەکی زمانیی پێکهاتەییەوە**.

5.1شیعر وەک دیوانی عەرەب و مەیدانی شیکاری

کتێبی "دلائل الإعجاز" پڕە لە نموونەی شیعریی سەردەمی پێش ئیسلام و سەرەتای ئیسلام، ئەمەش لەبەر هۆکارێکی میتۆدیی قووڵ. شیعری عەرەبی نوێنەرایەتی "دیوانی عەرەب" و بەرزترین نموونەی ڕەوانبێژی دەکرد کە زمانەوانان کۆک بوون لەسەری. لە ڕێگەی شیکردنەوەی ئەم قەسیدە و دێڕە شیعرییانەوە، جورجانی توانی بە شێوەیەکی کرداری ڕوونی بکاتەوە کە چۆن شوێنەکانی جوانی و کاریگەری لە شیعرەکاندا ناگەڕێتەوە بۆ وشە تاکەکانیان، بەڵکو بۆ شێوازی ڕێکخستنە ناوازەکەیان. ئەو ئەم کەلەپوورە شیعرییەی وەک کێڵگەیەکی تاقیکاری بەکارهێنا بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە چۆن پێشخستن و دواخستن، لابردن، و خواستن (ئیستیعارە) هێزی خۆیان لە شوێنەکەیان لە پێکهاتەی گشتیی قسەکەدا وەردەگرن.

" 5.2دلائل الإعجاز" وەک بەڵگەیەک لەسەر موعجیزەیی قورئان

ئامانجی کۆتایی کتێبەکە، وەک لە ناونیشانەکەیەوە دیارە، بریتییە لە دەرخستنی "بەڵگەکانی موعجیزەیی" (دلائل الإعجاز) لە قورئانی پیرۆزدا. دوای ئەوەی جورجانی بناغەکانی تیۆرییەکەی دانا و کاراییەکەی لە ڕێگەی شایەتی شیعرییەوە سەلماند، دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە موعجیزەیی قورئان لە پلەی یەکەمدا موعجیزەیی "نەزم"ە. قورئان، لە ڕوانگەی ئەودا، لە بنیاتنانی ڕستەکانی و چنینی ئایەتەکانی و ڕێکخستنی ماناکانیدا گەیشتووەتە ئاستێکی وا لە پتەوی و جوانی و کاریگەری کە مرۆڤ ناتوانێت لاسیی بکاتەوە. موعجیزەییەکەی لە دیاردەیەکی ڕەوانبێژیی دابڕاو یان بریسکەیەکی شێوازیی کاتیدا نییە، بەڵکو لە باڵادەستیی ڕەهای سیستەمە زمانییە گشتییەکەیدایە، کە تێیدا پێکهاتە نەحوییەکان لەگەڵ ماناکاندا کارلێک دەکەن بۆ بەرهەمهێنانی وتارێکی ناوازە لە چڕیی واتایی و هێزی ڕەوانبێژیدا، بە جۆرێک کە توانای ڕەوانبێژترینی ڕەوانبێژان تێدەپەڕێنێت.

6.0کۆتایی: کاریگەریی نەمری تیۆریی "نەزم"

لە کۆتاییی ئەم خوێندنەوەیەدا، دەردەکەوێت کە کتێبی "دلائل الإعجاز" تەنها کتێبێک نییە لە بواری ڕەوانبێژیدا، بەڵکو شۆڕشێکی فیکری و میتۆدییە لە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبدا. عەبدولقاهیری جورجانی، لە ڕێگەی تیۆرییە سەرەکییەکەی لە "نەزم"دا، سەرکەوتوو بوو لە

ئاراستەکردنەوەی وانەی ڕەوانبێژی لە گرنگیدان بە وردەکارییەکان و وشە تاکەکانەوە بۆ تەرکیزکردن لەسەر پێکهاتەی گشتیی قسە و چۆنیەتیی کارلێکی بەشەکانی بۆ بەرهەمهێنانی مانا و بەدەستهێنانی کاریگەریی جوانی.

کاریگەرییە نەمرەکەی ئەم کتێبە لەوەدایە کە بناغە فیکرییەکانی بۆ ئەوە دانا کە دەکرێت بە "زانستی دەق" یان "شیکاریی وتار" لە کەلەپووری عەرەبی-ئیسلامیدا دابنرێت، چونکە شێوازی بە نەحوەوە و شێوەی بە ناوەڕۆکەوە لە یەکەیەکی ئەندامیی دانەبڕاودا بەستەوە. تیۆرییەکەی گۆڕانکارییەکی جۆریی لە ڕەخنەی ئەدەبیدا دروست کرد، و لە ڕەخنەی کاریگەریی زەوقییەوە گۆڕی بۆ شیکاریی میتۆدی کە لەسەر تێگەیشتنێکی قووڵ لە نهێنییەکانی پێکهاتەی زمانی دامەزراوە. بەم شێوەیە، "دلائل الإعجاز" وەک کارێکی دامەزرێنەر دەمێنێتەوە کە دەستبەرداری نابێت، نەک تەنها بۆ ڕەخنەگرانی ئەدەب و زانایانی ڕەوانبێژی، بەڵکو بۆ زمانەوانان و تەفسیرکاران و فەیلەسوفانی زمانیش کە هەوڵ دەدەن لە جەوهەری داهێنانی ڕەوانبێژی لە زمانی عەرەبیدا تێبگەن.

چیرۆکی سفر لە نەبوونەوە بۆ بەردی بناغەی شارستانییەت

پێشەکیی

ئەم کورتەیە چیرۆکی سفر دەگێڕێتەوە، نەک تەنها وەک ژمارەیەک، بەڵکو وەک چەمکێکی شۆڕشگێڕانە کە ڕەوتی مێژووی مرۆڤایەتی گۆڕی. گەشتەکە لە نەبوونی پێویستییەوە بۆی لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا دەست پێدەکات، پاشان دەرکەوتنی وەک هێمایەکی جێگرەوە بۆ دیاریکردنی خانە بەتاڵەکان لای بابلییەکان و مایاکان، تا دەگاتە ڕەتکردنەوەی لە ڕووی فەلسەفی و ئایینییەوە لەلایەن یۆنانییەکان و کەنیسەی ئەورووپی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە بە بیرۆکەیەکی مەترسیدار و پەیوەست بە بێباوەڕییان دادەنا.

هیندستان خاڵی وەرچەرخانی یەکلاکەرەوە بوو، کاتێک زانا براهماگوپتا لە سەدەی حەوتەمدا یەکەم کۆمەڵە یاسای بیرکارییانەی تۆمار کرد کە مامەڵەیان لەگەڵ سفردا دەکرد وەک ژمارەیەکی ڕاستەقینە کە خاوەنی تایبەتمەندی دیاریکراوە. دواتر، زانای موسڵمان محەمەد کوڕی موسای خوارزمی ئەم چەمکەی لە بەغداد وەرگرت و کردی بە بەردی بناغەی دامەزراندنی زانستی جەبر، کە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی لەسەر ئاستی جیهان و هەڵگیرسانی شۆڕشێکی زانستی و تەکنەلۆژی.

هەروەها ئەم کورتەیە هۆکاری قەدەغەکردنی دابەشکردن بەسەر سفردا لە بیرکاریدا ڕوون دەکاتەوە، و نیشانی دەدات کە چۆن ئەم کارە دەبێتە هۆی ناکۆکی لۆژیکی کە وا دەکات ئەنجامەکەی "پێناسە نەکراو" بێت. ئەمەش بە شێوەیەکی کرداری لە ڕووداوی کەشتییە جەنگییەکەی ئەمریکا "یو ئێس ئێس یۆرکتاون" لە ساڵی ١٩٩٧دا دەرکەوت، کاتێک هەڵەیەکی پرۆگرامی کە دابەشکردن بەسەر سفری تێدا بوو، بووە هۆی لەکارکەوتنی تەواوەتی سیستەمەکانی. لە جەوهەردا، چیرۆکی سفر بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە چۆن چەمکێک کە لەوانەیە سادە یان تەنانەت قەدەغەکراو دەربکەوێت، دەتوانێت ببێتە بنەمایەکی بنەڕەتی بۆ هەموو شتێک لە جیهانی هاوچەرخماندا.

١ ،پارادۆکسی سفر: لە شاراوەییەوە بۆ هێزی وێرانکەر

سفر نوێنەرایەتی پارادۆکسێکی ناوازە دەکات؛ ژمارەیەکە کە گوزارشت لە "هیچ شتێک" دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا توانای لەناوبردنی هەموو شتێکی هەیە. هەرچەندە زیادکردن یان کەمکردنەوەی لە هەر ژمارەیەک بەهای ژمارەکە ناگۆڕێت، بەڵام دابەشکردن بەسەریدا بە یەکێک لە قەدەغەکراوە هەرە مەترسیدارەکانی بیرکاری دادەنرێت و دەرەنجامی کارەساتباری لە جیهانی ڕاستەقینەدا هەیە.

کەیسی توێژینەوە: ڕووداوی کەشتییە جەنگییەکەی یو ئێس ئێس یۆرکتاون (١٩٩٧)

- **ڕووداوەکە**: یەکێک لە گەورەترین کەشتییە جەنگییەکانی ئەمریکا، "یو ئێس ئێس یۆرکتاون"، بۆ ماوەی نزیکەی سێ کاتژمێر بە تەواوەتی لەکارکەوت.
- **هۆکار**: یەکێک لە پرۆگرامسازەکانی سەر کەشتییەکە تێبینی هەڵەیەکی لە خوێندنەوەی ڤاڵڤێکی سوتەمەنیدا کرد. لە کاتی هەوڵدان بۆ چاککردنی ئەوەی کە بە هەڵەیەکی ئەلیکترۆنی سادەی دادەنا، بەهایەکی بەتاڵی (سفر) لە یەکێک لە دێڕەکانی بنکەی داتای سیستەمەکەدا نووسی.
- **ئەنجام**: هەر کە داخڵکردنەکە پشتڕاست کرایەوە، هەموو سیستەمەکانی کەشتییەکە یەک لە دوای

یەک دارمان. ئەو هەڵەیەی پرۆگرامسازەکە کردی بووە هۆی کردارێکی دابەشکردن بەسەر سفردا لەناو سیستەمەکەدا، کە بووە هۆی ئیفلیجبوونی تەواوەتی کەشتییەک کە کێشی زیاتر لە ١٠,٠٠٠ تەن بوو.

- **گرنگییەکەی**: ئەم ڕووداوە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە چۆن یەک هەڵەی بیرکاری، کە دابەشکردنە بەسەر سفردا، دەتوانێت کاریگەرییەکی کارەساتبار و وێرانکەری لەسەر سیستەمە تەکنەلۆژییە ئاڵۆزەکان هەبێت.

ئەم هێزە شاراوەیەی سفر وا دەکات بیر لەو سەردەمە بکەینەوە کە جیهان بەبێ بوونی ئەم چەمکە ژیاوە.

٢. سەرەتای ژمارەکان: جیهانێکی بێ سفر

یەکەم پاڵنەری مرۆڤ بۆ داهێنانی سیستەمێکی ژماردن، مانەوە بوو. پێش داهێنانی نووسین یان دۆزینەوەی کشتوکاڵ، پێویستییەکی زۆر هەبوو بۆ ژماردنی موڵک و ماڵ و مەترسییەکان.

- **پێویستی بۆ مانەوە**: مرۆڤی سەرەتایی پێویستی بە ژماردنی شتەکانی وەک ژمارەی مەڕەکان، ئەندامانی خێزان، ئەو میوانەی کۆی دەکردنەوە، یان ژمارەی ئەو گورگانەی کە لەوانە بوو هێرشی بکەنە سەر، هەبوو.
- **سیستەمە سەرەتاییەکانی ژماردن**:
  - o کۆنترین بەڵگەی شوێنەواری لەسەر بەکارهێنانی سیستەمێکی ژماردن دەگەڕێتەوە بۆ زیاتر لە ٥٠,٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر، کە بریتییە لە پارچە ئێسکێک کە هێڵی لەسەر هەڵکۆڵراوە.
  - o ژماردن لە سەرەتادا تەنها لە جیاکردنەوەی دوو شتدا کورت بووەوە: "یەک" و "زیاتر لە یەک."
  - o لەگەڵ پەرەسەندنی زماندا، جیاکارییەکە پەرەی سەند و "یەک"، "دوو"، و "زۆر"ی گرتەوە.
- **پەرەسەندنی سیستەمەکانی ژماردنی بەکۆمەڵ**:
  - o لەگەڵ گەشەکردنی کۆمەڵگاکاندا، پێویستی بۆ نوێنەرایەتیکردنی ژمارەی گەورەتر بە شێوەیەکی کاراتر دەرکەوت. لەبری هەڵکۆڵینی سەد هێڵ بۆ نوێنەرایەتیکردنی سەد مەڕ، مرۆڤ دەستی کرد بە دروستکردنی کۆمەڵە و دانانی هێما بۆیان.
  - o سیستەمی ژماردنی جۆراوجۆر دەرکەوتن وەک سیستەمی دووانی (بنەمای ٢)، سیستەمی بیستی، و سیستەمی شەستی (لای سۆمەری و بابلییەکان)
  - o جیهان لە کۆتاییدا لەسەر سیستەمی دەیی (بنەمای ١٠) جێگیر بوو، کە ئەمڕۆ بەکاریدەهێنین، بەهۆی سادەیی و پەیوەندییەکەی بە ژمارەی پەنجەکانی هەردوو دەستەوە.
- **نەبوونی پێویستی بۆ سفر**: هەموو ئەم سیستەمانە بۆ ژماردنی شتەکان داڕێژرابوون کە بە شێوەیەکی فیزیایی بوونیان هەبوو. هیچ پێویستییەکی کرداری یان فەلسەفی نەبوو بۆ داهێنانی ژمارەیەک کە گوزارشت لە "نەبوون" یان "بۆشایی" بکات.

ئەم نەبوونی پێویستییە بەردەوام بوو تا کێشەیەکی کرداریی نوێ سەریهەڵدا کە بووە هۆی داهێنانی سفر وەک هێمایەکی جێگرەوە.

٣. لەدایکبوونی هێمای جێگرەوە: یەکەم دەرکەوتنی سفر

پێویستی بۆ سفر وەک چەمکێکی کرداری سەریهەڵدا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی دیاریکردنی خانەکان لە سیستەمە

ژمارەییەکاندا، نەک وەک ژمارەیەک کە بەهای سەربەخۆی هەبێت.

- **کێشە بابلییەکە:** بازرگانەکان لە بابل تووشی کێشە بوون لە تۆمارکردنی قەرزەکاندا. بۆ نموونە، چۆن دەکرا جیاوازی بکرێت لەنێوان ژمارە ١٠٧ و ژمارە ١٧ لە کاتی نووسیندا؟ ئەو بۆشاییەی لەنێوان "١" و "٧"دا بوو بەس نەبوو بۆ دیاریکردنی بەها وردەکە.
- **چارەسەرە سۆمەری-بابلییەکە:** سۆمەرییەکان، و دوای ئەوانیش بابلییەکان، چارەسەرێکیان داهێنا لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێمایەکی سادەوە (خەتێک) بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی نێوان ژمارەکان. ئەم هێمایە وەک "دیاریکەری شوێن" (placeholder) کاری دەکرد و ئاماژەی بە بوونی خانەیەکی بەتاڵ دەکرد کە دەبوو لەبەرچاو بگیرێت.
- **پەرەسەندنی چەمکەکە لای مایا:** بە شێوەیەکی سەربەخۆ، گەلی مایا گەیشتنە چەمکی سفر وەک هێمایەک بۆ دیاریکردنی بۆشایی نێوان ژمارەکان. بەڵام ئەوان بەکارهێنانێکی ناوازەیان زیاد کرد، کاتێک سفریان کردە خاڵی دەستپێک لە سیستەمی ڕۆژژمێرەکەیاندا؛ یەکەم ڕۆژی مانگ "ڕۆژی سفر" بوو، و یەکەم مانگی ساڵ "مانگی سفر" بوو.

لەکاتێکدا ئەم قبوڵکردنە کردارییە ڕێگەی خۆش کرد، چەمکی سفر ڕووبەڕووی دژایەتییەکی فەلسەفی توند بووەوە.

٤. ڕەتکردنەوە و قەدەغەکردن: دژایەتیکردنی بیری سفر

سەرەڕای گرنگییە کردارییەکەی، چەمکی سفر ڕووبەڕووی دژایەتییەکی توند بووەوە لەلایەن شارستانییەتە کاریگەرەکانەوە، دیارترینیان شارستانییەتی یۆنانی بوو، کە ئەوروپا بیرۆکەکانی لێ وەرگرتن.

- **ڕوانگەی یۆنانی:**
  - فەلسەفە و بیرکاری یۆنانی لەسەر ئەندازە بنیات نرابوون، کە دەبوو ژمارەکان توانای پێوانەکردن و نوێنەرایەتیکردنی ئەندازەییان هەبێت.
  - ئەوان سفریان بە چەمکێکی نالۆژیکی دادەنا چونکە نوێنەرایەتی "هیچ شتێک"ی دەکرد، کە بوونەوەرێکە ناتوانرێت بپێورێت یان بە شێوەی ئەندازەیی دەرببڕدرێت. لای ئەوان، "هەر شتێک نەتوانین بە شێوەی ئەندازەیی دەریببڕین، ئەوا پووچەڵە".
- **هەڵوێستی کەنیسە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا:**
  - کەنیسەی ئەوروپی بیری یۆنانی وەرگرت و سفری لەبەر هۆکاری ئایینی و فەلسەفی قووڵ ڕەتکردەوە.
  - سفر ئاماژەیەکی مەترسیداری هەڵگرتبوو کە بریتی بوو لەوەی جیهان دەتوانێت لە "نەبوون" یان "بۆشایی"ەوە دروست بێت بەبێ دەستێوەردانی خودایی، ئەمەش دژی بیروباوەڕی مەسیحی بوو کە باوەڕی بە جیهانێکی ڕێکخراو هەبوو کە سەرەتا و کۆتاییەکی دیاریکراوی هەیە.
  - لە ئەنجامدا، هێرش کرایە سەر بیرۆکەی سفر و بە "بنەچەی شەیتانی" وەسف کرا و بە بێباوەڕییەوە گرێدرا، و چارەنووسی هەر کەسێک کە هەوڵی بڵاوکردنەوەی بدایە سزا بوو.

لەکاتێکدا ئەوروپا بیری سفری کپ دەکرد، لە هیندستان باوەشی بۆ کرابووەوە و پەرەی پێدەدرا.

٥. شۆڕشی هیندی: سفر وەک ژمارە

لەکاتێکدا ئەوروپا بیری سفری سەرکوت دەکرد، هیندستان باوەشی بۆ دەکردەوە و پەرەی پێدەدا بۆ ئاستێکی تەواو نوێ.

- **پەسەندکردنی کولتووری**: هیندییەکان بیری بۆشاییان وەک توخمێکی سروشتی لە گەردووندا قبوڵ کردبوو، تەنانەت ناویان نابوو "شونیا" (Shunya).

- **بەشداریی براهماگوپتا (سەدەی حەوتەم)**

    - o زانای بیرکاری و فەلەکناسی هیندی براهماگوپتا بە کەسایەتییەکی سەرەکی لە مێژووی سفردا دادەنرێت.
    - o لە کتێبەکەیدا "بیروباوەڕی ڕاستی براهما"، تەحەدای تێڕوانینی تەقلیدی بۆ ژمارەکانی کرد و دەستی کرد بە مامەڵەکردن لەگەڵ سفردا وەک ژمارەیەکی کاریگەر لە کردارە ژمێرياریيەکاندا.
    - o یەکەم کەس بوو کە کۆمەڵە یاسایەکی بیرکاری یەکگرتووی دانا بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ سفردا وەک ژمارەیەکی ڕاستەقینە، نەک تەنها وەک هێمایەکی جێگرەوە.

یاسای بیرکاری	شێواز
ژمارە کۆی سفر	ژمارە + ٠ = ژمارە
ژمارە لێدەری سفر	ژمارە - ٠ = ژمارە
ژمارە لێدەری خۆی	ژمارە - ژمارە = ٠
ژمارە جاران سفر	ژمارە X ٠ = ٠

دامەزراندنی فەرمیی سفر وەک ژمارەیەک لە هیندستان، زەمینەی بۆ گەشتەکەی بۆ باقی جیهان خۆش کرد، گەشتێک کە لە ڕێگەی جیهانی ئیسلامییەوە ئاسانکاری بۆ کرا.

٦. سەردەمی زێڕین و بڵاوبوونەوەی جیهانی: ڕۆڵی خوارزمی

جیهانی ئیسلامی، و بەتایبەتی زانا محەمەد کوڕی موسای خوارزمی، ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەی گێڕا لە گواستنەوەی چەمکی سفر لە هیندستانەوە و پەرەپێدان و بڵاوکردنەوەی لە سەرانسەری جیهاندا.

- **ماڵی حیکمە لە بەغداد**: لە سەردەمی زێڕینی ئیسلامدا، بەغداد ناوەندێک بوو بۆ کۆکردنەوە و وەرگێڕانی زانستەکان لە شارستانییەتە جیاوازەکانەوە.

- **پەسەندکردنی سفر لەلایەن خوارزمییەوە**: خوارزمی ئاگاداری بیرۆکە هیندییەکان بوو و سەرسام بوو بە بیرۆکەی سفر، و بینی کە زۆر بەسوودە بۆ ڕێکخستنی ژمارەکان.

- **دامەزراندنی زانستی جەبر**: خوارزمی سیستەمێکی ژمارەیی دارِشت کە پشتی بە سفر دەبەست وەک ژمارەیەکی خاوەن بەها، و ئەمەی لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا "الكتاب في الجمع والتفريق بحساب الهند" تۆمار کرد. ئەم سیستەمە بناغەی زانستی جەبری پێک هێنا، کە هەموو تەکنەلۆژیای مۆدێرنی لەسەر بنیات نراوە.

- **کاریگەریی جیهانی**: بیرۆکەکانی خوارزمی بە خێرایی لەنێو زانایان و بازرگانان و ئەندازیاران لە جیهانی ئیسلامیدا بڵاوبوونەوە، لە کاتێکدا ئەوروپا هەزار ساڵی پێچوو تا ئەم بیرۆکانە وەربگرێت، کە بووە هۆی دواکەوتنی زانستییان بە بەراورد بە موسڵمانان بۆ زیاتر لە دە سەدە.

سەرەڕای دامەزراندنی سفر وەک بناغەی جەبر، یەک کرداری بیرکاری کە پەیوەندی بەوەوە هەبوو، بە توندی قەدەغەکراو مایەوە.

٧. قەدەغەکراوە بیرکارییەکان: بۆچی دابەشکردن بەسەر سفر "پێناسە نەکراوە"؟

هۆکاری قەدەغەکردنی دابەشکردن بەسەر سفردا نهێنی نییە، بەڵکو دەرەنجامێکی ڕاستەوخۆی سروشتی لۆژیکی کرداری دابەشکردنە.

- **دابەشکردن وەک لێدەرکردنی دووبارە:** کرداری دابەشکردن لە جەوهەردا لێدەرکردنێکی دووبارەیە. بۆ نموونە، ١٠ ÷ ٢ واتە: "چەند جار دەتوانین ٢ لە ١٠ کەم بکەینەوە تا دەگەینە سفر؟". وەڵامەکە ٥ جارە.
- **کێشەی دابەشکردن بەسەر سفردا:** کاتێک ئەم لۆژیکە لەسەر ١٠ ÷ ٠ جێبەجێ دەکەین، پرسیارەکە دەبێتە: "چەند جار دەتوانین ٠ لە ١٠ کەم بکەینەوە؟". وەڵامەکە ژمارەیەکی بێ کۆتاییە، چونکە هەرگیز ناگەینە سفر.
- **ناکۆکیی لۆژیکی:** ئەگەر وا دابنێین کە ئەنجامی دابەشکردن بەسەر سفردا "بێ کۆتایی (infinity) " بێت، ئەوا ئەمە دەبێتە هۆی ناکۆکی. بۆ نموونە:
    - ١٥ ÷ ٠ = بێ کۆتایی
    - ٨٧ ÷ ٠ = بێ کۆتایی
    - ئەمە واتە ١٥ = ٨٧، کە ئەمەش لە ڕووی لۆژیکییەوە مەحاڵە.
- **دەرەنجام:** دابەشکردن بەسەر سفردا یاساکانی لۆژیکی بیرکاری دەشکێنێت. بۆیە، دەگوترێت ئەنجامەکەی "پێناسە نەکراوە (undefined) "، نەک لەبەر ئەوەی وەڵامەکە نازانین، بەڵکو لەبەر ئەوەی هیچ وەڵامێکی لۆژیکی یان جێگیر بوونی نییە.

جگە لەم یاسا لۆژیکییە توندانە، گەشتی سفر گرنگییەکی فەلسەفی قووڵ ئاشکرا دەکات.

٨. کۆتایی: گرنگیی فەلسەفیی سفر

چیرۆکی سفر تەنها مێژووی ژمارەیەک نییە؛ بەڵکو چیرۆکی گۆڕانی "نەبوون"ە بۆ "هەموو شتێک."

- **بناغەی شارستانییەتی مۆدێرن:** ئەگەر سفر بوونی نەبوایە، نە زانستی جەبر، نە فیزیای مۆدێرن، و نە ئەو داهێنانانەی ئەمڕۆ پشتیان پێ دەبەستین وەک فڕۆکە و کۆمپیوتەر و شاشەکان، بوونیان نەدەبوو.
- **هێزی بۆشایی:** چیرۆکی سفر فێرمان دەکات کە ئەوەی لەوانەیە بەتاڵ یان بێ بەها دەربکەوێت، دەتوانێت سەرچاوەی هێز و سەرەتای هەموو شتێک بێت. ئەو بیرۆکەیەی کە قەدەغەکراو و ترسناک بوو، بووە بەردی بناغەیەک کە دەستبەرداربوونی لێ ناکرێت.
- **خاڵی دەستپێک:** دەکرێت سفر وەک هێمایەکی خاڵی دەستپێکی نوێ سەیر بکرێت. کاتێک مرۆڤ هەست دەکات گەیشتووەتە "خاڵی سفر" لە ژیانیدا، لەوانەیە ئەمە ئەو ساتە بێت کە **گەورەترین چیرۆک و دەستکەوتەکانی لێوە دەست پێبکات.**

سەرچاوە: New Media Academy Life

هێزی بیرۆکەکان: چۆن عەقڵ مێشک دادەڕێژێت و واقیع دروست دەکات

پێشەکی: ئەو مەتەڵە سەرسوڕهێنەرەی کە حوکمی بوونمان دەکات

بیرۆکەکان بەردەوام لە مێشکماندا دەخولێنەوە، جا چ لە کاتی بەئاگاییدا بین یان خەو، و ئەم بیرۆکە دەستلێنەدراوانە مێژووی سەد هەزار ساڵەی مرۆڤایەتییان داڕشتووە. بەڵام هێشتا وەک مەتەڵێکی قووڵ ماونەتەوە؛ ناتوانیت بیرۆکەیەک ببینیت، دەستی لێ بدەیت، یان بیپێویت. چۆن دەکرێت ئەم تێکەڵەیە لە ئاو و چەوری و پرۆتین لەناو کاسەسەرماندا — ئەم ئاڵۆزترین ئەندامەی جیهان، کە ٨٦ ملیار خانە و زیاتر لە تریلیۆنێک خاڵی پێکگەیشتنی دەماری تێدایە — چەمکی ئەبستراکتی وەک مووشەک، ئینتەرنێت، یان تەنانەت تێگەیشتن لە خودی خۆی بەرهەم بهێنێت؟

ئەم گوتارە لەم مەتەڵە سەرسوڕهێنەرە دەکۆڵێتەوە، و قووڵ دەبێتەوە لە هێزی سەرسوڕهێنەری بیرۆکەکان لە گۆڕینی بایۆلۆژیای ئێمەدا، و ئاسۆ و ئاڵنگارییەکانی تەکنەلۆژیای دەماری لە هەوڵماندا بۆ کردنەوەی کۆدی مێشک دەخاتە ڕوو.

1. گەڕان بەدوای بیرۆکەدا: گەشتێک بەناو مێژووی تێگەیشتن لە مێشکدا

تێگەیشتن لە پەرەسەندنی مێژوویی تێڕوانینمان بۆ مێشک تەنها گەشتێکی ئەکادیمی نییە، بەڵکو هەنگاوێکی ستراتیژییە بۆ تێگەیشتن لە قەبارەی ئەو ئاڵنگارییەی کە ئەمرۆ ڕووبەڕووی بووینەتەوە. تێگەیشتنمان لەو بیرۆکە هەڵانەی کە لە ڕابردوودا باو بوون، یارمەتیمان دەدات تا ڕادەی ئاڵۆزیی ئەو مەتەڵە بەرز بنرخێنین کە زانایان هێشتا هەوڵی شیکارکردنی دەدەن، و بۆمان ئاشکرا دەکات کە چۆن هەر سەردەمێک مێشک بە شێوەیەک پێناسە دەکاتەوە کە ڕەنگدانەوەی تەکنەلۆژیا و باوەڕە باوەکانی خۆیەتی.

1.1. لە دڵەوە بۆ تۆڕە دەمارییەکان: تێڕوانینە گۆڕاوەکان

- **میسرییە کۆنەکان**: پێیان وابوو کە مێشک تەنها بارستەیەکی بێ بەهایە، و دڵ سەرچاوەی بیرۆکە و هەستەکانە.
- **یۆنانییە کۆنەکان**: وایان دادەنا کە مێشک یەکەیەکە بۆ فێنککردنەوەی خوێن، و بیرۆکەکان لە ڕژێنەکانەوە سەرچاوە دەگرن.
- **سەردەمی میکانیکی**: لەگەڵ دەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازیدا، بیرۆکەی بوونی "ئامێرێکی ناوەکی" میکانیکی باو بوو کە بەرپرسە لە بەرهەمهێنانی بیرۆکەکانمان.
- **سەردەمی ئەلیکترۆنیات**: لە سەدەی بیستەمدا، مێشک بە بازنەی ئەلیکترۆنی دەشوبهێنرا، و بیرۆکەکان بە بەتاڵبوونەوەی کارەبایی، یان "بریسکەی ئیلهام."
- **هەزارەی نوێ**: لە سەردەمی زیرەکیی دەستکرددا، لێکدانەوەی باو ئەوەیە کە بیرۆکەکان لە تۆڕە دەمارییە ئاڵۆزەکانمانەوە سەرهەڵدەدەن. هەرچەندە ئەم لێکدانەوەیە هەڵە نییە، بەڵام هێشتا بەس نییە بۆ تێگەیشتن لە جەوهەری پرۆسەی بیرکردنەوە.

1.2. کێشەی هاوچەرخ: ئایا بیرۆکە ماددەیە یان وزە؟

هێشتا مشتومڕ لە نێوان توێژەراندا بەردەوامە سەبارەت بە سروشتی ماددیی بیرۆکەیەک. بیرۆکە لە خودی خۆیدا

بارودۆخێکی کاتییە، شێوازێکە لە چالاکی کە دێت و دەڕوات. لەگەڵ ئەوەشدا، بەڵگەی بەهێز هەیە کە پشتگیری لە پەیوەندییەکەی بە ماددەوە دەکات؛ کاتێک مێشک دەمرێت و خانە دەمارییەکان لە پەیوەندی دەوەستن، بیرکردنەوە بە تەواوی ڕادەوەستێت. ئەم پەیوەندییە پرسیارێکی بنەڕەتی دەوروژێنێت: ئەگەر مادده (مێشک) کاریگەری لەسەر بیرۆکە هەبێت، ئەی کاریگەریی پێچەوانە چی؟ چۆن بیرۆکە دەستلێنەدراوەکانمان کاریگەری لەسەر مادده بایۆلۆژییە دەستلێدراوەکەمان دادەنێن؟

2. مێشکی نەرمونیان: چۆن بیرۆکەکانمان بایۆلۆژیای ئێمە سەرلەنوێ دادەڕێژنەوە

چەمکی نەرمونیانیی دەماری شۆڕشێکی لە تێگەیشتنماندا بۆ مێشک بەرپا کردووە، چونکە ئەو باوەڕە کۆنەی ڕووخاند کە پێکهاتەکەی دوای تەمەنی پێگەیشتن جێگیر دەبێت. ئەم چەمکە ئاشکرای دەکات کە مێشکمان تەنها ئامێری جێگیر نییە، بەڵکو پێکهاتەی دینامیکین کە بەردەوام دەگۆڕێن و خۆیان دەگونجێنن، و بیرۆکەکانمان ئەندازیاری سەرەکیین کە ئەم پێکهاتانە سەرلەنوێ دادەڕێژنەوە، کە نەک تەنها کاریگەری لەسەر مێشکمان، بەڵکو لەسەر هەموو جەستەمان هەیە.

2.1. ڕووخاندنی خورافەی مێشکی جێگیر

ئەو بیرۆکەیەی کە "سەگی پیر فێری فێڵی نوێ نابێت"، وەک یەکێک لە زانایان وەسفی کردووە، نوێنەرایەتی "گەورەترین درۆی مێژووی مرۆڤایەتی" دەکات. مێشکی مرۆڤ تا دوا ڕۆژی ژیانی توانای فێربوون و خۆگونجاندنی هەیە. دەتوانرێت بەستەرە دەمارییەکانی ناو مێشکمان بە ڕێگاوبان بشوبهێنرێت؛ کاتێک ڕێڕەوێکی دەماری بە شێوەیەکی دووبارە لە ڕێگەی بیرکردنەوە یان پراکتیزەکردنەوە بەکاردەهێنین، ئێمە فراوانی دەکەین و خۆشی دەکەین، کە ئەمەش بەکارهێنانی لە داهاتوودا ئاسانتر دەکات. بەم شێوەیە، بیرۆکەکانمان ڕێڕەوی نوێ دروست دەکەن یان کۆنەکان هەڵدەوەشێننەوە، کە بە تێپەڕبوونی کات پێکهاتە و قەبارەی مێشک دەگۆڕێت.

2.2. کیمیای بیرکردنەوە: لە دۆپامینەوە بۆ ئەدرنالین

کاریگەریی بیرۆکەکان تەنها لەسەر پێکهاتەی مێشک نییە، بەڵکو کیمیای هەموو جەستەش دەگرێتەوە. جۆرە جیاوازەکانی بیرۆکە گەیەنەری دەماریی جیاواز بەکاردەهێنن بۆ ناردنی پەیامەکانیان، کە ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر هەستەکانمان دادەنێت.

جۆری بیرۆکە	گەیەنەری دەماری	کاریگەری لەسەر هەست
بیرۆکەی ئەرێنی	دۆپامین / سیرۆتۆنین	بەختەوەری، ڕەزامەندی، کاریگەری لەسەر میزاج و پاڵنەرەکانمان
بیرۆکەی نەرێنی / سترێس	نۆرئەدرنالین / ئەدرنالین	دڵەڕاوکێ، ترس، و چالاککردنی وەڵامی "شەڕ بکە یان ڕابکە"

ئەگەر بیرۆکەکانمان توانای گۆڕینی پێکهاتەی مێشکمان و یاریکردن بە کیمیای جەستەمان هەبێت، ئایا دەکرێت کلیلی "دەرمانخانەیەکی ناوەکی" بن کە بتوانێت بە تەنها هێزی باوەڕ و چاوەڕوانی چاکمان بکاتەوە و تەندروستیمان باشتر بکات؟

3. دەرمانخانەی ناوەکیی مێشک: هێزی کاریگەریی چارەسەری وەهمی (پلاسیبۆ)

کاریگەریی چارەسەری وەهمی (پلاسیبۆ) دیارترین بەڵگەیە لەسەر هێزی بیرکردنەوە لە کاریگەریدانان لەسەر تەندروستیی جەستەیی. ئەوەی لە ڕابردوودا تەنها بە "خەیاڵ" یان خۆخەڵەتاندن دادەنرا، ئەمڕۆ بەهۆی تەکنیکە نوێیەکانی وێنەگرتنی دەمارییەوە بووەتە ڕاستییەکی زانستیی سەلمێنراو. ئەم تەکنیکانە نیشانیان داوە کە بیرۆکە و چاوەڕوانییەکانمان بەڕاستی توانای دروستکردنی گۆڕانکاریی بایۆلۆژیی ڕاستەقینەیان هەیە، و "دەرمانخانەیەکی ناوەکی"

چالاک دەکەن کە دەوڵەمەندە بەو ماددە کیمیاییانەی کاریگەری لەسەر ئازار، میزاج، و تەنانەت سیستەمی بەرگریش دادەنێن.

3.1.هاندەرەکانی خۆ-چاکبوونەوە

- **دیمەن و چوارچێوە :**چاکەتە سپییەکانی پزیشکان و کەشوهەوای پزیشکیی ئامادەکراو چاوەڕوانییە ئەرێنییەکان زیاد دەکەن.
- **تایبەتمەندییەکانی دەرمان :**دەرمانە ڕەنگاوڕەنگەکان (سوور باشترە لە شین بۆ ئازار، و حەبە زەردەکان بە تایبەتی بۆ چارەسەری خەمۆکی بەسوودن)، و براندە گرانبەهاکان، کاریگەرتر دەردەکەون.
- **شێوازی پێدان :**دەرزی کاریگەرییەکی بەهێزتری هەیە لە حەب، چونکە وەک ڕێکارێکی پزیشکیی جدیتر دەردەکەوێت.
- **پەیوەندی لەگەڵ پزیشک :**کاتێک پزیشکان میهرەبان و هاوسۆز بن، کاریگەریی چارەسەری وەهمی دەتوانێت دوو هێندە ببێت.
- **ڕێکارە ئاڵۆزەکان :**نەشتەرگەرییە وەهمییەکان، وەک کردنەوەی برینێکی بچووک لە ئەژنۆدا بەبێ ئەنجامدانی هیچ شتێکی تر، لە هەندێک حاڵەتدا کاریگەرییەکی گەورەیان نیشان داوە کە یەکسانە بە نەشتەرگەریی ڕاستەقینە.

3.2.سنوورەکانی هێزی دەروونی

سەرەڕای هێزی کاریگەریی پلاسیبۆ، ئەمە چارەسەرێکی سیحراوی نییە بۆ هەموو نەخۆشییەک. کاریگەرییەکەی بە شێوەیەکی بەرچاو بەپێی حاڵەت و نەخۆشەکە دەگۆڕێت. کاریگەرییەکی بەهێز لەو حاڵەتانەدا نیشان دەدات کە کاریگەریی باری دەروونییان لەسەرە وەک ئازاری درێژخایەن و خەمۆکی. بەڵام شێتییە ئەگەر بۆ چارەسەری حاڵەتەکانی وەک شکانی ئاڵۆز یان هەوکردنی بەکتریای توند پشتی پێ بەبەسترێت. تێگەیشتن لەم سنوورانە یارمەتیمان دەدات کە ئەم هێزە دەروونییە بە ژیرانە بەکاربهێنین، بەبێ پشتگوێخستنی پزیشکیی تەقلیدی لە کاتی پێویستدا.

ئەمەش بەرەو پرسیاری داهاتوومان دەبات: ئەگەر کاریگەرییە نائاگاییەکان ئەوەندە بەهێز بن، چی دەبێت ئەگەر بتوانین ئەم هێزە بە شێوەیەکی ئاگایانە و ڕاستەوخۆ بەکاربهێنین؟

4.بەکارهێنانی هێزی شاراوە: لە خەیاڵی دەروونییەوە بۆ هۆشیاری

گواستنەوە لە تێگەیشتن لە هێزی بیرکردنەوە بۆ جێبەجێکردنی بە شێوەیەکی کرداری، گرنگترین هەنگاو پێکدەهێنێت. توێژینەوەکان ئاشکرای دەکەن کە تەکنیکەکانی وەک خەیاڵکردنی دەروونی و هۆشیاری تەنها پراکتیزەی ڕۆحی نین، بەڵکو ئامرازی بەهێزن کە توانامان پێدەبەخشن تا توانای مێشک بۆ سەرلەنوێ داڕشتنەوەی واقیعی بایۆلۆژی ئاڕاستە بکەین، و تەندروستی و کارامەییمان بە شێوازانێک باشتر بکەین کە لە ڕابردوودا بە ئەستەم دادەنران.

4.1.هێزی خەیاڵکردن: کاتێک خەیاڵ دەبێتە ڕاستی

یەکێک لە "خاڵە لاوازە" سەرسوڕهێنەرەکانی مێشک ئەوەیە کە ناتوانێت بە تەواوی جیاوازی بکات لە نێوان ئەزموونی ڕاستەقینە و ئەزموونی بە ڕوونی خەیاڵکراودا. کاتێک شتێک خەیاڵ دەکەین، هەمان ناوچەکانی مێشک چالاک دەبن وەک ئەوەی بەڕاستی ئەزموونی بکەین. ئەم ڕاستییە بەکارهێنانی سەرسوڕهێنەری هەیە:

- **دروستکردنی ماسولکە :**توێژینەوەیەک کە لەلایەن دامەزراوەی کلینیکی کلیڤلاندەوە ئەنجامدرا، نیشانی دا کە ئەو بەشداربووانەی تەنها بە شێوەی دەروونی ڕاهێنانیان لەسەر جووڵاندنی پەنجەکانیان دەکرد، هێزی ماسولکەکانیان بە ڕێژەی ٣٥٪ زیادی کرد، لە کاتێکدا هێزی ماسولکەکانی قۆڵیان

بە ڕێژەی ١٣.٥٪ زیادی کرد، بەبێ هیچ ڕاهێنانێکی جەستەیی.

- **شکاندنی بەربەستە وەرزشییەکان**: لە ساڵی ١٩٥٤دا، پێیان وابوو کە مەحاڵە مرۆڤ بتوانێت مەودای یەک میل لە کەمتر لە چوار خولەکدا ببڕێت. بەڵام ڕۆجەر بانیستەر، خوێندکاری پزیشکی، لە ڕێگەی ڕاهێنانی دەروونیی دووبارە و دووبارە لەسەر پێشبڕکێکە، توانی ئەم بەربەستە بشکێنێت، کە دەرگای بۆ سەدان وەرزشوانی تر کردەوە تا هەمان دەستکەوت بەدەست بهێنن.

4.2. جەنگی بیرۆکە ناوەکییەکان: ئەرێنی لە دژی نەرێنی

سەرەڕای هێزی گەورەی بیرکردنەوەی ئەرێنی، مێشکمان بە شێوەیەکی سروشتی مەیلی بەرەو نەرێنی هەیە. توێژینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە نێوان دوو لەسەر سێ بۆ سێ لەسەر چواری بیرۆکە ڕۆژانەکانمان بیرۆکەی نەرێنین. ئەم لایەنگیرییە نەک تەنها کاریگەری لەسەر میزاجی ئێمە هەیە، بەڵکو دەرەنجامی تەندروستیی مەترسیداریشی هەیە؛ کاریگەریی دەرمانەکان لاواز دەکات و دەتوانێت لە ڕێگەی کاریگەریی نۆسیبۆوە (Nocebo) ببێتە هۆی کاریگەرییە لاوەکییە ڕاستەقینەکان، کە تێیدا چاوەڕوانییە نەرێنییەکانمان دەبنە هۆی دەرەنجامی نەرێنی.

4.3. هۆشیاری و پیربوون: گۆڕینی عەقڵ بۆ گۆڕینی جەستە

زانای دەروونزانی ئێلین لانگەر چەمکێکی سادە و قووڵی هۆشیاری پێشکەش دەکات: "تێبینیکردنی شتە نوێیەکان بە شێوەیەکی چالاکانە." ئەم پراکتیزەیە لە ژێر کۆنترۆڵی بیرۆکە و خووە کۆنەکان دەرمان دەهێنێت و وادەکات زیاتر ئاگاداری ساتەوەختی ئێستا بین. لە تاقیکردنەوە بەناوبانگەکەیدا "پێچەوانەی ئاڕاستەی میلی کاتژمێر"، لانگەر نیشانی دا کە چۆن گۆڕینی شێوازی بیرکردنەوە دەتوانێت جەستە بگۆڕێت:

- **تاقیکردنەوەی پێچەوانەکردنەوەی کات**: کۆمەڵێک پیاوی تەمەن هەشتا ساڵان بۆ ماوەی هەفتەیەک لە ژینگەیەکدا ژیان کە بە تەواوی وەک ٢٠ ساڵ پێش ئێستا دیزاین کرابوو. داوایان لێکرا کە وەک ئەوەی دوو دەیە گەنجتر بن ڕەفتار بکەن و قسە بکەن. ئەنجامەکە سەرسوڕهێنەر بوو؛ بیستن، بینین، یادەوەری و هێزی جەستەییان باشتر بوو، و بە شێوەیەکی بەرچاو گەنجتر دەردەکەوتن. بەڵام، بەداخەوە کاریگەرییەکە زۆری نەخایاند، چونکە لانگەر گومانی هەیە کە بەشداربووان هەر کە گەڕانەوە بۆ ژیانی ئاسایی خۆیان، گەڕاونەتەوە بۆ شێوازە کۆنەکانی بیرکردنەوەی نەرێنییان.

- **توێژینەوە نوێیەکان**: توێژینەوە نوێترەکان پشتگیری لەم دەرەنجامانە دەکەن. ئالی کرۆم لە زانکۆی ستانفۆرد نیشانی داوە کە باوەڕبوون بەوەی کە کەمتر لەوانی تر چالاکیت، مەترسیی مردن بە ڕێژەی ٧١٪ بەرز دەکاتەوە. هەروەها بێکا لیڤی لە زانکۆی یەیڵ بۆی دەرکەوتووە کە هەڵوێستی ئەرێنی بەرامبەر بە پیربوون تەمەن بە تێکڕا ٧.٥ ساڵ درێژ دەکاتەوە و مەترسیی تووشبوون بە ئەلزهایمەر کەم دەکاتەوە.

میکانیزمی بایۆلۆژی لە پشت ئەمەوە لەوانەیە لە "تێلۆمیرەکان"دا بێت، کە بەرگە پارێزەرەکانی سەر کرۆمۆسۆمەکانن و لەگەڵ تەمەندا کورت دەبنەوە. توێژینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە بیرۆکەی ئەرێنی و کەمکردنەوەی سترێس دەتوانن پرۆسەی کورت بوونەوەی تێلۆمیرەکان خاو بکەنەوە، کە وادەکات لەسەر ئاستی جینیش "گەنجتر" بمێنینەوە.

ئەگەر بیرۆکەکانمان بە تەنها هەموو ئەم هێزەیان هەبێت، چی دەتوانێت ڕووبدات کاتێک لەگەڵ تەکنەلۆژیای پێشکەوتوودا تێکەڵیان دەکەین؟

5. سنوورە نوێیەکانی عەقڵ: ڕووکارەکانی مێشک-ئامێر (BCI)

ڕووکارەکانی مێشک-ئامێر (BCI) نوێنەرایەتیی شۆڕشی داهاتوو دەکەن لە پەیوەندیماندا لەگەڵ تەکنەلۆژیادا، و یەکەم جارە لە مێژووی پەرەسەندندا کە مێشک لە سنوورە فیزیکییەکانی جەستە ڕزگاری دەبێت تا ڕاستەوخۆ لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا کارلێک بکات. ئەوەی وەک تاقیکردنەوە لەسەر ئاژەڵان دەستی پێکرد، ئێستا بووەتە تەکنەلۆژیایەکی بەهێز کە ئاسۆی نوێ بۆ چارەسەری ئیفلیجی و فراوانکردنی تواناکانی مرۆڤ دەکاتەوە.

5.1. لە مشکەوە بۆ مرۆڤ: چیرۆکی پێشکەوتنی تەکنەلۆژی

زانای بواری دەمارناسی میگێل نیکۆلێلیس لە ڕێگەی زنجیرەیەک تاقیکردنەوەی پێشەنگانەوە شۆڕشێکی لەم بوارەدا بەرپا کرد:

1. **تاقیکردنەوەی یەکەم**: تیمەکەی سەرکەوتوو بوو لە تۆمارکردنی ئاماژەکانی مێشکی مشک لە کاتی جووڵەدا، کردنەوەی کۆدەکانیان، و گۆڕینیان بۆ فەرمانی دیجیتاڵی بۆ جووڵاندنی قۆڵێکی ڕۆبۆتی کە لاسایی جووڵەی مشکەکەی دەکردەوە.
2. **بازدانی مەیموونەکان**: لە تاقیکردنەوەیەکی ئاڵۆزتردا، مەیموونێک بە ناوی "ئۆرۆرا" توانی کۆنترۆڵی قۆڵێکی ڕۆبۆتی بکات بۆ یاریکردن بە یارییەکی کۆمپیوتەری، سەرەتا بە بەکارهێنانی جۆستیکێک، پاشان شتێک ڕوویدا کە لە موعجیزە دەچوو. نیکۆلێلیس باسی ساتە یەکلاکەرەوەکە دەکات: "هەمووان سەیریان دەکردم و دەیانوت هەرگیز تێی ناگات... بەڵام تەرکیزی کرد... و لەناکاو بینیمان ئامێرەکە جووڵا و نیشاندەرەکەی ئاڕاستەی ئامانجەکە کرد. سەیری جەستەیمان کرد، بە تەواوی وەستابوو. لەو ساتەدا، زانیمان کە هەموو شتێکمان گۆڕیوە. بۆ یەکەم جار لە ماوەی ملیۆنان ساڵدا، مێشکی یەکێک لە سەرەکییەکان لە سنوورە فیزیکییەکانی جەستەی ڕزگاری بوو".
3. **جێبەجێکردنی مرۆیی**: لە ساتێکی مێژووییدا، جولیانۆ پینتۆ، گەنجێکی تووشبوو بە ئیفلیجی، توانی لێدان لە تۆپی کردنەوەی جامی جیهانی ٢٠١٤ لە بەرازیل بدات بە بەکارهێنانی ئێسکەپەیکەرێکی دەرەکیی پێشکەوتوو کە ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی ئاماژەکانی مێشکییەوە کۆنترۆڵ دەکرا.

5.2. لەودیو جووڵەوە: فراوانکردنی تواناکانی مرۆڤ

ئەم تەکنەلۆژیایە چیتر تەنها بۆ گێڕانەوەی جووڵە بەکار نایەت، بەڵکو تواناکانی فراوان بوونەتەوە و شتێکیش دەگرێتەوە کە پێشتر بە خەیاڵی زانستی دادەنرا:

- توێژەران توانیویانە "هەستی شەشەم" بە مشکەکان ببەخشن لە ڕێگەی پارچەیەکی ئەلیکترۆنیی مێشکەوە کە ڕێگەیان پێدەدات هەست بە تیشکی ژێر سوور بکەن.
- مێشکی سێ مەیموون پێکەوە بەستراونەتەوە تا ڕێگەیان پێبدرێت ئەرکی بەکۆمەڵ ئەنجام بدەن کە هیچ کامیان بە تەنها ناتوانن ئەنجامی بدەن.
- هەمان بنەما لەسەر مرۆڤیش جێبەجێ کراوە، کە تێیدا دوو کەس توانیویانە چالاکیی مێشکیان تێکەڵ بکەن بۆ ئەوەی پێکەوە یارییەک بکەن.

ئەم پێشکەوتنە سەرسوڕهێنەرە بە ناچاری پرسیاری قووڵ سەبارەت بە **داهاتووی مرۆڤایەتی**، سنوورەکانمان وەک جۆرێک، و ئەو ڕێڕەوە ئەخلاقییانەی کە دەبێت پەیڕەویان بکەین، دەوروژێنێت.

6. دووڕیانی ئەخلاقی: پاراستنی عەقڵ لە سەردەمی دیجیتاڵدا

لەگەڵ هەر هەنگاوێک کە بەرەو کردنەوەی کۆدی مێشک دەینێین، بەرپرسیارێتیی ئەخلاقی و یاسایی سەرشانمان زیاتر دەبێت. توانای خوێندنەوەی بیرۆکەکان، و لەوانەیە یاریکردن پێیان، وامان لێدەکات ڕووبەڕووی پرسیاری

بنەڕەتی ببینەوە سەبارەت بە ناسنامەی مرۆیی، ئازادی، تایبەتمەندی، و دادپەروەری لە سەردەمێکدا کە سنوورەکانی نێوان مێشک و ئامێر کاڵ دەبنەوە.

6.1.لەدایکبوونی "مافە دەمارییەکان"

بە تێگەیشتن لەم مەترسییانە، هەندێک وڵات دەستیان کردووە بە گرتنەبەری هەنگاوی یاسادانانی پێشوەختە. چیلی لە ساڵی ٢٠٢١ بووە یەکەم وڵاتی جیهان کە "مافە دەمارییەکانی" لە دەستوورەکەیدا پەسەند کرد، کە تێیدا بیرۆکەکان وەک ئەندامەکانی مرۆڤ پارێزراو دانران، و یاریکردن پێیان کرایە تاوانێک کە یاسا سزای لەسەر دادەنێت.

6.2.هاککردنی مێشک: ڕاستی یان خەیاڵی زانستی؟

دابەشبوونێکی توند لە بۆچوونەکاندا هەیە سەبارەت بە ئەگەری "هاککردنی بیرۆکەکان". لە کاتێکدا پێشەنگانی کاری وەک ئیلۆن مەسک ئەگەری هاندانی زیرەکی بە پارچەی ئەلیکترۆنیی مێشک دەبینن، زانا میگێل نیکۆلێلیس، کە یەکێکە لە پێشەنگەکانی ئەم بوارە، ئەم بیرۆکانە ڕەت دەکاتەوە. ئەو پێی وایە کە ئەمە مەحاڵە چونکە "مێشک ئامێرێکی دیجیتاڵی نییە"، و بە گاڵتەوە زیاد دەکات: "هەرگیز فێری فەڕەنسی نابیت بە بەستنەوەی شتێک بە مێشکتەوە و دابەزاندنی ڕێزمانی فەڕەنسی".

6.3.پێشبڕکێی چەکدارکردنی دەماری

نیگەرانییەکان سەبارەت بە بەکارهێنانی ئەم تەکنەلۆژیایانە بۆ مەبەستی سەربازی لە زیادبووندان. پێنتاگۆن چینی تۆمەتبار کردووە بە هەوڵدان بۆ پەرەپێدانی "چەکی کۆنترۆڵکردنی مێشک". زانایانی وەک نیکۆلێلیس هەڵوێستێکی توندیان دژی ئەم ئاڕاستەیە هەیە، و ڕەتکردنەوەی تەواوی خۆیان بۆ بەکارهێنانی داهێنانەکانیان لە سەربازیکردنی مێشک و پەرەپێدانی چەکدا ڕادەگەیەنن.

لەکاتێکدا کە لەگەڵ ئەم کێشە ئاڵۆزانەی داهاتوودا ململانێ دەکەین، نابێت ئەو هێزە گەورەیە لەبیر بکەین کە بەڕاستی لەناو مێشکە سروشتییەکانماندا هەیە، ئەو هێزەی کە هێشتا لە سەرەتای ڕێگەی تێگەیشتن و بەکارهێنانیداین.

کۆتایی: هێزی بیرکردنەوە... گەورەترین سەرچاوە و بەرپرسیارێتیمان

ئەم وتارە ئێمەی بردە گەشتێک لە لێکۆڵینەوە لە سروشتی نهێنیئامێزی بیرۆکە، بۆ تێگەیشتن لە توانای سەرسوڕهێنەری لە سەرلەنوێ دارشتنەوەی جەستە و تەندروستیمان، تا دەگاتە ئەگەرە سەرسوڕهێنەرەکان و ئاڵنگارییە ئەخلاقییەکانی کە تەکنەلۆژیای دەماری دەیانوروژێنێت. ئەوەی بە ڕوونی دەردەکەوێت ئەوەیە کە بیرۆکەکانمان تەنها دەنگی کاتی نین لە مێشکماندا، بەڵکو ئەو هێزە بنەڕەتییەن کە واقیعی ناوەکی و دەرەکیمان دروست دەکەن.

ئازادیی بیرۆکەکانمان و هێزیان بەنرخترین شتە کە هەمانە، و لە جیهانێکدا کە پێشکەوتنی تەکنەلۆژی تێیدا خێرا دەبێت، بەکارهێنانی ئەم هێزە زگماکییە بۆ بەرژەوەندیی خۆمان و مرۆڤایەتی وا پێویست دەکات کە "**زۆر بەئاگایی**" بمێنینەوە.

سەرچاوە: DW Documentary

بەسەرکردنەوەی ئەدەبیاتی گەلان: وێژەی رووسی

گەشتێک بەناو چاخی زێڕیندا لە پوشکینەوە تا زەبەلاحەکانی ریالیزم

١ -پێشەکی: گرنگی و پێگەی جیهانیی وێژەی رووسی

وێژەی رووسی پێگەیەکی بێهاوتا و ڕێزداری لە پانتایی وێژەی جیهانیدا هەیە. ئەم وێژەیە تەنها کۆمەڵێک رۆمان و شیعر نییە ، بەڵکو ئاوێنەیەکی روونە کە قووڵترین لایەنەکانی دەروونی مرۆڤ دەخاتەڕوو ، لە بەرزترین پلەکانی خۆشەویستی و قوربانیدانەوە تا نزمترین ئاستەکانی نائومێدی و گوناە. وێژەی رووسی لە ڕەگ و ڕیشەیەکی ئایینی و مێژوویی قووڵەوە سەریهەڵداوە و لە سەدەی نۆزدەهەمدا ، کە بە "چاخی زێڕین" ناسراوە ، گەیشتە لووتکە. لەم سەردەمەدا زەبەلاحەکانی وەک دۆستۆیێڤسکی ، تۆلستۆی و چێخۆڤ پێشکەش بە جیهان کران ، کە تەنها چیرۆکگێڕەوە نەبوون ، بەڵکو قووڵ بوونەوە لە ئاڵۆزترین پرسیارە بوونیی ، فەلسەفی و ڕەوشتییەکان کە تا ئەمڕۆش بیری مرۆڤایەتییان بەخۆیانەوە سەرقاڵ کردووە. لە بنەڕەتدا ، خوێندنەوەی وێژەی رووسی بریتییە لە خوێندنەوەی خودی مرۆڤ ، بە هەموو دژبەیەکی ، هیوا و ئازارەکانییەوە.

تێگەیشتن لە تایبەتمەندیی وێژەی رووسی پێویستی بە ناسینی ئەو چوارچێوە جوگرافی ، مێژوویی و کۆمەڵایەتییە هەیە کە تێیدا گەشەی کردووە. فراوانیی خاکی رووسیا ، کەشوهەوای سەخت ، مێژووی پڕ لە ئاژاوەی سیاسی و شۆڕشی کۆمەڵایەتی ، و ستەمی قەیسەری ، هەموویان هۆکارگەلێک بوون کە هوشیاریی نووسەری رووسییان داڕشت و وایان لێکرد کە خەمخۆری پرسەکانی دادپەروەری ، ئازادی و مانا بێت. هەر بۆیە ، وێژەی رووسی زۆرجار سنوورەکانی کات بەسەربردن تێدەپەڕێنێت و دەبێتە سەکۆیەک بۆ شیکاریی کۆمەڵایەتی ، ڕەخنەی سیاسی و گەڕانی رۆحی. ئەمەش قورساییەکی فیکری و قووڵاییەکی بێوێنەی پێبەخشیوە و وایکردووە ببێتە سەرچاوەی کاریگەری و ئیلهام بۆ نووسەران و خوێنەران لە سەرتاسەری جیهاندا. ئەم میراتە دەوڵەمەندە لە قۆناغە مێژووییە سەرەتاییەکانییەوە دەست پێ دەکات.

٢ -ڕەگە مێژووییە سەرەتاییەکان

پێش ئەوەی وێژەی رووسی بەو شێوە مۆدێرنەی ئەمڕۆ دەیناسین دەربکەوێت ، خاوەنی ڕەگ و ڕیشەیەکی قووڵ بوو کە بۆ چەندین سەدە دەگەڕایەوە. ئەم بەرهەمە مەزنانە لە بۆشاییدا دەرنەکەوتن ، بەڵکو لەسەر بنەمای کەلەپوورێکی دەوڵەمەندی زارەکی و نووسراو بنیات نران. یەکەمین شێوەکانی دەربڕینی وێژەیی لە "رووسیای کێێڤ " (Kievan Rus’)سەریانهەڵدا ، کە تێیدا داستانە زارەکییەکان ناسراو بە "بیلینا (Byliny) "باو بوون. ئەم داستانانە چیرۆکی پاڵەوانە ئەفسانەیی و سوارچاکە جەنگاوەرەکانیان دەگێڕایەوە و وەک یادەوەریی بەکۆمەڵی گەل کاریان دەکرد ، هەروەها بەها و باوەڕە سەرەتاییەکانیان لەخۆ دەگرت. ئەم کەلەپوورە زارەکییە دەوڵەمەندە بووە خەزێنەیەکی کولتووری کە دواتر وێژەی رووسی زۆرێک لە هێما و بابەتەکانی لێ وەرگرت.

لەگەڵ هاتنی ئایینی مەسیحیی ئۆرتۆدۆکسی بۆ رووسیا لە سەدەی دەیەمدا ، گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە دیمەنی کولتووریدا ڕوویدا. زمانی "سلاڤۆنیی کەنیسەیی کۆن " (Old Church Slavonic)بووە زمانی نووسینی ئایینی

و فەرمی، و یەکەمین بەرهەمە نووسراوەکان دەرکەوتن کە زۆربەیان دەقی ئایینی بوون، وەک ژیاننامەی قەدیسەکان، وتارە ئایینییەکان و وەرگێڕانەکان لە زمانی یۆنانییەوە. یەکێک لە دیارترین بەرهەمەکانی ئەم قۆناغە "چیرۆکی ساڵانی ڕابردوو (Tale of Bygone Years) "بوو، کە تۆمارێکی مێژوویی بوو و باس لە سەرەتاکانی دەوڵەتی ڕووسیای دەکرد. سەرەڕای سروشتی ئایینی و مێژووییان، ئەم دەقە سەرەتاییانە بناغەی زمانی نووسراویان دانا و بەشدارییان لە داڕشتنی ئەو ناسنامە کولتوورییەدا کرد کە دواتر وێژەی مەزنی ڕووسی لەسەری گەشەی کرد.

٣ .چاخی ڕۆشنگەری و سەرەتاکانی وێژەی مۆدێرن

سەدەی هەژدەهەم وەرچەرخانێکی چارەنووسساز بوو لە مێژووی وێژەی ڕووسیدا، کە بەهۆی چاکسازییە نوێخوازەکانی پترسی گەورەوە پاڵنەری بۆ دروست بوو. سیاسەتەکانی بەڕۆژئاواییکردن دەروازەیەکی فراوانی بە ڕووی کولتووری ئەورووپیدا کردەوە، و نووسەرانی ڕووس بە توندی کەوتنە ژێر کاریگەریی ڕەوتەکانی ڕۆشنگەری و کلاسیسیزم (Classicism)کە لە فەرەنسا و ئەڵمانیا باو بوون. لەم قۆناغەدا، وێژەی ڕووسی وردە وردە دەستی کرد بە دوورکەوتنەوە لە سروشتی تەنها ئایینی و فۆرم و ژانری نوێی وەک قەسیدەی غینایی(Ode) ، شانۆنامە و وتاری تەنزئامێزی لەخۆگرت. میخائیل لۆمۆنۆسۆڤ کەسایەتییەکی سەرەکیی ئەم سەردەمە بوو، کە بەشداریی لە چاکسازیی زمانی ڕووسیدا کرد و لە ڕێگەی تیۆرییەکانییەوە دەربارەی سێ شێوازە زمانییەکە، بناغەی شیعری مۆدێرنی ڕووسیی دانا.

لەگەڵ کۆتاییهاتنی کلاسیسیزمی توند، ڕەوتی سەنتیمەنتالیزم (Sentimentalism) لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەمدا دەرکەوت، کە تیشکی دەخستە سەر هەستە مرۆییەکان و ژیانی ناوەوەی تاک. نیکۆلای کارامزین وەک پێشەنگی ئەم ڕەوتە دادەنرێت، و نۆڤێلاکەی بە ناوی "لیزای داماو (Poor Liza) "وەرچەرخانێکی مێژووییە لە پەخشانی ڕووسیدا. ئەم بەرهەمە بۆ یەکەمجار پاڵەوانێکی لە چینی گشتیی خەڵکەوە پێشکەش کرد و هاوسۆزیی خوێنەرانی بۆ نەهامەتییە کەسییەکانی وروژاند. بەرهەمەکانی کارامزین ڕێگەیان بۆ دەرکەوتنی زمانێکی وێژەیی مۆدێرن و نەرمتر خۆش کرد کە توانای دەربڕینی وردترین هەست و بیرۆکەکانی هەبوو. ئەم زمانە لەسەر دەستی ئەلێکساندەر پوشکین، کە وەک باوکی ڕاستەقینەی وێژەی مۆدێرنی ڕووسی سەیر دەکرێت، گەیشتە لووتکەی پێگەیشتن و داهێنان.

٤ .چاخی زێڕین: لووتکەی داهێنان

ڕەخنەگران کۆکن لەسەر ئەوەی کە سەدەی نۆزدەهەم "چاخی زێڕین"ی وێژەی ڕووسییە، قۆناغێک کە گەشەسەندنێکی داهێنەرانەی بێوێنەی بەخۆیەوە بینی و بەرهەمی نەمری لێکەوتەوە کە بوونە بەشێکی دانەبڕاو لە میراتی مرۆڤایەتی. ئەم چاخە بە بلیمەتیی **ئەلێکساندەر پوشکین (Alexander Pushkin)** دەستی پێکرد، کە بە خۆری ڕووناککەرەوەی ئاسمانی وێژەی ڕووسی دادەنرێت. پوشکین تەنها شاعیر و نووسەر نەبوو، بەڵکو ئەو کەسە بوو کە زمانی وێژەیی مۆدێرنی ڕووسیی داڕشت، لە کۆت و بەندی شێوازە کۆنەکان ڕزگاری کرد، و دەوڵەمەندی و نەرمی و توانایەکی بێهاوتای بۆ دەربڕین پێبەخشی. ڕۆمانە شیعرییەکەی "یێڤگینی ئۆنێگین (Eugene Onegin) " شاکارێکی هونەرییە کە تا ئێستاش دەخوێنرێتەوە و ئاهەنگی بۆ دەگێڕدرێت. لەم بەرهەمەدا، وێنەیەکی پانۆرامایی کۆمەڵگەی ڕووسیی کێشاوە و کارەکتەری "پیاوی زیادە " (Superfluous Man)ی داهێناوە، کە نموونەیەکی ڕەسەنە و دواتر لە زۆرێک لە بەرهەمەکانی وێژەی ڕووسیدا دەنگ دەداتەوە.

دوای پوشکین، **میخائیل لێرمۆنتۆڤ (Mikhail Lermontov)**و **نیکۆلای گۆگۆل (Nikolai Gogol)**هاتن بۆ تەواوکردنی ڕێڕەوی داهێنان. لێرمۆنتۆڤ، شاعیری ڕۆمانسیی یاخی، لە ڕۆمانەکەیدا "پاڵەوانێکی سەردەمی ئێمە (A Hero of Our Time) "یەکەمین ڕۆمانی دەروونناسیی لە وێژەی ڕووسیدا

پێشکەش کرد و بە قووڵی شیکاریی بۆ کەسایەتیی ئاڵۆز و نامۆبووی "پێچڕین" کرد. لە لایەکی ترەوە، گۆگۆل بە شێوازە بێهاوتاکەی کە تێکەڵەیەک بوو لە ڕیالیزمی تیژ، تەنزی تاڵ و فانتازیای سەیروسەمەرە، دەرگای نوێی کردەوە. لە بەرهەمەکانیدا وەک "پاڵتۆکە (The Overcoat) "و "ڕۆحە مردووەکان(Dead Souls) "، گۆگۆل بە شێوەیەکی کۆمیدیی-تراژیدی ساختەیی و هەژاریی واقیعی رووسیای ئاشکرا کرد. گۆگۆل ڕاستەوخۆ ڕێگەی بۆ نەوەی زەبەلاحەکانی دوای خۆی خۆش کرد، هەروەک دەگوترێت کە تەواوی وێژەی رووسی "لەژێر پاڵتۆکەی گۆگۆلەوە دەرچووە"، ئەمەش گواستنەوەیەکی بەهێزە بۆ نەوەی ڕیالیستە مەزنەکان کە ئیلهامیان لێ وەرگرت.

٥ .زەبەلاحەکانی ڕیالیزم: گەڕان بەدوای دەروونی مرۆڤ و کۆمەڵگەدا

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا، وێژەی رووسی لەگەڵ دەرکەوتنی ڕەوتی ڕیالیزمی ڕەخنەگرانەدا گەیشتە لووتکەی شکۆمەندیی خۆی. ئەم بزووتنەوەیە تەنها بە وێناکردنی واقیعەوە نەوەستا، بەڵکو قووڵ بووەوە بۆ شیکردنەوە و ڕەخنەلێگرتنی، لە هەمان کاتدا پرسیارە گەورەکانی دەربارەی چارەنووسی مرۆڤ و کۆمەڵگە ورووژاند . **فیۆدۆر دۆستۆیێڤسکی (Fyodor Dostoevsky)** یەکێکە لە پایە هەرە گرنگەکانی ئەم قۆناغە، و ڕەنگە یەکێک بێت لە مەزنترین ڕۆماننووسەکانی مێژوو. بەرهەمەکانی دۆستۆیێڤسکی بە قووڵبوونەوەی لە دەروونی مرۆڤی ئەشکەنجەدراو، لێکۆڵینەوە لە ململانێی نێوان باوەڕ و گومان، خێر و شەڕ، و تاوان و سزا ناسراون. ڕۆمانەکانی وەک "تاوان و سزا (Crime and Punishment) "و "برا کارامازۆڤەکان (The Brothers Karamazov) " تەنها چیرۆک نین، بەڵکو تاقیگەی فەلسەفی و دەروونیی ئاڵۆزن کە خوێنەر ناچار دەکەن ڕووبەڕووی سەختترین ڕاستییەکانی دەربارەی خۆی و بوون ببێتەوە.

لەسەر لایەکی دیکەی ئەم شەپۆلە ڕیالیستییە ، **لیۆ تۆلستۆی (Leo Tolstoy)**وەستاوە، کە زەبەلاحێکی دیکەی وێژەی رووسییە. تۆلستۆی بە توانای بێوێنەی لە دروستکردنی جیهانی ڕۆمانیی داستانیی فراوان و وێناکردنی پانۆرامای وردی کۆمەڵگەی رووسی لە قۆناغە گەورەکانی گۆڕانی مێژووییدا ناسراوە، وەک لە شاکارەکەیدا "جەنگ و ئاشتی " (War and Peace)دەردەکەوێت. بەڵام بلیمەتییەکەی تەنها لە وەسفی مێژووییدا نییە، بەڵکو لە شیکارییە قووڵەکەیدایە بۆ کارەکتەرەکان و گەڕانە بەردەوامەکەیدایە بەدوای ڕاستیی ڕەوشتی و مانای ژیاندا، کە ئەمەش بە ڕوونی لە "ئانا کارێنینا (Anna " Karenina)دا بەرجەستە دەبێت. لە پاڵ ئەماندا، **ئیڤان تورگینێڤ (Ivan Turgenev)** لە ڕۆمانی "باوکان و کوڕان(Fathers and Sons) "دا ململانێی نەوەکان و بیرۆکەکانی لە رووسیادا خستەڕوو، و **ئانتۆن چێخۆڤ (Anton Chekhov)**، مامۆستای کورتەچیرۆک و شانۆ، بە لێهاتووییەوە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤی ئاسایی بە خەمە بێدەنگ و نائومێدییە شاراوەکانییەوە وێنا کرد. ئەم زەبەلاحانە وێژەی ڕیالیستییان گەیاندە لووتکە، بەڵام ئەم باڵادەستییە ڕێگەی بۆ سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکی هونەریی نوێ خۆش کرد کە وەک کاردانەوەیەک دژی ڕیالیزم سەریهەڵدا.

٦ .چاخی زیوین و شیعری سەمبۆلی

لەگەڵ کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، وێژەی رووسی چووە قۆناغێکی نوێ و جیاوازەوە کە بە "چاخی زیوین" ناسراوە، کە وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر باڵادەستیی ڕیالیزمی ڕەخنەگرانە سەریهەڵدا. ئەم سەردەمە بە تیشک خستنە سەر جوانیناسی، تاقیکردنەوەی هونەری، و رووکردنە جیهانە ناوەکی و ڕۆحییەکان لەبری پرسە کۆمەڵایەتی و سیاسییە ڕاستەوخۆکان تایبەتمەند بوو. سەمبۆلیزم (Symbolism) دیارترین بزووتنەوەی شیعریی ئەم قۆناغە بوو، کە تێیدا شاعیرانی وەک **ئەلێکساندەر بلۆک (Aleksandr Blok)** هەوڵیان دەدا ڕاستییە شاراوە و مێتافیزیکییەکان لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێما، وێنەی ناروون و مۆسیقای شیعرییەوە دەرببڕن.

داهێنانی چاخی زیوین تەنها لە شیعردا قەتیس نەما، بەڵکو شایەتحاڵی دەرکەوتنی بزووتنەوەی هونەری و وێژەیی دیکەش بوو وەک فوتوریزم .(Futurism) لەم قۆناغەدا، دەنگی ژنانی بەهێزیش دەرکەوتن کە بە شێوەیەکی بەرچاو دیمەنی شیعرییان دەوڵەمەند کرد، لەوانە **ئانا ئاخماتۆڤا (Anna Akhmatova)**و **مارینا تسڤێتایێڤا (Marina Tsvetaeva).** چاخی زیوین سەردەمێکی پڕ لە ژیانی فیکری و نوێبوونەوەی بوێرانە بوو لە پێکهاتەی وێژەی ڕووسیدا، بەڵام بە شێوەیەکی تراژیدی بەهۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی بەلشەفی و شەڕی ناوخۆوە کۆتایی پێهات، کە ڕووی ڕووسیا و وێژەکەی بۆ هەمیشە گۆڕی.

٧ .وێژەی ڕووسی لە سەردەمی سۆڤیەتدا: لە نێوان پابەندی و بەرگریدا

لەگەڵ دامەزراندنی یەکێتیی سۆڤیەتدا، وێژەی ڕووسی ڕووبەڕووی گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی بووەوە و لەلایەن دەوڵەتەوە خرایە ژێر کۆنترۆڵی ئایدیۆلۆژیی توندەوە. لە ساڵانی ١٩٣٠کاندا، پرەنسیپی "ڕیالیزمی سۆشیالیستی " (Socialist Realism)وەک تاکە ڕێبازی هونەریی فەرمی سەپێنرا، کە ئامانجی شکۆدارکردنی دەستکەوتەکانی شۆڕش، وێناکردنی کرێکار و جووتیار وەک پاڵەوانی ئەرێنی، و خزمەتکردنی ئامانجەکانی حیزبی شیوعی بوو. وێژە بووە ئامرازێکی پڕوپاگەندەی سیاسی و نووسەران دەبوو پابەندی ئەم یاسایانە بن یان ڕووبەڕووی دەرەنجامی ترسناک ببنەوە. لە دیارترین نووسەرانی ئەم قۆناغە **ماکسیم گۆرکی** و **میخائیل شۆلۆخۆڤ** بوون.

بەڵام لە ژێر ڕووکەشە فەرمییەکەدا، ڕەوتێکی دیکەی نهێنی و بەرگریکاری وێژەی ڕووسی هەبوو، کە لەلایەن ئەو نووسەرانەوە بەرهەم دەهێنرا کە ملکەچی کۆتوبەندە ئایدیۆلۆژییەکان نەبوون و نووسینیان "بۆ ناو چەکمەجەکانیان" هەڵبژارد. "مامۆستا و مارگاریتا (The Master and Margarita) "ی **میخائیل بولگاکۆڤ** نموونەیەکی درەوشاوەی ئەم وێژە نهێنییەیە. هەروەها **بۆریس پاستێرناک** بەهۆی ڕۆمانی "دکتۆر ژیڤاگۆ (Doctor Zhivago)"تووشی چەوسانەوە بوو. و ناتوانرێت باس لە وێژەی بەرگری بکرێت بەبێ ناوهێنانی **ئەلێکساندەر سۆلژنیتسین**، کە لە بەرهەمەکانیدا، بەتایبەتی "ئەرخەبیلی گولاگ(The Gulag Archipelago) "، سامی کامپە زۆرەملێکانی سۆڤیەتی ئاشکرا کرد. وێژەی ڕووسی لەم قۆناغەدا دابەشبوونێکی تراژیدیی نێوان داهێنانی ئازاد و زۆرداریی سیاسیی نیشان دەدا.

٨ .تایبەتمەندییە دیارەکانی وێژەی ڕووسی

جگە لە پێشکەوتنە مێژووییەکەی، وێژەی ڕووسی بە کۆمەڵێک خەسڵەتی دووبارەبووەوە یەکگرتووە کە ناسنامە تایبەتەکەی پێکدەهێنن. ئەم تایبەتمەندییانە تەنها تەکنیکی وێژەیی نین، بەڵکو ڕەنگدانەوەی ڕۆح و کولتوور و مێژووی ڕووسیان.

- **قووڵایی دەروونی و فەلسەفی**:وێژەی ڕووسی قووڵ دەبێتەوە لە دەروونی مرۆڤدا و پاڵنەر و دژبەیەکی و ململانێ ناوەکییەکانی شیدەکاتەوە. نووسەرانی ڕووس تەنها ڕووداوەکان ناگێڕنەوە، بەڵکو هەمیشە بەدوای "بۆچی"دا دەگەڕێن و پرسیارە گەورە بوونییەکانی وەک مانا، باوەڕ، ئازار و ڕەوشت دەورووژێنن.
- **ئامادەبوونی زاڵی پرسە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان:** وێژەی ڕووسی بە دەگمەن لە واقیعی خۆی جیا دەبێتەوە. زۆرجار وەک گۆڕەپانێکە بۆ گفتوگۆکردن دەربارەی پرسە هەنووکەییەکانی کۆمەڵگە، وەک ستەمی کۆمەڵایەتی، گەندەڵی، و گەڕان بەدوای ناسنامەی ڕووسیادا. وێژەیەکە کە ویژدانی نەتەوەکەی هەڵگرتووە.
- **هاوسۆزی لەگەڵ "بچووکەکان" و پەراوێزخراوەکان:** وێژەی ڕووسی گرنگییەکی تایبەت بە کارەکتەرە سادە و چەوساوەکان دەدات، لە فەرمانبەرە بچووکەکەی "پاڵتۆکە"ی گۆگۆڵەوە تا ژنە داڵپاکەکەی "تاوان و سزا"ی دۆستۆیێڤسکی.

هەمیشە دەنگێک بۆ لاواز و ستەملێکراوان هەیە و جەخت لەسەر مرۆڤایەتی و کەرامەتیان دەکرێتەوە.

- **کاریگەریی شوێن و سروشت:** جوگرافیا فراوانەکەی ڕووسیا، لە دەشتە بێپایانەکانەوە تا زستانە سەختەکان، ڕۆڵێکی گرنگ لە وێژەی ڕووسیدا دەگێڕێت. سروشت تەنها پاشخانێکی ڕووداوەکان نییە، بەڵکو زۆرجار خۆی کارەکتەرێکە کە باری دەروونیی کەسایەتییەکان ڕەنگدەداتەوە یان هێمایە بۆ هێزێکی گەورەتر لە مرۆڤ.

ئەم تایبەتمەندییە چڕانە نەک تەنها لە ڕۆماندا، بەڵکو لە شانۆشدا بە شێوەیەکی شۆڕشگێڕانە بەرجەستە بوون.

٩ .کاریگەریی وێژەی ڕووسی لەسەر شانۆی جیهانی

کاریگەریی وێژەی ڕووسی تەنها لە چوارچێوەی ڕۆمان و شیعردا نەمایەوە، بەڵکو بە هێزەوە بۆ جیهانی شانۆش درێژ بووەوە و شۆڕشێکی ڕاستەقینەی بەرپا کرد کە شێوەی درامای جیهانیی بۆ هەمیشە گۆڕی. ئەم کاریگەرییە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ڕێگەی بەرهەمەکانی **ئانتۆن چێخۆڤ (Anton Chekhov)**ەوە بوو، کە بە یەکێک لە مەزنترین شانۆنووسەکانی مێژوو دادەنرێت. پێش چێخۆڤ، شانۆ بە شێوەیەکی سەرەکی پشتی بە چیرۆکە میلۆدرامییەکان، ڕووداوە گەورەکان و پاڵەوانە نائاساییەکان دەبەست. بەڵام چێخۆڤ بە ڕێبازێکی تەواو جیاوازەوە هات، کە تیشکی دەخستە سەر "درامای ناوەکی"ی کارەکتەرەکان و وردەکارییەکانی ژیانی ڕۆژانە کە لە ڕواڵەتدا ئاسایی دەردەکەون، بەڵام لە ژێرەوەیاندا جیهانێک لە هیوا و خەونی شکاو شاردراوەتەوە. ئەم جۆرە شانۆیە، کە پشتی بە کەشی دەروونی و ئاماژە دەبەست لەبری کرداری ڕاستەوخۆ، دەرگای بە ڕووی شانۆی مۆدێرندا کردەوە. هەروەها دەرهێنەری ئەفسانەیی **کۆنستانتین ستانیسلاڤسکی** لە شانۆنامەکانی چێخۆڤدا ماددەیەکی نموونەیی دۆزییەوە بۆ جێبەجێکردنی "سیستەم"ە بەناوبانگەکەی لە نواندنی ڕیالیستیدا، کە بووە بنەمای قوتابخانە نوێکانی نواندن لە جیهاندا. جگە لە شانۆ، دیمەنی وێژەیی لەلایەن دەنگە بەهێزەکانی دیکەشەوە دەوڵەمەند دەکرا، بەتایبەتی ژنە نووسەران کە ڕۆڵێکی گرنگیان لەم قۆناغەدا گێڕا.

١٠ .ژنە نووسەرە دیارەکان لە مێژووی وێژەی ڕووسیدا

سەرەڕای ئەوەی کە ناودارترین ناوەکان لە وێژەی کلاسیکیی ڕووسیدا پیاون، بەڵام مێژووی ئەم وێژەیە دەوڵەمەندە بە دەنگی ژنانی بەهێز و کاریگەر کە بەشداریی گرنگیان کردووە، بەتایبەتی لە چاخی زیوین بەدواوە.

- **ئانا ئاخماتۆڤا (Anna Akhmatova) ١٨٨٩ – ١٩٦٦** بە یەکێک لە مەزنترین شاعیرانی ڕووسیا لە سەدەی بیستەمدا دادەنرێت. بووە دەنگی ئازاری بێدەنگی گەلی ڕووسیا لە سەردەمی ستالیندا، بەتایبەتی لە شاکارە داستانییەکەیدا "ڕێکویم(Requiem) "، کە تێیدا سامی پاکتاوی سیاسیی بەسەر کوڕەکەی و هەزارانی تردا تۆمار کردووە.
- **مارینا تسڤێتایێڤا (Marina Tsvetaeva) ١٨٩٢ – ١٩٤١** شاعیرێکی بێوێنە بوو کە بە شێوازی بوێرانە و داهێنەرانە، زمانی پڕ لە بڵێسە و حەزی بێسنووری ناسرابوو. بە یەکێک لە پێشەنگەکانی مۆدێرنیزم لە وێژەی ڕووسیدا دادەنرێت و بەرهەمەکانی کاریگەریی لەسەر نەوەکانی دوای خۆی هەبووە.
- **زینەیدا گیپیوس (Zinaida Gippius) ١٨٦٩ – ١٩٤٥** کەسایەتییەکی سەرەکی بوو لە چاخی زیویندا، نەک تەنها وەک شاعیر و نووسەر، بەڵکو وەک بیرمەندێکی وێژەیی و خاوەنی یانەیەکی کولتووریی بەناوبانگ لە سانت پترسبۆرگ. یەکێک بوو لە دیارترین ڕوخسارەکانی بزووتنەوەی سەمبۆلی و نووسینەکانی بە گەڕانی ڕۆحی و فەلسەفیی قووڵ ناسراون.

بۆ ئەوانەی ئارەزووی دۆزینەوەی بەرهەمی ئەم نووسەرانە و زەبەلاحەکانی دیکە دەکەن، هەبوونی ڕێبەرێک دەتوانێت گەشتەکەیان ئاسانتر و بەرهەمدارتر بکات.

١١ .چۆن دەست بە گەشتەکەت دەکەیت لە خوێندنەوەی وێژەی رووسیدا؟

ڕەنگە گەورەیی و قووڵایی وێژەی رووسی بۆ خوێنەری سەرەتا شتێکی ترسێنەر بێت، بەڵام دەستپێکردنی ئەم گەشتە دەکرێت ئەزموونێکی چێژبەخش و بەرهەمدار بێت ئەگەر بە شێوەیەکی ڕێکخراو ئەنجام بدرێت. لێرەدا ستراتیژییەتێکی پێشنیارکراو بۆ ئاسانکردنی ئەم گەشتە دەخەینەڕوو:

1. **دەستپێکردن بە کورتەچیرۆکەکان:** کورتەچیرۆکەکان دەروازەیەکی نایابن بۆ ئاشنابوون بە شێوازی نووسەرە گەورەکان بەبێ پابەندبوون بە ڕۆمانێکی درێژەوە. چیرۆکەکانی ئانتۆن چێخۆڤ باشترین هەڵبژاردەن، چونکە تا ڕادەیەک ئاسانن بۆ خوێندنەوە بەڵام لە ماناکانیاندا قووڵن. هەروەها چیرۆکەکانی گۆگۆل وەک "پاڵتۆکە" چاوخشاندنێک بە شێوازە تەنزئامێز و تایبەتەکەی دەدەن.
2. **چوونە سەر ڕۆمانی کورت (نۆڤێلا):** دوای ئاشنابوون بە شێوازی نووسەران، دەتوانیت بچیتە سەر بەرهەمە کورترەکانیان. ڕۆمانی "باوکان و کوڕان"ی ئیڤان تورگینێف خاڵێکی دەستپێکی نموونەییە بۆ تێگەیشتن لە ململانێ فیکرییەکانی سەدەی نۆزدەهەم. هەروەها، "یاداشتەکانی ژێرزەمین"ی دۆستۆیێفسکی بەرهەمێکی چڕە کە کرۆکی بیری فەلسەفی و دەروونیی ئەو پێشکەش دەکات.
3. **ڕووبەڕووبوونەوەی کارە گەورەکان:** ئێستا کە زیاتر ئاشنای جیهانی وێژەی رووسی بوویت، دەتوانیت دەست بە خوێندنەوەی بەرهەمە داستانییەکان بکەیت. "تاوان و سزا"ی دۆستۆیێفسکی و "ئانا کارێنینا"ی تۆلستۆی هەڵبژاردەی نایابن. دوای ئەوانە، دەتوانیت خۆت نوقمی زەریاکانی "جەنگ و ئاشتی" و "برا کارامازۆڤەکان" بکەیت.
4. **هەڵبژاردنی وەرگێڕانی باش:** کوالیتیی وەرگێڕان ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە لە ئەزموونی خوێندنەوەتدا دەگێڕێت. هەمیشە بەدوای وەرگێڕانی باوەڕپێکراو و دانپێدانراودا بگەڕێ، چونکە وەرگێڕانێکی خراپ دەتوانێت چێژی خوێندنەوەی هەر شاکارێکی وێژەی رووسی تێکبدات.

ئەم ڕێبەرە تیشک دەخاتە سەر کلاسیکەکان، بەڵام میراتی ئەم زەبەلاحانە تا ئەمڕۆش لە وێژەی هاوچەرخی رووسیدا دەنگ دەداتەوە، کە ئەمەش بەهای نەمر و بەردەوامیی ئەم کەلەپوورە دەسەلمێنێت.

١٢ .کۆتایی: میراتە نەمرەکەی وێژەی رووسی

لە کۆتاییدا، دەتوانین بڵێین کە وێژەی رووسی تەنها لقێک نییە لە لقەکانی وێژەی جیهانی، بەڵکو هێزێکی فیکری و ڕۆحییە کە هوشیاریی ملیۆنان کەسی لە سەرانسەری جیهاندا داڕشتووە. لە تێرامانە شیعرییەکانی پوشکینەوە، تا هاوارە بوونییەکانی دۆستۆیێفسکی، داستانە مێژووییەکانی تۆلستۆی، و چرپە خەمناکەکانی چێخۆڤ، وێژەی رووسی لێکۆڵینەوەیەکی بێوێنەی لە ئاڵۆزییەکانی دەروونی مرۆڤ و کێشە گەورەکانی بوون پێشکەش کردووین. ئەمە وێژەیەکە کە تەحەدای خوێنەر دەکات، هانیدەدات و ناچاری دەکات بیر لە قووڵترین پرسیارەکانی دەربارەی دادپەروەری، ڕەوشت، باوەڕ و مانا بکاتەوە. ئەو میراتەی کە ئەم زەبەلاحانە بەجێیانهێشتووە هێشتا زیندوو و بەهێزە و بەردەوامە لە ئیلهامبەخشین بە خوێنەران و نووسەران، و جەخت لەوە دەکاتەوە کە وێژەی رووسی هەمیشە وەک منارەیەکی نەمر لە مێژووی کولتووری مرۆڤایەتیدا دەمێنێتەوە.

١٣ .پرسیار و وەڵامە باوەکان

1. **چی وایکردووە وێژەی رووسی ئەم پێگە جیهانییە بەرزەی هەبێت؟** وێژەی رووسی پێگەکەی لە قووڵایی دەروونی و فەلسەفیی بێهاوتایەوە وەردەگرێت، کە تێیدا بەرهەمەکانی تەنها رووداوەکان ناگێڕنەوە، بەڵکو قووڵ دەبنەوە لە لێکۆڵینەوەی پرسە بوونییە گەورەکانی وەک باوەڕ، دادپەروەری و ئازار. شیکارییەکی قووڵی دەروونی مرۆڤی لە چوارچێوەی کۆمەڵایەتی و مێژوویی ئاڵۆزدا پێشکەش کردووە، کە ئەمەش ڕەهەندێکی جیهانیی پێبەخشیوە و سنوورە جوگرافی و کولتوورییەکانی تێپەڕاندووە.

2. **کێ بە دامەزرێنەری وێژەی مۆدێرنی رووسی دادەنرێت و بۆچی؟** ڕەخنەگران کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەلێکساندەر پوشکین دامەزرێنەری وێژەی مۆدێرنی رووسییە. هۆکارەکەشی ئەوەیە کە ئەو زمانی وێژەیی ستانداردی رووسیی دارشت کە ئەمرۆ دەیناسین، لە شێوازە کلاسیکییە کۆنەکان رزگاری کرد، و بناغەی بۆ چەندین ژانری وێژەیی دانا، لە رۆمانی شیعرییەوە تا کورتەچیرۆک، و بەمەش ڕێگەی بۆ هەموو ئەو زەبەلاحانە خۆش کرد کە دوای ئەو هاتن.

3. **"چاخی زێڕین" لە وێژەی رووسیدا چییە و دیارترین تایبەتمەندییەکانی چین؟** زاراوەی "چاخی زێڕین" ئاماژەیە بۆ سەدەی نۆزدەهەم، کە ئەو قۆناغەیە وێژەی رووسی گەیشتە لووتکەی داهێنانی خۆی. دیارترین تایبەتمەندییەکانی بریتین لە باڵادەستیی ڕەوتی ڕیالیزم، دەرکەوتنی بەرهەمی رۆمانیی داستانی، و تیشک خستنە سەر شیکاریی دەروونی و کۆمەڵایەتیی قووڵ. لە پێشەنگەکانی ئەم چاخە پوشکین، گۆگۆل، تورگینێڤ، دۆستۆیێڤسکی و تۆلستۆین.

4. **جیاوازیی سەرەکیی نێوان شێوازی دۆستۆیێڤسکی و تۆلستۆی چییە؟** جیاوازیی سەرەکی لەوەدایە کە دۆستۆیێڤسکی تیشکی دەخستە سەر درامای ناوەکی و ململانێی دەروونی و ئایدیۆلۆژییە توندەکانی ناو کارەکتەرەکانی، بۆیە رۆمانەکانی وەک شانۆیەک بوون بۆ عەقڵ و رۆح. لە بەرامبەردا، تۆلستۆی مەیلی بۆ کێشانی پانۆرامایەکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی فراوان هەبوو، لەگەڵ شیکارییەکی وردی پەیوەندییە مرۆییەکان و گەڕان بەدوای ڕاستیی ڕەوشتیدا لە چوارچێوەی ژیانی رۆژانە و کۆمەڵگەدا.

5. **بۆچی سروشتی ئازار و خەم زاڵە بەسەر زۆرێک لە بەرهەمەکانی وێژەی رووسیدا؟** ئەم سروشتە ڕەنگدانەوەی ئەو بارودۆخە مێژووییە سەختەیە کە رووسیا پێیدا تێپەڕیوە، لە ستەمی قەیسەرییەوە تا ئاژاوە کۆمەڵایەتی و شۆڕشەکان. نووسەرانی رووس ئازاریان وەک ئامرازێک بەکارهێنا بۆ لێکۆڵینەوەی قووڵترین لایەنەکانی دۆخی مرۆیی، گەڕان بەدوای رزگاریی رۆحیدا، و ڕەخنەگرتن لە ستەمی کۆمەڵایەتی، کە ئەمەی کردە تایبەتمەندییەکی دووبارەبووەوە بەڵام پڕ لە مانای فەلسەفی.

6. **پێشنیار دەکرێت خوێنەری سەرەتا بە چ بەرهەمێک دەست بە گەشتەکەی بکات لە وێژەی رووسیدا؟** پێشنیار دەکرێت بە کورتەچیرۆکەکانی ئانتۆن چێخۆڤ دەست پێبکرێت، چونکە تا ڕادەیەک ئاسانن بۆ تێگەیشتن و چاوخشاندنێک بە ژیانی رووسی بە شێوازێکی کورت و قووڵ پێشکەش دەکەن. هەروەها رۆمانی "باوکان و کوڕان"ی ئیڤان تورگینێڤ دەروازەیەکی نایابە چونکە لە داستانە گەورەکان کورترە و بە ڕوونی باس لە ململانێی بیرۆکە و نەوەکان دەکات لە رووسیای سەدەی نۆزدەهەمدا.

7. **سەردەمی سۆڤیەت چۆن کاریگەریی لەسەر ڕێڕەوی وێژەی رووسی دانا؟** سەردەمی سۆڤیەت کاریگەرییەکی ڕیشەیی هەبوو، چونکە دەوڵەت

چاودێرییەکی ئایدیۆلۆژیی توندی سەپاند و ڕێبازی "ڕیالیزمی سۆشیالیستی"ی کردە تاکە ڕێبازی فەرمی. ئەمەش بووە هۆی دابەشبوونی وێژەی ڕووسی بۆ دوو ڕەوت: وێژەیەکی فەرمیی پابەند بە پرۆپاگەندە، و وێژەیەکی نهێنی یان "بڵاوکراوە لە تاراوگە" کە لەلایەن نووسەرانی وەک بولگاکۆڤ، پاستێرناک و سۆلژنیتسینەوە بەرهەم دەهێنرا، کە بەردەوام بوون لەسەر نەریتی ڕەخنە و گەڕان بەدوای ڕاستیدا.

8. **دیارترین تایبەتمەندی کە وێژەی ڕووسی لە وێژەکانی دیکەی جیهان جیادەکاتەوە چییە؟**
دیارترین تایبەتمەندی بریتییە لە چڕیی فیکری و ڕۆحییەکەی. وێژەی ڕووسی بە دەگمەن تەنها بۆ کات بەسەربردنە، بەڵکو لە بنەڕەتدا گەڕانێکی بەردەوامە بەدوای ڕاستیدا، و هەوڵێکە بۆ وەڵامدانەوەی "پرسیارەکان"ی پەیوەست بە بوونی خودا، سروشتی خێر و شەڕ، و مانای ژیان، کە ئەمەش وای لێدەکات ببێتە ئەزموونێکی خوێندنەوە کە پێویستی بە تێڕامانی قووڵ هەیە.

9. **ئایا وێژەی ڕووسی تەنها لە ڕۆمان پێکدێت؟**
نەخێر، سەرەڕای ناوبانگی جیهانیی ڕۆمانەکانی، وێژەی ڕووسی زۆر دەوڵەمەندە بە ژانرەکانی دیکەش. شیعر پێگەیەکی سەرەکیی هەیە لەگەڵ ناوی وەک پوشکین، لێرمۆنتۆڤ و ئاخماتۆڤا. هەروەها شانۆ بەشداریی نەمری هەیە، بەتایبەتی لەگەڵ بەرهەمەکانی ئانتۆن چێخۆڤ و نیکۆلای گۆگۆل، کە کاریگەرییەکی گەورەیان لەسەر پەرەسەندنی درامای مۆدێرن هەبووە.

10. **مەبەست لە زاراوەی "ڕیالیزمی سۆشیالیستی" لە چوارچێوەی وێژەی ڕووسیدا چییە؟** ڕیالیزمی سۆشیالیستی ئەو ڕێبازە هونەرییە فەرمییە بوو کە لەلایەن حیزبی شیوعییەوە لە یەکێتیی سۆڤیەتدا سەپێنرا. ئامانجی وێناکردنی واقیع نەبوو وەک چۆن هەیە، بەڵکو وەک "دەبێت چۆن بێت" لە ڕوانگەیەکی ئایدیۆلۆژییەوە، کە تێیدا شکۆمەندیی دەستکەوتەکانی شۆڕش دەخرایەڕوو، پاڵەوانی ئەرێنی لە کرێکار و جووتیاران وێنا دەکرا، و خزمەت بە ئامانجە سیاسییەکانی دەوڵەت دەکرا.

مۆدێلی مالیزیا بۆ پتەوکردنی کلتووری خوێندنەوە

1. پێشەکی: بۆچی ئەزموونی مالیزیا مۆدێلێکی ناوازەیە ؟

مالیزیا پارادایمێکی سەرنجڕاکێش پێشکەش بەو نەتەوانە دەکات کە لەگەڵ ئاڵۆزیی فرەکلتووریدا دەژین، چونکە نیشانی دەدات کە چۆن دەکرێت ئاڵۆزییە دیمۆگرافییەکان بکرێنە بزوێنەری سەرەکی بۆ پێگەیاندنی کلتوورێکی نیشتمانیی خوێندنەوە، نەک وەک ڕێگرێک لەبەردەمیدا. لە دڵی ئەم مۆدێلەدا، فرەڕەگەزیی کۆمەڵگەی مالیزیا (مالایی، چینی، هیندی) هاندەرێکی بەهێز بۆ خوێندنەوە پێکدەهێنێت، چونکە خوێندنەوە دەبێتە ئامرازێکی ژیانی بۆ هەر کۆمەڵگەیەکی نەتەوەیی تا پارێزگاری لە زمان، ئەدەبیات و ناسنامەی کلتووریی تایبەتی خۆی بکات.

"سروشتی کۆمەڵگەی فرەڕەگەزی مالیزیا پاڵنەرێکی بۆ خوێندنەوە دروستکردووە، بە ئامانجی ئەوەی هەر ڕەگەزێک پارێزگاری لە زمان و ئەدەبیاتی خۆی بکات".

ئەم ئارەزووە قووڵە بۆ پاراستنی میراتی کلتووری لە ڕێگەی وشەی نووسراوەوە، زەمینەیەکی بەپیت بۆ کلتووری خوێندنەوە دەڕەخسێنێت، کە یەکەم تۆوەکانی لە ناوکی بنەڕەتیی کۆمەڵگەدا دەچێنرێت، ئەویش خێزانە.

2. خێزان: بەردی بناغەی دروستکردنی خووی خوێندنەوە

مۆدێلی مالیزیا بە شێوەیەکی ستراتیژی خێزان وەک خاڵی سەرەکیی دەستێوەردان دەستنیشان دەکات بۆ دروستکردنی پەیوەندییەکی ئەرێنی و بەردەوام لەنێوان منداڵ و کتێبدا. ئەم ڕێبازە لەو باوەڕە پتەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە حەزی خوێندنەوە لە ماڵەوە دەست پێدەکات، و ڕۆڵی دایبابان کاریگەرترین ڕۆڵە لە چەسپاندنی ئەم خوە بۆ هەتاهەتایە.

کاریگەریی پێشەنگی دایبابان و بەشداریی چالاکانە

توێژینەوە ئەکادیمییەکان لە مالیزیا چەند بنەمایەکی دیاریکراوی کاریگەریی خێزان دەستنیشان دەکەن. گرنگترین ئەو بنەمایانەی توێژەرانی وەک دکتۆرە نەجیمە محەمەد یوسف، پسپۆڕی زانستی ڕەفتاری کۆمەلایەتی، دەستنیشانیان کردووە، بریتین لە:

- **بروای پتەوی دایبابان**: باوەڕی پتەوی دایبابان بە گرنگیی خوێندنەوە، هۆکاری هەرە یەکلاکەرەوەیە بۆ هاندانی منداڵان.
- **لاساییکردنەوە**: منداڵان بە شێوەیەکی سروشتی لە ڕێگەی لاساییکردنەوەی گەورەکان لە ژینگەکەیاندا فێری خووی خوێندنەوە دەبن.
- **کارلێککردن**: گێڕانەوەی چیرۆک و گفتوگۆکردن لەسەریان لە ماڵەوە هاندەرێکی گرنگ پێکدەهێنێت بۆ گەشەپێدانی بەهرەی خوێندنەوە.

ڕەخساندنی ژینگەیەکی هاندەر لە ماڵەوە

خێزانە مالیزاییەکان چەمکی "ژینگەیەکی خوێندنەوەی تەندروست" وەردەگێڕن بۆ کۆمەڵێک پراکتیکی کرداری کە کتێب تێکەڵ بە وردەکارییەکانی ژیانی ڕۆژانە دەکات. ئەم دەستپێشخەرییانە ئەمانە لەخۆدەگرن:

1. **کتێبخانەی ماڵەوە**: دروستکردنی کتێبخانەیەکی ماڵەوە، هەرچەندە بچووکیش بێت، بەشێکی سەرەکییە لە کەلوپەلی ماڵ، ئەمەش وا دەکات کتێبەکان هەمیشە ئامادە و بەردەست بن بۆ هەمووان.

2. **هەمەجۆری لە کەرەستەکاندا:** بایەخ بە دابینکردنی کۆمەڵەیەکی هەمەجۆر لە کەرەستەی خوێندنەوە دەدرێت کە رۆژنامە، گۆڤار، کتێب و چیرۆک لەخۆدەگرێت، بۆ ئەوەی وەڵامدەرەوەی حەز و ئارەزووە جیاوازەکانی ئەندامانی خێزان بێت.
3. **فێرکردنی پێشوەختە:** خێزانەکان هەوڵێکی زۆر دەدەن بۆ فێرکردنی منداڵەکانیان بە خوێندنەوە پێش تەمەنی فێربوونی فەرمی، کە هەنگاوێکی پێشوەختەیە و رۆڵی قوتابخانە ئاسانتر دەکات.
4. **سەردانی خولیی بۆ کتێبخانەکان:** سەردانیکردنی کتێبخانە گشتییەکان وەک رووداوێکی ناوازە سەیر ناکرێت، بەڵکو چالاکییەکی خێزانیی ئاسایی و بەردەوامە، کە پەیوەندیی منداڵ لەگەڵ دامەزراوە کلتوورییەکاندا پتەو دەکات.

ئەمە بناغەیەکە کە سیستەمی پەروەردەی فەرمی بە شێوەیەکی ستراتیژی دارێژراوە بۆ ئەوەی لەسەری بنیاد بنێت و بیکاتە دامەزراوەیی.

3. رۆڵی سیستەمی پەروەردە: تێکەڵکردنی خوێندنەوە لەگەڵ پێکهاتەی قوتابخانە

لە مالیزیا، خوێندنەوە وەک چالاکییەکی زیادە یان خولیایەکی لاوەکی مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت، بەڵکو وەک بەشێکی دانەبڕاو لە پرۆگرامی خوێندن و پێکهاتەی پەروەردەیی قوتابخانە سەیر دەکرێت. ئەم تێکەڵکردنە قووڵە دڵنیایی دەدات کە خوێندنەوە پراکتیزەیەکی رۆژانە و پێکهاتەیەکی سەرەکییە لە گەشتی فێربوونی قوتابیدا. هەروەک سەرپەرشتیاری پەروەردەیی "سیتی خەدیجە" جەختی لەسەر دەکاتەوە:

"خوێندنەوە بەشێکی سەرەکییە لە پرۆگرامی خوێندن لە مالیزیا".

بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، قوتابخانەکان ستراتیژی فرەلایەن پەیڕەو دەکەن کە تیشک دەخەنە سەر قوتابی و دەوروبەرەکەی تێوەدەگلێنن بۆ پشتیوانیکردنی گەشتەکەی لەگەڵ خوێندنەوەدا:

- **دابینکردنی ژینگەیەکی ئەرێنی:** جەخت دەکرێتە سەر رەخساندنی کەشێکی قوتابخانەی سەرنجراکێش و هاندەر کە هانی منداڵ بدات بە حەز و شەوقەوە سەردانی کتێبخانە بکات.
- **بەهێزکردنی قوتابی:** منداڵ ئازادیی ئەوەی پێدەدرێت ئەو کتێبەی خۆی حەزی لێیەتی هەڵیبژێرێت، چونکە ئامانجی سەرەکی دروستکردنی پەیوەندییەکی کەسی و خۆشە لەگەڵ کتێبدا.
- **هاندانی ماددی:** شێوازی هاندانی داهێنەرانە بەکاردەهێنرێت، وەک دابەشکردنی کوپۆن کە منداڵان دەتوانن خۆیان کتێبی پێ بکڕن، ئەمەش هەستی خاوەندارێتی و سەربەخۆییان پێدەبەخشێت.
- **کتێبخانەی قوتابخانە وەک سەرچاوەی سەرەکی:** کتێبخانەی قوتابخانە بە متمانەپێکراوترین سەرچاوە دادەنرێت بۆ قوتابیان بۆ دەستکەوتنی کەرەستەی خوێندنەوە، ئەمەش وای لێدەکات ببێتە دڵی ژیانی کلتووری لە قوتابخانەدا.
- **هاوبەشی لەگەڵ دایبابان:** قوتابخانەکان کاردەکەن بۆ دروستکردنی پەیوەندیی پتەو لەنێوان دایبابان و مامۆستایاندا بۆ پەرەپێدانی خووی خوێندنەوەی دەرەوەی پرۆگرام لای قوتابیان، ئەمەش بازنەیەکی پشتیوانیی تەواوکار لەنێوان ماڵ و قوتابخانەدا دروست دەکات.

ئەم یەکخستنە لەسەر ئاستی قوتابخانە، زەمینەیەکی بەپیت بۆ دەستپێشخەرییە گەورەکانی حکومەت دەڕەخسێنێت، و دڵنیایی دەدات لە بوونی بینەرێکی وەرگر و بەشدار بۆ هەڵمەتە نیشتمانییەکان و پرۆژەکانی ژێرخانی.

4.دەستپێشخەرییە حکومی و فەرمییەکان: ئاسانکردنی گەیشتن بە زانیاری

دامەزراوە فەرمییەکان لە مالیزیا رۆڵی ئەندازیاری ستراتیژیی ژێرخانێکی نیشتمانیی زانیاری دەگێڕن، کە ئامانجی روونی ئەوەیە کە کتێب و دەستکەوتنی "کارێکی ئاسان و سادە" بێت بۆ هەموو هاووڵاتیان. ئەم رۆڵە تەنها هاندان تێدەپەڕێنێت و بنیاتنانی ژێرخانێکی کلتووریی بەهێز و سیاسەتی بانگەشەی کاریگەر لەخۆدەگرێت.

فراوانکردنی ژێرخانی رۆشنبیری

دەوڵەت بە شێوەیەکی بەردەوام کاردەکات بۆ بڵاوکردنەوەی کتێبخانە گشتی و دیجیتاڵییەکان لە هەموو شوێنێک، و دەستپێشخەریی داهێنەرانە وەک تەرخانکردنی کتێبخانە لە شوێنی کارەکاندا لەخۆدەگرێت. لە دڵی ئەم تۆڕەدا، کتێبخانەی نیشتمانیی کوالالومپور وەک سەرچاوەیەکی سەرەکیی بەرهەمی فیکریی نیشتمانی وەستاوە، کە کۆمەڵە دەستکەوتێکی بەنرخی لەخۆگرتووە، دیارترینیان:

- کۆمەڵەی "مالیزیانا" کە هەموو ئەو کتێبە مالیزییانە لەخۆدەگرێت کە لە ناوەوە و دەرەوەی وڵات چاپکراون.
- زیاتر لە ٤٠٠٠ دەستنووسی کۆن کە بە خەتی جاوی (پیتە عەرەبییەکان) نووسراون.

جگە لەوەش، دەوڵەت پشتیوانی لە ژێرخانی زانیاریی دیجیتاڵی دەکات لە رێگەی دابینکردنی کتێبخانەی جیهانیی دیجیتاڵییەوە، کە کتێب و دەستنووسە دەگمەنەکان بۆ خوێندکاران و توێژەران بەردەست دەکات.

بانگەشە و هۆشیاریی بەردەوام

دەسەڵاتداران هەموو میدیاکان بەکاردەهێنن بۆ بڵاوکردنەوەی هۆشیاری سەبارەت بە گرنگیی خوێندنەوە. ریکلام لە تەلەفزیۆنەکان، ناو شەمەندەفەرەکان، و لەسەر تابلۆکانی سەر شەقامەکان پەخش دەکرێن. ئەم هەڵمەتانە بە سازکردنی پێشانگای کتێب بە درێژایی ساڵ بەهێز دەکرێن، لەگەڵ بایەخدان بە کەمکردنەوەی نرخەکانیان. گرنگتر لەوەش، ئەم دەستپێشخەرییانە دڵنیایی دەدەن لە دابینکردنی کەرەستەکان بە زمانە سەرەکییەکانی وڵات (مالایی، چینی، هیندی، و ئینگلیزی)، کە ڕاستەوخۆ خزمەت بە ئامانجی پاراستنی فرەچەشنیی کلتووری دەکات کە بناغەی کۆمەڵگەکەیە.

ئەم هەوڵە حکومییە رێکخراوانە لەگەڵ پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتیی پشتیواندا یەکدەگرن کە خوێندنەوە وەک بەهایەکی بنەڕەتی دادەنێت.

5.پێکهاتەی کۆمەڵایەتی: کلتووری خوێندنەوە وەک بەهایەکی هاوبەش

کلتووری خوێندنەوە لە مالیزیا سنوورەکانی خێزان و قوتابخانەی تێپەڕاندووە و بووەتە بەهایەک کە لە هۆشیاریی گشتیدا رەگی داکوتاوە، و دەرکەوتەکانی لە ژێرخانی گەڕەکە نیشتەجێبوونەکان، پراکتیزە بازرگانییەکان، و کلتووری بەخشینی کۆمەڵایەتیدا دەبینرێت. ئەم دەرکەوتانە هەموو کۆمەڵگە دەگۆڕن بۆ ژینگەیەکی لەخۆگری خوێندنەوە.

- **دامەزراوەکانی نیشتەجێبوون**: بوونی کتێبخانە یان هۆڵی خوێندنەوە لە کۆمەڵگە نیشتەجێبوونەکاندا وەک دامەزراوەیەکی پێویست سەیر دەکرێت کە گرنگییەکەی لە یاریگا و مەلەوانگەکان کەمتر نییە.
- **کتێبفرۆشییەکان**: کتێبفرۆشییەکان سیاسەتێکی ناوازە پەیرەو دەکەن کە رێگە بە کڕیاران دەدەن پێش کڕین کتێبەکان بخوێننەوە، و شوێنی ئاسوودە بۆ ئەم مەبەستە دابین دەکەن. ئەمە پراکتیزەیەکی ستراتیژییە کە بەربەستی دەروونیی پابەندبوون بە کڕین لەبەردەم خوێنەراندا لادەبات، و کتێبفرۆشییەکە لە تەنها فەزایەکی بازرگانییەوە دەکاتە ناوەندێکی کلتووری.
- **بەخشین وەک ئەولەویەت**: ئامارە ناوخۆییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە بەخشینی کتێب یان ئەو پارانەی بۆ کڕینی کتێب تەرخانکراون، لە پلەی

یەکەمی لیستی بەخشینەکاندایە. ئەمەش باوەڕێکی قووڵ بە خوێندنەوە وەک ئامرازێک بۆ بەدەستهێنانی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی و یەکسانیی دەرفەتەکان نیشان دەدات.

- **خاڵەکانی بەخشینی گشتی** :لە شوێنە گشتییەکاندا، وەک وێستگەکانی شەمەندەفەر، شوێنی تایبەت بە بەخشینی کتێب بڵاوبوونەتەوە، کە هەر کەسێک دەتوانێت کتێبێک بەجێبهێڵێت یان کتێبێک هەڵبگرێت، لە دەستپێشخەرییەکدا کە بنەمای زانیاریی هاوبەش و بەردەست بۆ هەمووان بەهێز دەکات.

ئەم توخمانە پێکەوە سیستەمێکی ژینگەیی تەواوکار دروست دەکەن کە پشتیوانی لە خوێندنەوە دەکات و دەیکاتە بەشێکی سروشتی لە ژیانی رۆژانەی هەر تاکێکدا.

6.کۆتایی: کۆڵەکە سەرەکییەکانی سەرکەوتنی مالیزیا

مۆدێلی مالیزیا لە پتەوکردنی کلتووری خوێندنەوەدا لەسەر سیستەمێکی یەکگرتوو و هاوئاهەنگ بنیات نراوە، کە تێیدا هەموو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بە هاوکاری کاردەکەن بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی هاوبەش. دەتوانین چوار کۆڵەکە سەرەکییەکەی کە ئەم سەرکەوتنە لەسەری وەستاوە، لەم خاڵانەدا کورت بکەینەوە:

- **خێزان وەک لانکەی یەکەم** :یەکەم تۆوەکانی حەزی خوێندنەوە لە ڕێگەی پێشەنگی و ژینگەی ماڵەوەی پشتیوانەوە دەچێنێت.
- **سیستەمی پەروەردە وەک پشتیوان و تواناساز** : خوێندنەوە تێکەڵ بە کرۆکی پرۆسەی پەروەردەیی دەکات و دەیکاتە پراکتیزەیەکی بنەڕەتی.
- **حکومەت وەک ئاسانکار و هاندەر** :ژێرخان بنیات دەنێت و ڕێگرییەکان لادەبات و زانست دەخاتە بەردەستی هەمووان.
- **کۆمەڵگە وەک ژینگەی لەخۆگر و هاوبەش** : خوێندنەوە وەک بەهایەکی هاوبەش وەردەگرێت و لە ڕێگەی دەستپێشخەرییە بەکۆمەڵەکان و کلتووری بەخشینەوە بەهێزی دەکات.

ئەم یەکگرتنە ناوازەیە لەنێوان کایە جیاوازەکاندا ئەوەیە کە جیاوازییەکە دروست دەکات، و هەموو هەوڵەکان ئاراستەی گەیشتن بە ئامانجی کۆتایی دەکات کە بریتییە لە:

"بەرزکردنەوەی ئاستی کۆمەڵگە لەژێر دروشمی 'بەرەو کۆمەڵگەیەکی خوێندەوار و رۆشنبیر'".

سەرچاوە: aljazeera.net/lifestyle

تایبەتمەندییەکانی گەشەکردنی کەسایەتیی منداڵ (قۆناغی پێش قوتابخانە)

1.0پێشەکی: گرنگیی ساڵانی هەستیاری پێش قوتابخانە

ساڵانی پێش قوتابخانە قۆناغێکی بنەڕەتی و هەستیارە بۆ گەشەکردنی کەسایەتیی منداڵ ، کە بناغەی تەندروستیی سۆزداری ، توانای فێربوون و سەرکەوتنی داهاتووی دادەڕێژێت. لەم ماوەیەدا ، گۆڕانکارییەکی خێرا و قووڵ لە مێشک و ڕەفتاری منداڵدا ڕوودەدات کە کاریگەرییەکی درێژخایەنی لەسەر ژیانی دەبێت. بۆیە ، تێگەیشتنی دایکان و باوکان لەم گۆڕانکارییانە گرنگییەکی ستراتیژیی هەیە بۆ ئەوەی بتوانن بە شێوەیەکی ئەرێنی و کاریگەر پاڵپشتیی گەشەی منداڵەکانیان بکەن.

ئەم ڕێبەرە هەوڵ دەدات وەڵامی ئەو پرسیارە سەرەکییانە بداتەوە کە زۆرجار مێشکی دایکان و باوکان سەرقاڵ دەکات: لەم ساڵانەدا چاوەڕێی چ جۆرە گۆڕانکارییەک بن لە کەسایەتیی منداڵەکەیاندا؟ چی بکەن بۆ یارمەتیدانی منداڵەکانیان تا بە شێوەیەکی تەندروست پێبگەن؟ ئایا دەستێوەردانی دایکان و باوکان پێویستە؟ بۆ تێگەیشتن لەم گۆڕانکارییە دەروونی و ڕەفتارییانە ، سەرەتا پێویستە سەیری ئەو بناغە بایۆلۆجییە بکەین کە ئەم گەشەیە لەسەری بنیات نراوە.

2.0نەخشەی بایۆلۆجی: چۆن مێشکی منداڵ کەسایەتییەکەی دروست دەکات

تێگەیشتن لە گەشەی فیزیکیی مێشک گرنگییەکی ستراتیژیی هەیە ، چونکە کەسایەتیی منداڵ چەمکێکی ئەبستراکت نییە ، بەڵکو ڕەگ و ڕیشەی لە گەشەی خێرای دەمارەخانەکانی مێشکیدایە لە ماوەی پێنج ساڵی یەکەمی ژیانیدا. مێشکی منداڵ لە کاتی لەدایکبووندا تەنها **٢٥%**ی قەبارەی مێشکی کەسێکی پێگەیشتووە ، بەڵام لە ساڵی یەکەمدا قەبارەکەی دوو هێندە دەبێت و تا تەمەنی پێنج ساڵی دەگاتە نزیکەی **٩٠%**ی قەبارەی کۆتایی.

ئەوەی کە مێشک کارا دەکات ، بریتییە لە پەیوەندیی نێوان خانە دەمارییەکان ، کە پێیان دەوترێت "مەشەبەکە دەمارییەکان .(Synapses) "ئەم پەیوەندییانە بە خێراییەکی سەرسوڕهێنەر لە ڕێگەی کارلێکی منداڵ لەگەڵ ژینگەکەیدا دروست دەبن. هەر ئەزموونێک ، هەر دەنگێک و هەر دەستلێدانێک یارمەتیدەرە بۆ داڕشتنی ئەم تۆڕە ئاڵۆزە. ئەم پەیوەندییە دەمارییانە بناغەی بیروباوەڕ ، بەهاکان ، هەستەکان و ڕەفتارەکانی منداڵ پێکدەهێنن ، کە سەرجەمیان کەسایەتییەکەی دیاری دەکەن. هەرچەندە بۆماوە (جینەکان) ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە دیاریکردنی سروشت و مەیلی منداڵ ، بەڵام جۆرایەتیی ئەزموونەکانی ژیانی لە ساڵانی سەرەتادا بە هەمان شێوە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر داڕشتنی کەسایەتییەکەی هەیە. بەم شێوەیە ، بۆماوە و ئەزموون پێکەوە کار دەکەن بۆ دروستکردنی کەسایەتییەکی ناوازە بۆ هەر منداڵێک. ئەم گەشە بایۆلۆجییە خێرایە ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی لەسەر ئەو گۆڕانکارییە دەروونی و ڕەفتارییانە دەبێت کە لە قۆناغەکانی دواتردا دەیانبینین.

3.0قۆناغە سەرەکییەکانی گەشەکردن: لە خۆدەربڕینەوە بۆ خۆکۆنترۆڵکردن

قۆناغی تەمەنی ٣ تا ٥ ساڵی ، بازدانێکی گەورە لە توانای منداڵدا بۆ دەربڕینی خۆی بە وشە و دەستپێکردنی کۆنترۆڵکردنی هەستەکانی نیشان دەدات. ئەم دوو لایەنە وەرچەرخانێکی گرنگن لە گەشەی منداڵدا و بناغەی توانای تێکەڵبوونی کۆمەڵایەتیی پێکدەهێنن.

بە گوتەی پرۆفیسۆر **کیربی دیتر دیکارد (Kirby Dieter Deckard)**، پسپۆڕی دەروونناسی، لەم ساڵانەدا چەندین گەشەی سەرەکی ڕوودەدەن:

- فێردەبن زیاتر پشت بە خۆیان ببەستن و کەمتر پشت بە دایک و باوکیان ببەستن بۆ ڕێکخستنی هەستەکانیان.
- توانای ئەوەیان بۆ دروست دەبێت کە خۆیان هێمن بکەنەوە کاتێک تووڕە، دڵخۆش یان ترساون.
- دەتوانن زیاتر سەرنجیان لەسەر کارێک بێت و کەمتر بە شێوەیەکی هەڵچوونی کاردانەوەیان هەبێت.
- لە ڕێگەی کارلێککردن لەگەڵ کەسانی تردا، متمانەیان بە خۆیان زیاد دەکات و فێری مامەڵەکردن دەبن.

لەگەڵ گەشەکردنیاندا، پەیوەندیی منداڵ لەگەڵ دایک و باوکیشیدا گۆڕانی بەسەردا دێت. تا تەمەنی پێنج ساڵی، منداڵان دەست دەکەن بە نیشاندانی گرنگیپێدانی زیاتر بە دایک و باوکیان و وردە وردە تێدەگەن کە ئەوانیش پێداویستی و هەستی تایبەت بە خۆیان هەیە. هەروەها، بە ئاسانی سۆز دەردەبڕن، خەیاڵیان گەشە دەکات و لە نێوان پابەندبوون بە یاساکانی دایک و باوک و داواکردنی یارمەتیدا لە جووڵەدان. ئەم گەشە گشتییانە زەمینە خۆش دەکەن بۆ دەرکەوتنی جۆرە تایبەتەکانی کەسایەتی کە لە هەر منداڵێکدا بە شێوەیەکی ناوازە دەردەکەوێت.

4.0 ناسینەوەی جۆرەکانی کەسایەتی لە منداڵانی پێش قوتابخانەدا

یەکێک لە گرنگترین بنەماکانی پەروەردەی سەرکەوتوو، داننانە بەوەدا کە هەر منداڵێک کەسایەتییەکی ناوازەی خۆی هەیە. بەکارهێنانی یەک شێوازی پەروەردەیی بۆ هەموو منداڵان نەک هەر بێسوودە، بەڵکو لەوانەیە زیانبەخشیش بێت. تێگەیشتن لە سروشت و مەیلی زگماکیی منداڵ کلیلی سەرەکییە بۆ پاڵپشتیکردنی گەشەی سۆزداریی تەندروستی. کاتێک دایکان و باوکان لەگەڵ کەسایەتیی منداڵەکەیاندا ئاشنا دەبن، دەتوانن ژینگەیەکی لەبارتر و چالاکیی گونجاوتری بۆ هەڵبژێرن کە هەستی ئارامی و سەرکەوتنی پێ ببەخشێت.

پسپۆڕان سێ جۆری سەرەکیی کەسایەتی لە منداڵانی قۆناغی پێش قوتابخانەدا دیاری دەکەن:

1. **کەسایەتیی کۆنترۆڵکراو (Controlled):** شەرموون، بێدەنگ، و لەگەڵ کەسانی نامۆدا ئاسوودە نییە.
2. **کەسایەتیی کۆنترۆڵنەکراو (Uncontrolled):** کۆنترۆڵی کەمی بەسەر هەڵچوونەکاندا هەیە، کە لەوانەیە ببێتە هۆی ڕەفتاری دوژمنکارانە.
3. **کەسایەتیی خۆگونجێن (Resilient):** دەتوانێت هەستەکانی کۆنترۆڵ بکات، کارلێک لەگەڵ ئەوانی تردا بکات، و کێشەکان چارەسەر بکات.

زۆر گرنگە دایکان و باوکان و چاودێرانی منداڵ شێوازی مامەڵەکردن و چالاکییەکانیان لەگەڵ جۆری کەسایەتیی منداڵەکەیاندا بگونجێنن. ئەمە یارمەتیی منداڵ دەدات هەست بە ئارامی و سەرکەوتن بکات. ناسینەوەی ئەم جۆرانە یەکەم هەنگاوە، بەڵام بۆ تێگەیشتنێکی قووڵتر، پێویستە سەیری ئەو تیۆرییە دەروونییانە بکەین کە هەوڵ دەدەن سەرچاوەی ئەم جیاوازییانە ڕوون بکەنەوە.

5.0 تیۆرییە بنەڕەتییەکانی دروستبوونی کەسایەتی

سەبارەت بە چۆنیەتیی گەشەکردنی کەسایەتی، قوتابخانە دەروونناسییە جیاوازەکان دیدگای هەمەجۆریان خستووەتەڕوو. هەرچەندە هیچ تیۆرییەک بە تەنها ناتوانێت ئەم پرۆسە ئاڵۆزە بە تەواوی ڕوون بکاتەوە، بەڵام ئەم دیدگا کاریگەرانە چوارچێوەیەکی بەنرخمان پێدەبەخشن بۆ

تێگەیشتن لەو هێزە جۆراوجۆرانەی کە لە قۆناغی منداڵیی سەرەتادا ڕۆڵ دەگێڕن.

5.1دیدگای فرۆید و ئێریکسۆن

سیگمۆند فرۆید، دامەزرێنەری قوتابخانەی شیکاریی دەروونی، پێی وابوو کە ئەزموونەکانی ساڵانی سەرەتای منداڵی کاریگەرییەکی قووڵیان لەسەر کەسایەتیی مرۆڤ لە قۆناغی پێگەیشتندا هەیە. ئەو باسی **"قۆناغی کۆم** Anal) " stage)دەکات لە ساڵی دووەمی ژیاندا، کە تێیدا منداڵ لە ڕێگەی ڕاهێنانی سەر ئاودەستەوە فێری خۆکۆنترۆڵکردن دەبێت. بە بڕوای فرۆید، چەقینی منداڵ لەم قۆناغەدا دەتوانێت لە داهاتوودا ببێتە هۆی دەرکەوتنی سیفاتی وەک ڕێکوپێکیی زیاد لە پێویست یان پشێوی.

ئێریک ئێریکسۆن، کە یەکێک بوو لە قوتابییەکانی فرۆید، تیۆرییەکی فراوانتری بۆ گەشەی دەروونی-کۆمەڵایەتی دارشت. ئەو پێی وابوو کە مرۆڤ لە هەشت قۆناغی جیاوازدا گەشە دەکات، کە چواریان لە پێنج ساڵی یەکەمی ژیاندا ڕوودەدەن. لە هەر قۆناغێکدا، منداڵ ڕووبەڕووی قەیرانێکی بوونیی دەبێتەوە کە سەرکەوتن تێیدا دەبێتە هۆی بنیاتنانی کەسایەتییەکی ئەرێنی.

1. **قۆناغی ساوایەتی (٠ - ١٨ مانگ): متمانە بەرامبەر بێمتمانەیی** کاتێک دایک و باوک بە گەرمی وەڵامی پێداویستییەکانی منداڵ دەدەنەوە، منداڵ فێری متمانەکردن بە جیهان دەبێت. بەپێچەوانەوە، وەڵامنەدانەوەی پێداویستییەکانی دەبێتە هۆی دروستبوونی بێمتمانەیی و گومان.
2. **قۆناغی منداڵیی سەرەتا (١.٥ - ٣ ساڵ): سەربەخۆیی بەرامبەر گومان یان شەرم** منداڵ دەست دەکات بە گەڕان و دەیەوێت کارەکان بە سەربەخۆیی ئەنجام بدات. ڕێگەدان بە منداڵ بۆ هەڵبژاردنی بچووک متمانەبەخۆبوونی زیاد دەکات، بەڵام ڕێگریکردنی بەردەوام هەستی گومان و شەرمی لا دروست دەکات.
3. **قۆناغی منداڵیی ناوەند (٣ - ٥ ساڵ): دەستپێشخەری بەرامبەر هەستکردن بە تاوان** لەم تەمەنەدا، منداڵ حەز بە تاقیکردنەوەی شتی نوێ و دەستپێشخەری دەکات. هاندانی ئەم دەستپێشخەرییانە متمانەبەخۆبوون و توانای ڕووبەڕووبوونەوەی زیاد دەکات، بەڵام سەرکوتکردنیان دەبێتە هۆی دروستبوونی هەستی تاوان.
4. **قۆناغی منداڵیی کۆتا (٥ - ١٢ ساڵ): شانازی بەرامبەر هەستکردن بە کەمی** منداڵ دەست دەکات بە بەراوردکردنی خۆی لەگەڵ ئەوانی تردا. سەرکەوتن لە ئەنجامدانی کارەکاندا هەستی شانازی و لێهاتوویی پێدەبەخشێت، بەڵام شکستی بەردەوام لەوانەیە ببێتە هۆی دروستبوونی هەستی کەمی.

5.2دیدگا ڕەفتاری و مەعریفییەکان

جگە لە قوتابخانەی شیکاریی دەروونی، دیدگای تریش هەن. تیۆرییە ڕەفتارییەکانی **ئیڤان پاڤلۆڤ** و **بی. ئێف. سکینەر** پێیان وایە کە کەسایەتی لە ڕێگەی پاداشت و سزا بۆ ڕەفتارەکان دروست دەبێت .**ئەلبێرت باندورا** جەختی لەسەر فێربوون لە ڕێگەی چاولێکردن و لاساییکردنەوەی دایک و باوک و کەسانی دەوروبەر دەکردەوە. هەروەها، دیدگاکانی وەک دەروونناسیی مەعریفی، جێندەر، و بۆماوەش ڕۆڵیان لە دارشتنی کەسایەتیدا هەیە.

لە کۆتاییدا، وا دیارە کە کەسایەتیی مرۆڤ دەرئەنجامی تێکەڵەیەکی ئاڵۆزە لە کاریگەرییە دەروونی، کۆمەڵایەتی، بۆماوەیی و بایۆلۆجییەکان. ئەم تێگەیشتنە تیۆرییانە دەتوانن ڕێنماییمان بکەن بۆ پەیڕەوکردنی ستراتیژیی کرداریی کاریگەر لە پەروەردەکردندا.

6.0ڕێبەریی دایکان و باوکان: ستراتیژییەتە کردارییەکان بۆ بنیاتنانی کەسایەتییەکی بەهێز

هەرچەندە کەسایەتی بە شێوەیەکی سروشتی گەشە دەکات، بەڵام دایکان و باوکان دەتوانن بە شێوەیەکی چالاکانە ژینگەیەک دروست بکەن کە هاندەری سیفاتە ئەرێنییەکان و خۆڕاگریی سۆزداری بێت. ئەم بەشە بریتییە لە جێبەجێکردنی کرداریی ئەو تیۆرییانەی کە لە پێشتردا باسکراون.

6.1 پەرەپێدانی فێربوون و گەشەکردن

منداڵان بە شێوازی جیاواز فێر دەبن، بەڵام هەموویان حەزیان لە فێربوونە لە ڕێگەی گەڕان و چارەسەرکردنی کێشەکانەوە. بۆ دابینکردنی ژینگەیەکی لەبار، پێویستە خێزان چەند توخمێکی سەرەکیی "بەخشین" دابین بکات:

- گەرمی و سۆز و وەڵامدانەوەی خێرای پێداویستییەکانی منداڵ.
- پەیوەندیکردن لە ڕێگەی قسەکردن، چیرۆک خوێندنەوە، یان گۆرانی وتنەوە.
- دروستکردنی ڕۆتین و ڕێوڕەسمی ڕۆژانە کە هەستی ئارامی دەبەخشێت.
- هاندانی گەڕانی سەلامەت و یاریکردن.
- سەیرکردنی تەلەفزیۆنی هەڵبژاردە و سنوردار.
- تێگەیشتن لەوەی کە هەموو منداڵێک سروشتێکی جیاوازی هەیە.
- بەشداریکردنی هەردوو لایەن (دایک و باوک) لە چاودێریی منداڵدا.
- گرنگیدانی دایکان و باوکان بە خۆیان، چونکە ئەمە منداڵ فێری خۆپارێزی دەکات.

6.2 ڕێنماییە سەرەکییەکان: چی بکەین و چی نەکەین

لێرەدا چەند ڕێنماییەکی سەرەکی خراوەتەڕوو کە دەتوانێت یارمەتیدەر بێت لە مامەڵەکردن لەگەڵ منداڵی قۆناغی پێش قوتابخانە:

کردەوە هاندەرەکان	ڕەفتارە خۆلێبواردنەکان
هاندانی یاریکردن: یاریکردن منداڵ فێری کارکردن لە گروپدا، چارەسەرکردنی کێشە، و تاقیکردنەوەی ڕۆڵی جیاواز دەکات.	**دانانی ناو و ناتۆرە**: خۆت بپارێزە لە بەکارهێنانی وشەی وەک "شەرموون" یان "سەرسەخت". ئەمە دەبێتە هۆی چەسپاندنی ئەو سیفەتە.
بیرخستنەوەی ناوازەیی منداڵ: وەک پرۆفیسۆر دیکارد دەڵێت: "منداڵان زۆر جیاوازن لە یەکتر." مامەڵەکردنێکی هەستیار و وەڵامدەرەوە بۆ پێداویستییە تایبەتەکانی منداڵەکەت گەشەی کەسایەتیی تەندروست بەهێز دەکات.	**هەوڵدان بۆ گۆڕینی کەسایەتیی بنەڕەتی**: لەبری هەوڵدان بۆ گۆڕینی منداڵەکەت، ژینگەیەکی پاڵپشت دروست بکە کە یارمەتی بدات لە ئاراستەی نوێدا گەشە بکات.
ڕێگەدان بە منداڵ بۆ بوون بە خۆی: ڕێگە بدە منداڵەکەت بە شێوازی خۆی جیهان بناسێت و هاوڕێی هەبێت، نەک ببێتە وێنەیەکی کۆپیکراوی تۆ.	**بەراوردکردن لەگەڵ منداڵانی تر**: هەرگیز منداڵەکەت لەگەڵ خوشک و براکانی یان منداڵانی تردا بەراورد مەکە. ئەمە زیان بە متمانەبەخۆبوونی دەگەیەنێت.
خوێندنەوە بۆ منداڵ: خوێندنەوەی کتێب دەتوانێت خەیاڵی فراوان بکات و یارمەتی بدات لە تێگەیشتن لە هەستە جیاوازەکان.	**سەپاندنی ئارەزووەکانی خۆت**: ڕێگە بدە منداڵەکەت ئارەزووەکانی خۆی بدۆزێتەوە، تەنانەت ئەگەر جیاوازیش بن لەوەی تۆ دەتەوێت.

7.0 کۆتایی: ڕۆڵی تۆ لە گەشتی منداڵەکەتدا

لە کۆتاییدا، گرنگە دووپاتی بکەینەوە کە هەرچەندە کەسایەتیی منداڵ ڕەگ و ڕیشەی قووڵی لە بایۆلۆجی و دەروونناسیدا هەیە، بەڵام ئەو ژینگە پڕ لە خۆشەویستی، پاڵپشتی و وەڵامدەرەوەیەی کە دایکان و باوکان دروستی دەکەن، گرنگترین فاکتەرە لە پەروەردەکردنی منداڵێکی تەندروست و خۆگونجێندا.ساڵانی پێش قوتابخانە پڕن لە گۆڕانکاری و تەحەدا، بەڵام لە هەمان کاتدا دەرفەتێکی زێڕینن بۆ بنیاتنانی بناغەیەکی پتەو بۆ داهاتووی منداڵەکەت.

کاریگەرترین شتێک کە دەتوانیت بیکەیت ئەوەیە کە **چێژ لە کەسایەتیی ناوازەی منداڵەکەت وەربگریت و تێی بگەیت**. ئەم تێگەیشتن و خۆشەویستییە بێمەرجە کلیلی پەروەردەیەکی سەرکەوتووە لەم قۆناغە هەستیار و گرنگەی ژیانیدا.

سەرچاوە: feedo.net

کاریگەریی زمانی دایک لەسەر دروستبوونی ناسنامەی منداڵ

1.0پێشەکی: زمان وەک بەردی بناغەی دروستبوونی ناسنامە

زمان زیاترە لە تەنها ئامرازێک بۆ پەیوەندیکردن ؛ بەڵکو ئەو سیستەمە پێکهێنەرەیە کە کەسایەتی ، ناسنامە و تواناکانی داهاتووی منداڵی لە ڕێگەیەوە شێوە دەگرێت. لە ڕوانگەی دەروونزانیی گەشەسەندنەوە ، زمانی دایک وەک گواستنەوەی سەرەکیی گەشەی دەروونی-زمانی و کۆمەڵایەتی-سۆزداری دادەنرێت. مرۆڤ لە ڕێگەی زمانەوە تەنها بیرۆکەکانی دەرنابڕێت ، بەڵکو ناسنامەی خۆی دادەڕێژێت ، سیماکانی کەسایەتی و کولتووری خۆی دەنەخشێنێت و بناغەی داهاتووی دادەمەزرێنێت.

زمان ئەو بنچینەیەیە کە منداڵ لێیەوە دەست پێدەکات بۆ بنیاتنانی جیهانی ناوەوەی خۆی و تێگەیشتن لە جیهانی دەرەوە ، ئەمەش وای کردووە چەسپاندنی لە قۆناغەکانی سەرەتادا ببێتە بەردی بناغەی دروستکردنی مرۆڤێکی تەواوکار.

2.0ساڵانی دروستبوون: چۆن زمان کەسایەتیی گەشەسەندووی منداڵ دادەڕێژێت

بناغەکانی دروستبوونی کەسایەتیی مرۆڤ لە قۆناغی منداڵیی سەرەتادا دەست پێدەکات ، کە ماوەیەکی چارەنووسسازە و بە نەرمییەکی دەروونی و دەماریی نائاسایی جیا دەکرێتەوە. لەم ساڵە بنەڕەتییانەدا ، کەسایەتیی منداڵ بە ڕادەیەکی زۆر توانای شێوەگرتنی هەیە ، ئەمەش وا دەکات پرۆسەی فێربوونی زمانی دایک تەنها نیشانەیەکی گەشەسەندن نەبێت ، بەڵکو ببێتە ئەو پرۆسە جەوهەرییەی کە لە ڕێگەیەوە سیماکانی ئەم کەسایەتییە دەتاشرێن و ئاراستەی ڕێڕەوەکەی دیاری دەکرێت.

2.1شیکردنەوەی خوازەی "منداڵ وەک هەویر"

کەسایەتیی منداڵ لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا وەک "هەویر" وەسف کراوە ، کە چوواندنێکی وردە و ڕادەی کاریگەری و توانای شێوەگرتنی ڕوون دەکاتەوە. زمانی دایک تەنها ئەو وشانە نییە کە بە منداڵ دەوترێن ، بەڵکو ئەو ئامرازەیە کە بۆ ناوبردنی هەستەکان ، دیاریکردنی پەیوەندییەکان و گێڕانەوەی ئەزموونەکان بەکاردەهێنرێت. هەر وشەیەک ، چیرۆکێک و گۆرانییەک وەک دەست لێدانێکی پێکهێنەر وایە کە "هەویر"ی کەسایەتییە تازە گەشەکردووەکەی شێوە دەدات ، ئەمەش لە ڕێگەی پێدانی ئەو پۆلینە چەمکییانەی کە لە ڕێیانەوە لە خۆی و جیهانەکەی تێدەگات.

2.2شیکردنەوەی چوارچێوەی زمانی بۆ مانا

زانای زمانەوانی ، فێردیناند دی سوسور ، زمانی وەک سیستەمێکی تەواوکار لە "ڕێسا و دابونەریتە واتایی و ڕێبازکراوەکان" پێناسە کردووە. ئەم پێناسەیە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە زمان تەنها وشەی پەرشوبڵاو نییە ، بەڵکو پێکهاتەیەکی ڕێکخراوە کە ئەو بنەما سەرەکییانە دابین دەکات کە مانا بە وشەکان دەبەخشن. بۆ منداڵ ، فێربوونی زمانی دایک بە واتای وەرگرتنی ئەم سیستەمەیە کە مانا و یەکپارچەیی بە جیهانەکەی دەبەخشێت و یەکەمین بناغە مەعریفییەکانی لای ئەو دروست دەکات.

بەم شێوەیە ، زمان ڕۆڵی تاکەکەسیی خۆی لە پێکهێنانی کەسایەتیی منداڵدا تێدەپەڕێنێت و دەبێتە بەستەرێکی ژیانی کە منداڵ بە ڕەهەندێکی فراوانتر و گشتگیرترەوە دەبەستێتەوە ، کە پەیوەستە بە ناسنامەی بەکۆمەڵ و کولتوورییەوە.

3.0لەودیو پەیوەندییەوە: زمان وەک لەنگەرێکی کولتووری و مێژوویی

کورتکردنەوەی زمان تەنها لە بوونی بە ئامرازێک بۆ پەیوەندیکردن، گرنگترین ئەرکەکانی لەبەرچاو ناگرێت. زمان ئەو پردەیە کە تاک بە میراتی خۆیەوە دەبەستێتەوە و ئەو شانەیەیە کە لەناو کۆمەڵگاکەیدا تێکەڵی دەکات. زمان پێکهاتەی سەرەکیی ناسنامەی تاکەکەسی و بەکۆمەڵە، هەروەها ئامرازێکی بنەڕەتییە بۆ تێکەڵاوبوونی کۆمەڵایەتی، فێربوون و گەشەسەندن.

3.1شیکردنەوەی ڕەهەندەکانی ناسنامە

زمانی دایک وەک بەستەرێکی جەوهەری کاردەکات کە ناسنامەی تاک لە ڕێگەی چەندین ڕەهەندی سەرەکییەوە دەچەسپێنێت:

- **پەیوەندیی کولتووری**:زمان وەک ئەرشیفێکی زیندووی کولتوور کاردەکات. لە ڕێگەی پەند، شیعر و دەربڕینە ڕۆژانەییەکانەوە، زمان دانایی کۆکراوە، پێوەرە کۆمەڵایەتییەکان و بەها هاوبەشەکانی کۆمەڵگا دەگوازێتەوە، هەروەها منداڵ هەر لە یەکەم وشەکانییەوە لەناو تێڕوانینێکی کولتووریی دیاریکراودا بۆ جیهان دادەمەزرێنێت.
- **بەردەوامیی مێژوویی**:زمان تاک بە گێڕانەوەی مێژوویی نەتەوەکەی و میراتەکەیەوە دەبەستێتەوە، ئەمەش هەستێکی قووڵی سەر بە زنجیرەیەکی مرۆیی درێژخایەنی پێدەبەخشێت و ڕەهەندێکی کاتی بە ناسنامەکەی زیاد دەکات.
- **بناغەی ئایینی**:لە زۆرێک لە کولتوورەکاندا، زمان ئەو دەفرەیە کە دەق، چەمک و ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی تێدا پارێزراوە، ئەمەش وای کردووە ببێتە پێکهاتەیەکی سەرەکی لە ناسنامەی ڕۆحیی تاکدا.
- **تێکەڵاوبوون و گەشەی کۆمەڵایەتی**:شارەزابوون لە زمانی دایک مەرجێکی سەرەکییە بۆ تێکەڵاوبوونی کاریگەر لەناو کۆمەڵگادا، جووڵەکردن لەناو پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانیدا و بەشداریی تەواو لە ڕێڕەوەکانی خوێندن و گەشەسەندندا.

3.2شیکردنەوەی دۆخی جیهانی: جیهانێک لە دەنگە هەڕەشەلێکراوەکان

داتاکانی جیهان قەبارەی ئەو مەترسییە دووپات دەکەنەوە کە ڕووبەڕووی فرەچەشنیی زمانی بووەتەوە. ڕێکخراوی **یونسکۆ** لە هۆشدارییەکی توندا ئاماژە بەوە دەکات کە نیوەی زمانەکانی جیهان، کە ژمارەیان ٧,٠٠٠ زمانە، لەم سەدەیەدا مەترسیی لەناوچوونیان لەسەرە. هەروەها لێکۆڵینەوەکانی **جۆرج ئەندەرسۆن** دەریانخستووە کە ٨٠٪ی دانیشتووانی جیهان تەنها بە ٨٣ زمان قسە دەکەن. ئەم لەدەستدانە نزیکە تەنها وشە و ڕێزمان لەخۆناگرێت، بەڵکو بە واتای لەناوچوونی سیستەمی ناوازەی بیری مرۆیی و تێڕوانینی تەواوی جیهان دێت. بۆیە، پاراستنی زمانی دایک ئەرکێکە کە ئامانجی پاراستنی "فرەچەشنیی مەعریفیی" هەسارەکەیە. پشتگیریکردنی زمانی دایک تەنها ئەرکێکی کەسی نییە، بەڵکو پێویستییەکی جیهانیی بەپەلەیە بۆ پاراستنی میراتی هاوبەشی مرۆڤایەتی.

4.0هێزی مەعریفی و میراتی دەوڵەمەندی زمان (زمانی عەرەبی بە نموونە)

بۆ تێگەیشتن لەم کاریگەرییە مەعریفییە بە شێوەیەکی کرداری، زمانی عەرەبی وەک نموونەیەکی دیار و بەرچاو وەردەگرین، کە بەهۆی پێکهاتە ناوازەکەیەوە سوودی تایبەت بە قسەکەرانی دەبەخشێت. شارەزابوون لەم زمانەدا ڕاستەوخۆ بەشدارە لە پەرەپێدانی لێهاتووییە مێشکییەکانی تاکدا. ئەم توانایە شاراوەیەی زمانی عەرەبی بۆ پەرەپێدانی بیری شیکاریی تاک تێبینییەکی نوێ نییە؛ بەڵکو هەمان ئەو بزوێنەرەیە کە شارستانییەتێکی تەواوی پەرەپێداوە.

4.1شیکردنەوەی گەشەپێدانی بیری شیکاری

زمانی عەرەبی یەکێکە لە دەوڵەمەندترین زمانەکانی جیهان لە ڕووی وشەوە، ئەم دەوڵەمەندییەش تەنها تایبەتمەندییەکی چەندایەتی نییە، بەڵکو هاندەرێکی ڕاستەوخۆیە بۆ

گەشەپێدانی بیری ڕەخنەگرانە و شیکاری. توانای دارشتنی "ڕستەی بەهێزی تێکئاڵاو" پێویستی بە بیرکردنەوەیەکی قووڵ و لۆژیکی هەیە بۆ کردنەوەی گرێکوێرەکانی و بەکارهێنانی بە شێوەیەکی دروست. ئەم تەحەددا فیکرییە بەردەوامە وەک ڕاهێنانێکی مێشکی کاردەکات کە تواناکانی شیکاری لای منداڵ بەهێز دەکات.

4.2شیکردنەوەی میراتی مەعریفە

هەمان ئەو تایبەتمەندییە پێکهاتەییانەی کە ئەمڕۆ بیری ڕەخنەگرانە لای منداڵ پەرە پێدەدەن، هەمان ئەوانەن کە سەدان ساڵ لەمەوبەر زانایانی عەرەبیان توانادار کرد بۆ بەرهەمهێنانی میراتێکی زانستی و ئەدەبیی گەورە. هێزی ڕێساکانی نەحو و سەرف لە زمانی عەرەبیدا، سەرباری دەوڵەمەندیی وشەیی، وای لێکرد کە خاوەنی میراتێکی زەبەلاح بێت کە کاریگەرییەکەی تەنها لەسەر شارستانیەتی عەرەبی نەبوو، بەڵکو میراتی جیهانیشی دەوڵەمەند کرد. ئەو کتێبانەی کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە عەرەبییەوە بۆ زمانە ئەوروپییەکان وەرگێڕدران، یەکێک بوون لەو بناغانەی کە ڕێنیسانسی ئەوروپی لەسەر دامەزرا، چونکە لەسەر بنەمای بیرۆکەی شیکاری و ڕەخنەگرانەی ئەو زانایانە بوون کە بە زمانی عەرەبی نووسیبوویان.

ئەم خاڵە بەهێزانەی کە لە زمانی عەرەبیدا هەن، بەرپرسیارێتییەکی کرداری دەخەنە ئەستۆمان، کە بریتییە لە پێویستیی چاندن و پەرەپێدانی لەناو منداڵەکانماندا لە سەردەمی نوێدا.

5.0ڕێنمایی پراکتیکی بۆ گەشەپێدانی زمانی دایک

ئەم بەشە ڕێبەرێکی کرداری پێشکەش بە دایکان و باوکان دەکات کە ئامانجی دروستکردنی ژینگەیەکی زمانیی دەوڵەمەندە بۆ منداڵ. لە کاتێکدا بڵاوبوونەوەی زمانە بیانییەکان تەحەدایەک دروست دەکات، ڕێبازی ستراتیژی لە بەرگریکردندا نییە، بەڵکو لە دروستکردنی بناغەیەکی زمانیی پتەودایە کە منداڵ بۆ فرەزمانیی کاریگەر ئامادە دەکات. بوونی بناغەیەکی بەهێز لە زمانی دایکدا ئەو پێکهاتە مەعریفییە دابین دەکات کە فێربوونی زمانەکانی دواتر کاراتر دەکات.

5.1شیکردنەوەی بنەمای "عەرەبی یەکەم"

ڕاسپاردەی سەرەکی ئەوەیە کە پێویستە دایکان و باوکان لەپێشینەی کارەکانیان بەهێزکردنی لێهاتووییەکانی منداڵ بێت لە زمانی عەرەبیدا. نابێت فێربوونی زمانە بیانییەکان لەسەر حیسابی شارەزابوون لە زمانی دایک بێت، بەڵکو دەبێت هاوتەریب لەگەڵیدا بێت. زمانەکانی تر وەک زیادەیەکی مەعریفی، کولتووری و زانستی فێر دەبن، بەڵام بە مەرجێک لەسەر بناغەیەکی پتەوی زمانی عەرەبی بێت، ئەمەش دڵنیایی دەدات لەوەی کە ئەو زانیاری و بەها ڕەسەنانەی منداڵ وەریدەگرێت کاریان تێناکرێت.

5.2شیکردنەوەی بەهێزکردنی ڕەوانیی زمان لە ڕێگەی بەشداریی کاریگەرەوە

بۆ گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی قسەکردنی منداڵ و دروستکردنی سەکۆیەک بۆ فێربوونی زمان، دایک و باوک دەتوانن شێوازی کرداری و کارلێککارانە بەکاربهێنن:

1. **دروستکردنی دۆخی فێرکاری :** دەتوانرێت سوود لە چالاکییەکانی وەک یاری و نواندن وەربگیرێت بۆ ئامادەکردنی دۆخی پەروەردەیی کە منداڵ ڕادەهێنێت لەسەر قسەکردنی ڕەوان و پەیوەندیکردنی کاریگەر لە چوارچێوەی سروشتی و هاندەردا.
2. **دروستکردنی کۆگای زمانی :** ئەم شێوازە کارلێککارانە یارمەتیی منداڵ دەدەن بۆ فێربوونی وشەی نوێ بە شێوەیەکی سروشتی، ئەمەش وای لێدەکات بە کارایی لەگەڵ ژینگەکەیدا کارلێک بکات و پێداویستی و بیرۆکەکانی بە متمانەوە دەرببڕێت.

سوودی ئەم شێوازە کردارییانە تەنها لە لێهاتووییە زمانییە دیارەکاندا کورت نابێتەوە، بەڵکو درێژ دەبێتەوە بۆ ئەوەی

کاریگەرییەکی قووڵ لە جیهانی دەروونیی ناوەوەی منداڵدا بەجێبهێڵێت.

6.0دەنگدانەوەی دەروونی: تێگەیشتن لە خود و داهێنان

شارەزابوون لە زمانی دایکدا کاریگەریی دەروونیی قووڵی هەیە کە زۆرجار پشتگوێ دەخرێت. زمان ئەو سەرچاوەیەیە کە هەموو بیرۆکە و کردارێکی داهێنەرانەی لێوە هەڵدەقوڵێت، و ئەم کاریگەرییە لە زمانێکی دەوڵەمەندی وەک عەرەبیدا زیاتر دەبێت، کە شوێنپەنجەیەکی دەروونی بەجێدەهێڵێت و لە هەموو قۆناغەکانی گەشەکردنیدا لەگەڵ منداڵدا دەمێنێتەوە.

6.1شیکردنەوەی گەشت بەرەو خۆئاگایی

تواناداری لە زمانی دایکدا رۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت لە یارمەتیدانی منداڵ و هەرزەکار بۆ تێگەیشتن لە خودی خۆی و پێکهێنانی هۆشیاریی دەربارەی. کاتێک تاک خاوەنی ئامرازی زمانیی پێویست بێت، دەتوانێت بە وردی گوزارشت لە جیهانی ناوەوەی خۆی بکات، واتە "ناخ و سیفات و خولیاکانی، و لە ئەنجامدا داهێنانەکانی." ئەم توانایە بۆ دەربڕین تەنها پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەوانی تردا ئاسان ناکات، بەڵکو گرنگتر لەوە، تێڕوانینی ناوەکیی خۆی قووڵتر دەکاتەوە.

6.2شیکردنەوەی هاندەر بۆ بیرکردنەوەی ئاست بەرز

ئەم توانایە تازە دۆزراوەیەی دەربڕینی خودی ناوەکی، ئامانج نییە لە خۆیدا، بەڵکو هاندەرێکی ڕاستەوخۆیە بۆ ئەرکە مەعریفییە باڵاکان. لە ڕێگەی ناوبردنی دۆخە ناوەکییەکان و بیرۆکە تازەکانەوە، منداڵ لە تەنها هۆشیارییەوە دەگوازرێتەوە بۆ مامەڵەکردنی چالاکانە لەگەڵ ئەو چەمکانەدا، کە ئەمەش جەوهەری "بیرکردنەوەی داهێنەرانە و ڕەخنەگرانە"یە. بوونی کۆگایەکی زمانیی دەوڵەمەند ئەو پریشکەیە کە داهێنان و شیکاری دادەگیرسێنێت، کە دوو لێهاتوویی سەرەکین و لە هەموو قۆناغەکانی ژیانیدا لەگەڵیدا دەبن.

7.0کۆتایی: وەبەرهێنان لە زماندا وەبەرهێنانە لە داهاتوودا

لە کۆتاییدا، دەردەکەوێت کە زمانی دایک تەنها ئامرازێک نییە بۆ پەیوەندیکردن، بەڵکو ئەو بناغەیەیە کە کەسایەتیی منداڵ، ناسنامەی کولتووری، گەشەی مەعریفی و سەقامگیریی دەروونی لەسەر بنیات دەنرێت. زمان ئەو ئامرازەیە کە هۆشیاریی منداڵ بە خودی خۆی و بە جیهانی دەوروبەری شێوە دەدات، و ئەو هاندەرەیە کە وزە داهێنەرانە و فیکرییەکانی دەتەقێنێتەوە. بۆیە، گرنگیدان بە گەشەپێدانی زمانی دایک لای منداڵ تەنها بژاردەیەکی پەروەردەیی نییە، بەڵکو وەبەرهێنانێکی دامەزرێنەرە لە هەموو لایەنێکی داهاتووی ئەودا، کە سەرکەوتن، گەشەکردن و گەیشتن بە خودی بۆ مسۆگەر دەکات.

سەرچاوە:

رؤى جوني، مجلة الشارقة الثقافية، العدد 109، نوفمبر 2025

وشەکان هۆرمۆنی خۆشەویستی بەهێز دەکەن.. چۆن لەگەڵ منداڵە ساوەکەتدا بدوێیت؟

ناونانی هەست و سۆزەکان ڕێگایەکی کاریگەرە بۆ یارمەتیدانی منداڵان لە دەربڕینی خۆیان.

1.پێشەکی: گرنگیی دەربڕینی هەستەکانی منداڵ

لە قۆناغی سەرەتایی منداڵیدا، منداڵان بە زەحمەت دەتوانن هەستەکانیان دەرببڕن، بۆیە دایکان و باوکان ئەم ئەرکە لە ئەستۆ دەگرن و هەستەکانیان دەناسنەوە و لەبری ئەوان دەریاندەبڕن.

زانست سەلماندوویەتی کە ئەم شێوازە، واتە بەکارهێنانی "زمانی سۆزداری" لەلایەن دایکانەوە بە شێوەیەکی بەردەوام لەگەڵ منداڵەکانیاندا، یارمەتیدەرە بۆ گەشەپێدانی تواناکانی زمان، هەروەها دەردانی "هۆرمۆنەکانی خۆشەویستی" بەهێز دەکات. ئەمەش بە شێوەیەکی بەرچاو بەشداری دەکات لە دروستکردنی پەیوەندییەکی سۆزداریی پتەو لە نێوان منداڵ و دایک و باوکیدا.

بەڵام ئەم کاریگەرییە تەنها هەستێکی گشتی نییە، بەڵکو لەسەر بنەمایەکی زانستیی پتەو ڕاوەستاوە کە پەیوەندیی قووڵی نێوان زمانی دایک و بایۆلۆژیای منداڵ ئاشکرا دەکات.

2.وشە سۆزدارییەکان و هۆرمۆنی خۆشەویستی: بنەمای زانستی

توێژینەوەیەکی نوێ کە لە کۆتایی مانگی تشرینی دووەمی ڕابردوودا لە گۆڤاری "Development and Psychopathology"بڵاوکرایەوە و لەلایەن توێژەرانی زانکۆی کۆلێژی لەندەنەوە ئەنجام دراوە، دەریخستووە ئەو منداڵانەی کە دایکیان بە شێوەیەکی بەردەوام زمانی سۆزداری بەکاردەهێنن بۆ وەسفکردنی بیر و هەستەکانیان، ئاستی هۆرمۆنی ئۆکسیتۆسینیان بەرزترە. هۆرمۆنی ئۆکسیتۆسین، کە لە کۆمەڵێک پرۆسەی دەروونیدا بەشدارە، ڕۆڵێکی گرنگ لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا دەگێڕێت، وەک گەشەپێدانی پەیوەندیی نێوان دایک و باوک و منداڵ، هەروەها دروستکردنی متمانە و تێگەیشتنی کۆمەڵایەتی.

وردەکارییەکانی توێژینەوەکە توێژینەوەکە کارلێکی نێوان ٦٢ دایک و منداڵە ساوەکانیانی لەخۆگرتبوو کە تەمەنیان لە نێوان ٣ بۆ ٩ مانگیدا بوو. توێژەران ڤیدیۆی دایکەکانیان تۆمار کرد کاتێک بۆ ماوەی ٥ خولەک بە شێوەیەکی سروشتی و بەبێ بەکارهێنانی هیچ یارییەک، کارلێکیان لەگەڵ منداڵەکانیاندا دەکرد. پاشان، شیکارییان بۆ قسەی دایکەکان کرد بۆ دیاریکردنی ئەوەی کە چەند جار زمانیان بەکارهێناوە بۆ دەربڕینی تێگەیشتنیان لە بیر و هەستی منداڵەکانیان، بۆ نموونە کاتێک منداڵەکە پێدەکەنێت دەیانگوت "تۆ ئەمڕۆ دڵخۆشیت"، یان کاتێک منداڵەکە یارییەک پاڵ دەنێت دەیانگوت "تۆ حەزت لەم یارییە نییە". هاوکات، ئەم دەستەواژانەیان پۆلێن کرد بۆ هەڵسەنگاندنی ئەوەی کە دایکەکە تا چەند بە وردی لێکدانەوەی بۆ ڕەفتاری منداڵەکەی کردووە. لە هەمان کاتدا، نموونەی لیک لە منداڵەکان وەرگیرا بۆ پێوانەکردنی ئاستی ئۆکسیتۆسین.

دەرەنجام و کاریگەرییە درێژخایەنەکان دوای شیکارییەکان، توێژەران ئاستی هۆرمۆنی ئۆکسیتۆسینیان لە منداڵەکاندا پێوانە کرد و بۆیان دەرکەوت کە ئەو منداڵانەی دایکیان بە بەردەوامی باسی هەستەکانیانی کردووە، ئاستی ئۆکسیتۆسینیان بەرزترە، کە بە "هۆرمۆنی خۆشەویستی" ناسراوە. توێژینەوەکە چەندین سوودی درێژخایەنی ئەم کارلێکەی خستەڕوو:

- **بەهێزکردنی توانای کۆمەڵایەتی:** ئەم جۆرە کارلێکە نەک تەنها پەیوەندی سۆزداری و کۆمەڵایەتی نێوان دایک و منداڵ بەهێز دەکات، بەڵکو یارمەتی منداڵ دەدات بۆ گەشەپێدانی توانای کۆمەڵایەتی و پەیوەندیی بەهێزتر، کە یارمەتیدەر دەبێت بۆ دروستکردنی پەیوەندی و خۆگونجاندن لەگەڵ جیهانی دەوروبەریدا.
- **ئەزموونی ئەرێنیتر:** منداڵانێک کە لە سەرەتای ژیانیانەوە ئاستی ئۆکسیتۆسینیان بەرزترە، ئەگەری زۆرترە کارلێکی کۆمەڵایەتیی ئەرێنییان هەبێت.
- **هەستکردن بە ئاسایش:** ئاستی بەرزی ئۆکسیتۆسین وا لە منداڵ دەکات هەست بە متمانە و ئاسایشی زیاتر بکات لەکاتی گەڕان و دۆزینەوەی پەیوەندییەکاندا.

لەسەر بنەمای ئەم دەرەنجامە زانستییانە، دەتوانین چەند هەنگاوێکی کرداریی سادە بناسینەوە کە دایکان و باوکان دەتوانن بیگرنەبەر بۆ بەهێزکردنی ئەم پەیوەندییە ژیانییە.

3.هەنگاوە کردارییەکان بۆ یارمەتیدانی منداڵەکەت لە دەربڕینی هەستەکانی

ناونانی هەست و سۆزەکان ڕێگایەکی کاریگەرە بۆ یارمەتیدانی منداڵان تا بتوانن خۆیان دەرببڕن و تواناکانی زمانی و سۆزدارییان گەشە پێبدەن. کاتێک منداڵ لە تەمەنێکی زووەوە فێر دەبێت هەستەکانی بناسێتەوە و ناویان بنێت، ئەم زانیارییە هەستی ئاسایش و متمانەی بەهێز دەکات لەکاتی گەڕانی بە جیهاندا. هەروەها، توانای ڕێکخستنی هەستەکان و پەیوەندیکردنی بە شێوەیەکی کاریگەر باشتر دەکات و لە داهاتوودا یارمەتی دەدات بۆ تێگەیشتن لە خۆی و پەیوەندیکردن لەگەڵ ئەوانی تردا بە شێوازێکی پێگەیشتووتر.

ڕاپۆرتێک لە ماڵپەڕی دامەزراوەی "بیبی هیبرینگ" ئامۆژگاری دایکان و باوکان دەکات کە ئەم هەنگاوانە پەیڕەو بکەن:

1. **ناسینەوەی هەستەکانی منداڵ:** پێویستە دایک و باوک سەرنجی ئاماژە نازارەکییەکانی منداڵەکەیان بدەن، وەک دەربڕینی دەموچاو، تۆنی دەنگ، یان زمانی جەستە. منداڵی ساوا دڵخۆشی، بێزاری یان خەمباریی خۆی بە شێوەی نازارەکی دەردەبڕێت. کاتێک دایک و باوک لەوە تێدەگەن کە منداڵەکەیان بەبێ وشە بە چیدا تێدەپەڕێت، متمانە و پەیوەندیی نێوانیان بەهێزتر دەبێت.
2. **ناونانی سۆزەکە:** ئەرکی دایک و باوکە کە منداڵەکەیان بە هەستەکانی ئاشنا بکەن و بە وشە دەری ببڕن، بۆ نموونە: "وا دیارە تووڕەیت"، "تۆ ئێستا زۆر دڵخۆشیت"، یان "ئایا هەست بە خەمباری دەکەیت؟". یارمەتیدانی منداڵ بۆ بەستنەوەی ئەو هەستەی کە هەیەتی بە وشەی گونجاو، بەشدارە لە گەشەی زمانی و دەروونییدا و هەستی متمانەی پێدەبەخشێت بۆ دەربڕینی خۆی.
3. **وەسفکردنی هۆکاری هەستەکە:** گرنگە دایک و باوک یارمەتی منداڵ بدەن بە ڕوونکردنەوەی هۆکاری ئەگەریی هەستەکانی، وەک: "ڕەنگە هەست بە بێزاری بکەیت چونکە یارییەکە وەک چاوەڕوانیت کاری نەکرد"، یان "تۆ دڵخۆشیت چونکە کاتێکی خۆشت لەگەڵ هاوڕێکانتدا بەسەر برد". ئەمە یارمەتی منداڵ دەدات تێبگات کە هەستەکانی بەستراونەتەوە بە ئەزموونە دیاریکراوەکانەوە.

پابەندبوون بەم هەنگاوانەوە تەنها کارئاسانیی کاتی نییە، بەڵکو کۆمەڵێک سوودی بنەڕەتی و درێژخایەنی بۆ گەشەی سۆزداری و دەروونیی منداڵ لێدەکەوێتەوە.

4.شیکردنەوەی سوودەکانی بەکارهێنانی زمانی سۆزداری

بەکارهێنانی زمانی سۆزداری لەلایەن دایکان و باوکانەوە لە ساڵانی سەرەتای ژیانی منداڵدا بۆ وەسفکردنی هەستەکانی، بە شێوەیەکی بەرچاو بەشدارە لە بەهێزکردنی پەیوەندیی

نێوانیان و گەشەپێدانی تواناکانی زمانی و دەربڕینی هەستەکان لای منداڵ.

بەپێی وتارێک لەماڵپەڕی "برایتۆن پری سکوڵ"، پسپۆڕان سەلماندوویانە کە گەشەی سۆزداریی منداڵان و توانای دەربڕینی هەستەکانیان چەندین سوودی گرنگی هەیە، لەوانە:

- **بنیاتنانی متمانە:** منداڵ هەست دەکات کە دایک و باوکی گرنگی پێدەدەن و لێی تێدەگەن، ئەمەش هەستی ئاسایش لای ئەو بەهێز دەکات.
- **کەمکردنەوەی نۆرەکانی تووڕەیی:** کاتێک منداڵ فێر دەبێت هەستەکانی بە وشە دەربڕێت، ئەگەری ئەوەی کەمتر دەبێتەوە کە پەنا بۆ تووڕەیی یان گریان ببات بۆ پەیوەندیکردن. بەم شێوەیە، باشتر ئامادە دەبێت بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ فشار و بارودۆخە قورسەکاندا.
- **بەهێزکردنی زیرەکیی سۆزداری:** منداڵ توانای زیاتری دەبێت بۆ هاوسۆزی لەگەڵ کەسانی تر و تێگەیشتن لە هەستەکانیان.
- **گەشەپێدانی توانای چارەسەرکردنی کێشەکان:** کاتێک منداڵان لە هەستەکانی خۆیان و هۆکارەکانیان تێدەگەن، دەتوانن باشتر مامەڵە لەگەڵ کێشە و ئاستەنگەکاندا بکەن.
- **کاریگەریی ئەرێنی لەسەر تەندروستیی دەروونی:** ئەو منداڵانەی دەتوانن هەستەکانیان دەرببڕن، باشتر ئامادەکراون بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ هەستەکانیان بە شێوەیەکی تەندروست. ئەوان کەمتر تووشی کپکردنەوەی هەستەکانیان دەبنەوە یان پەنابردن بۆ میکانیزمە نەرێنییەکانی خۆگونجاندن کە زیانێکی گەورەیان پێدەگەیەنێت، بەتایبەتی لە قۆناغی هەرزەکاریدا.

سەرچاوە: aljazeera.net/family

ژیریی دەستکرد دەقە ونبووەکانی کۆن و ئەدەبیات زیندوو دەکاتەوە

بە پشتبەستن بە پێشکەوتنەکانی ئەم دواییە ، دیارترین دەستکەوتی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی ساڵی ٢٠٢٥ ، پێشکەوتنە زەبەلاحەکەیە لە بواری "شوێنەوارناسیی دیجیتاڵی(Digital Archaeology) "، بە تایبەتیش بەکارهێنانی هۆشی دەستکرد بۆ لێکدانەوە و خوێندنەوەی ئەو دەقە مێژوویی و ئەدەبییانەی کە وا بیر دەکرایەوە بۆ هەتاهەتایە لەناوچوون. گرنگیی ئەم دۆزینەوەیە لەوەدا نەبوو کە هۆشی دەستکرد دەتوانێت بەرهەمی ئەدەبی "دابهێنێت"، بەڵکو لەوەدا بوو کە توانی بەرهەمە مرۆییە کۆنەکان "زیندوو بکاتەوە."

پرۆژەی ئینیاس :(Aeneas) خوێندنەوەی مێژووی ونبوو

پرۆژەی ئینیاس(Aeneas) ی گووگڵ دیپمایند(Google DeepMind) ، کە ئەنجامە چارەنووسسازەکانی لە ساڵی ٢٠٢٥دا ڕاگەیەندرا ، وەک یەکەم مۆدێلی هۆشی دەستکرد دەرکەوت کە بە تایبەتی دارێژرابوو بۆ دانانی دەقە کۆنەکان لە چوارچێوە مێژوویی و جوگرافییەکەی خۆیاندا. ئەمە یارمەتیی مێژوونووسان و زمانناسان دەدات بۆ لێکدانەوەی نووسینە داتاشراوە زیانپێکەوتوو و پارچەپارچەکان. تەنها نایانخوێنێتەوە ، بەڵکو ڕەهەندی مێژوویی و جوگرافیی دەقەکە پێشنیار دەکات و بە دەقەکانی تری هەمان سەردەمەوە دەیبەستێتەوە.

جگە لە پرۆژەی "ئینیاس"، ساڵی ٢٠٢٥ شایەتیی چەندین سەرکەوتنی سەرسوڕهێنەری تر بوو لە جێبەجێکردنی ئەم تەکنەلۆجیایەدا:

- **کردنەوەی نهێنیی دەستنووسە یۆنانییەکان (دەستنووسەکانی هێرکولانیۆم):** دوای سەرکەوتنە سەرەتاییەکەی لە ساڵی ٢٠٢٤، ساڵی ٢٠٢٥ خوێندنەوەی بەشە تەواوەکانی دەستنووسەکانی فەلسەفەی یۆنانیی کۆنی بەخۆیەوە بینی ، کە بەهۆی تەقینەوەی بورکانی ڤیزۆڤەوە سووتا بوون و ڕەق هەڵگەڕا بوون. هۆشی دەستکرد توانی "ناو" لوولەکە سووتاوەکان بخوێنێتەوە بەبێ ئەوەی بە شێوەی فیزیکی بیانکاتەوە ، بەمەش دەقە فەلسەفییەکانی ئاشکرا کرد کە دوو هەزار ساڵ بوو نەخوێندرابوونەوە.
- **کۆکردنەوەی داستانی گلگامێش :** مۆدێلەکانی تۆڕە دەمارییەکان (وەک پرۆژەی (Fragmentarium بەکارهێنران بۆ شیکارکردنی هەزاران پارچەی بزماری (Cuneiform) کە لە مۆزەخانەکانی جیهاندا پەرش و بڵاو ببوونەوە. هۆشی دەستکرد سەرکەوتوو بوو لە دیاریکردنی پارچە هاوشێوەکان ، ئەمەش بووە هۆی دۆزینەوەی دێڕی نوێ و ڕێکخستنەوەیەکی باشتر بۆ بەشەکانی داستانی گلگامێش و دەقە بابلییەکانی تر کە پێشتر تەنها وەک "پارچەی تێکشکاو" سەیر دەکران.

ئەم دوو نموونەیە بە ڕوونی دەری دەخەن کە ئەم تەکنەلۆجیایە تەنها سنووردار نییە بە یەک بوار ، بەڵکو توانایەکی گشتگیری هەیە بۆ زیندووکردنەوەی میراتی فیکری و ئەدەبیی مرۆڤایەتی و چیتر تەنها ئامرازێک نییە بۆ دروستکردنی ناوەڕۆکی "نوێ" کە لە داهێنانی مرۆڤ بچێت ، بەڵکو بووەتە بەهێزترین ئامراز بۆ گەڕاندنەوەی داهێنانی لەدەستچووی مرۆڤ. هەروەک ئەو ئەدەب و فەلسەفە و مێژووە ئاشکرا دەکات کە لە ڕیزی ونبووەکاندا بوون.

